
ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Підручник

За ред. В. М. Поліщука

УДК 159.924.7:316.6

П 86

Рекомендовано вченою радою Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка. Протокол № 2 від 18 жовтня 2020 р.

Рецензенти:

С.О. Ставицька – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології та психотерапії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

М.В. Папуча – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

В.А. Чернобровкіна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Автори:

В.М. Поліщук, Н.М. Ільїна, С.А. Поліщук, Ю.Ю. Савченко, С.О. Мисник, Ю.В. Рябло, Г.Д. Шейко

Психологія сім'ї: підручник / за ред. В. М. Поліщука. Суми:
П 86 Університетська книга, 2021. 248 с.

ISBN 978-966-680-985-1

У підручнику викладено реалії і перспективи психологічних особливостей повсякденних сімейних взаємин (дошлюбний період – шлюбний період; функціональне значення вікових криз як об'єктивних, або нормативних, і суб'єктивних, або ненормативних, явищ у життєвому шляху людини; типологія сімей, стилі і цінності подружнього спілкування; навчання і виховання і дітей; особливості психологічної консультативної допомоги) в умовах часто несприятливої суспільної глобалізації, позначеної кризовими, екстремальними і надзвичайними життєвими ситуаціями.

Наголошується на соціальній значущості психологічної просвіти про сім'ю для людини в громадянському суспільстві.

Підручник адресовано різновіковим суб'єктам сімейних і родинних взаємин для пізнання та самопізнання усіх сімейних соціальних ролей незалежно від власного сімейного статусу.

УДК 159.924.7:316.6

ISBN 978-966-680-985-1

© Поліщук В.М., Ільїна Н.М., Поліщук С.А.
та ін., 2021

© ПФ «Видавництво “Університетська
книга”», 2021

Зміст

Передмова	5
Розділ 1. Сім'я як соціальний інститут довготривалих суспільно-економічних трансформацій	10
1.1. Сім'я в соціальному календарному вимірі «минуле – нинішнє – майбутнє»	11
1.2. Глобалізація суспільних відносин в освітньому просторі і повсякденні сімейні взаємини	22
1.3. Вікові кризи і прогнозування перспектив індивідуального сімейного життя	28
1.4. «Дошлюбний період – післяшлюбний період»: типові закономірності	36
1.5. Діти і батьки: «дитячі детермінанти» у ставленні та розумінні своїх батьків	48
1.6. Батьки і діти: «батьківські детермінанти» в ставленні та розумінні своїх дітей	58
Список літератури	75
Розділ 2. Кохання і шлюб: споконвічний пошук істин сімейного таїнства	76
2.1. Історико-психологічні уявлення про кохання і шлюб	76
2.2. Історичні етнопсихологічні уявлення про шлюб в Україні	90
Список літератури	96
Розділ 3. Структурно-функціональна типологія сімей	98
3.1. Типові історичні наукові уявлення про психологію сім'ї	98
3.2. Соціально-психологічна сутність сім'ї (типи, тенденції розвитку)	103
3.3. Традиційні функції сім'ї як консервативна основа її стабільної життєдіяльності	109
Список літератури	118
Розділ 4. Спілкування в сім'ї	120
4.1. Подружнє спілкування: базові прояви та закономірності	120
4.2. Повсякденні життєві ризики для подружнього сприятливого спілкування	136

4.3. Азбука батьківського спілкування	151
Список літератури	161
Розділ 5. Сімейні конфлікти	162
5.1. Сім'я і навколишня конфліктна дійсність	162
5.2. Конфлікти батьків і дітей	186
5.3. Профілактика подружніх конфліктів	193
Список літератури	202
Розділ 6. Статеворольові уявлення дітей дошкільного віку	207
6.1. Особливості сімейної статевої соціалізації дітей (базові тенденції)	207
6.2. Психокорекція неадекватних статеворольових уявлень у дітей дошкільного віку	216
Список літератури	222
Розділ 7. Психологічна допомога сім'ї	224
7.1. Психологічна допомога дітям розлучених батьків	224
7.2. Психологічна допомога членам сім'ї важкохворого	230
7.3. Психологічна допомога помираючим членам сім'ї	237
Список літератури	244
Післямова	246

ПЕРЕДМОВА

Немає місця, кращого за рідний дім.

Цицерон (106–43 до н.е.)

В усі часи «сім'я» як соціальний інститут була консервативною малою соціальною групою. Вона ніколи не була схильною поспіхом реагувати на різні впливи навколишнього середовища (соціально-економічні, соціально-психологічні, культурологічні тощо). Навпаки, прагнула цілісно їх осмислити, якийсь час навіть вичікувати, щоб згодом прийняти власне відповідальне виважене рішення, яке б відповідало передусім її інтересам у ситуації орієнтації на соціальне оточення, таке як: типу «Що люди скажуть».

Внутрішня організація сім'ї зумовлена попередньою домовленістю її засновників – подружжям, яке в сімейних стосунках має культивувати взаємну повагу і піклування, зрештою, зберігати, продовжувати, формувати нові родинні традиції, тобто мета спільного проживання Чоловіка і Дружини апріорі визначається впливом старших родичів, інших референтних осіб, а згодом – усіма членами сім'ї та родини, зокрема дітьми.

Сім'я – це соціальне місце та умова постійної реалізації власного досвіду, знань, без яких неможлива наступність поколінь і, як наслідок, гармонічне існування й розвиток людської спільноти. Сім'я зіштовхується з унікальними ситуаціями, труднощами й суперечностями, які виникають, як правило, в обмеженому життєвому просторі, стійкий первинний вплив якого на молоду особистість історично визначався замкнутістю у взаєминах, географічною близькістю родичів, відсутністю в сім'ї міграційних процесів, які б негативно впливали на рівень родинного інтимно-особистісного спілкування. Відносна соціальна ізоляваність сім'ї як малої групи, з одного боку, посилювала її родинні традиції, дисциплінованість, відповідальність, а з іншого – обмежувала адміністративне, педагогічне та інші «втручання» в неї навіть у випадках внутрішньої односторонньої або взаємної подружньої жорстокості, оскільки члени сім'ї перед суб'єктивно витлумаченою «зовнішньою загрозою» здебільшого були схильними в такому

разі до ситуативної одностайності, тимчасового самозахисту, самоізоляції і самовиправдання.

Психологія сім'ї на сучасний соціальний формат почала кардинально змінюватися в царській Росії з середини XIX ст., коли її громадяни (як правило, селяни) через соціально-економічні чинники (бідність, можливість освоєння нових географічних територій для господарювання в ситуації системного державного стимулювання тощо) у пошуках кращої життєвої долі почали або активно виїжджати за кордон, або шукати більш сприятливе місце для проживання в імперії. Так виникла перша системна хвиля масової руйнації родинності, сімейних традицій, що позначилося передусім на рівні взаємного інтересу між горизонтальними поколіннями (наприклад, започаткувалося послаблення особистісних зв'язків між двоюрідними, троюрідними тощо братами і сестрами) та вертикальними поколіннями, наприклад «дядько або тітка – племінник, племінниця». Сакральним ударом для сімейних цінностей стало знецінення догляду за могилами родичів, започаткованого активними внутрішніми та зовнішніми міграційними процесами.

Додаткового несприятливого впливу сімейні взаємини зазнали в часи лихоліть Першої світової війни (1914–1918), громадянської війни (1918–1922), спричиненої масштабною майновою та духовною поляризацією людей, яких від холоду, голоду загинуло чотверо більше, ніж від кулі та шаблі. Як наслідок, відбулося формування масової, часто некерованої спільноти фізичних сиріт, стабілізувалося послаблення, а то й втрата родинних зв'язків між уцілілими членами родини. До того ж величезні людські жертви через Голодомор 1932–1933 рр. селах, які завжди в Україні були суспільною опорою держави, масове примусове переселення селян у руслі ідеологічної тоталітарної доктрини «знищення куркуля як соціального класу» наблизили такі зв'язки до фінальної руйнації.

Останніми глобальними чинниками соціального впливу, які настільки змінили традиційні суспільні уявлення про сім'ю як консервативну соціальну групу, стали величезні людські втрати у Другій світовій війні, масштабні процеси урбанізації, зумовлені об'єктивною необхідністю швидкої відбудови народного господарства. У зв'язку з цим у післявоєнний час, особливо з 1960-х рр., «сім'я» як життєвий феномен уперше переходить у концентроване дослідницьке поле психологів, педагогів, а згодом – соціологів. У сімейних стосунках вчені почали відзначати і вивчати тенденції взаємної подружньої непова-

ги, що наростали, жорстокості, дитячих та підліткових асоціальних виявів, прогресування яких зовні усе ж стримувалося необмеженим тоді адміністративним громадським впливом на сім'ю на рівні місцевих виробничих комітетів («місткомів»), партійних осередків КПРС, профспілок і, загалом, системним громадським осудом.

Із розпадом СРСР психологія сім'ї знову несприятливо трансформується під впливом другої масштабної хвилі соціально-економічних негараздів (безробіття, мізерні зарплати, дефіцит спілкування між різновіковими та одновіковими поколіннями, агресивні соціальні виклики і загрози в державі тощо), які зумовили в її життєвому просторі одночасне домінування проблем фізичного виживання та нівелювання духовності. Новітнім соціальним явищем стало «заробітчанство» як спроба врятувати сім'ю від фінансового краху, спричиненого боротьбою подружжя передусім за її фізичне виживання, проте, як виявилось, неспроможним забезпечити їй розвивальний ресурс інтимно-особистісного спілкування, що своєю чергою, ще більше послабило і так крихкі зв'язки в системі «батьки – діти»?

Як наслідок, відбулося стрімке зростання з 1990-х рр. «соціального дебілізму», провідні витоки якого знову-таки знаходяться в сім'ї. З початком XXI ст. це соціальне явище невпинно прогресує і тепер безпосередньо загрожує безпеці держави, оскільки продукує примітивізм, задоволення передусім біологічних потреб. Водночас домінує інше, уже полярне соціальне явище: це масовий відтік «вчорашніх» учнів чи студентів (дійсно освічених, талановитих, мобільних, далеких від освітянського догматизму) за кордон у пошуках особистісно-професійного самовизначення. І процес активного витоку нашого активного генофонду, який міг би стати реальною основою освіченої, самокритичної та амбіційної сім'ї, триває без будь-яких підстав сумніватися в перспективах його найближчого завершення.

Закономірно, що до 2020-х рр. психологічна стійкість сім'ї (згуртованість, сумісність, відповідальність) як основної первинної малої групи, де формуються не лише погляди молодої особистості, а й дорослих, відчутно знівелювалася, оскільки усіх її суб'єктів об'єднує спільний життєвий простір. Це виявляється, наприклад: у 1) зниженні в молоді відповідального ставлення до статусу і функцій сім'янина, традиційно позначених в Україні рольовою сімейною стабільністю протягом тривалого життєвого часу, а не «одномоментним сімейним перебуванням» без стабільних сімейних обов'язків; 2) поширенні новітніх особливостей

суспільних трансформацій (невпинний виїзд батьків за кордон на заробітки і, як наслідок, зниження духовної комунікаційної активності; недостатньо контрольована державою пропаганда насильства й агресії; матеріальна й статусна суспільна поляризація громадян тощо).

Сучасні потенційні засновники сім'ї часто не тільки не претендують на глибоке пізнання навколишньої дійсності, а й ігнорують саму можливість самопізнання як важливого чинника особистісного становлення, не мають елементарних соціальних орієнтацій у міжособистісних стосунках. Наприклад, не можуть згадати дат народження найближчих членів родини тощо, нівелюють особливості жіночих і чоловічих соціальних ролей, ставляться, як зазначалося, до Інституту сім'ї як до «якогось тимчасового явища» і навіть «життєвої недоречності чи випадковості». Водночас інша частина молоді хоча й перебуває у виразній кількісній меншості, але зацікавлена в присутності «надійного життєвого супутника», який до того ж повинен активно особистісно-професійно розвиватися.

Окрему увагу потрібно звернути на проблему виховання молодих поколінь, що є основним індикатором змісту сімейних відносин, де типовими особистісними рисами дітей, підлітків, юнаків стають жорстокість, насильство через слабкий соціальний імунітет у батьків до негативних зовнішніх впливів, спричинених тривалою соціально-економічною кризою, кінцеві обриси якої є невизначеними. Звісно, що все це додає суспільного скепсису. Дестабілізація сімейних взаємин визначила передусім у дітей шкільного віку несприятливі особистісні утворення («мультикове» світосприймання; «доларизація» свідомості тощо), які давно сформувалися в старших вікових періодах уже з активною участю дорослих.

Водночас у сім'ях з високим рівнем психологічної сумісності, де подружжя зуміло забезпечити достатній та результативний опір негативним соціальним впливам і поки утримують обвал буденної навчально-виховної ситуації, проблема виховання молодих поколінь, як правило, ніколи не була акцентованою, оскільки попередньо нейтралізувалася ситуацією загальної сімейної зайнятості та взаємовідповідальності, коли всі (і «менші», і дорослі) мали постійні домашні доручення, обов'язкове виконання яких безпосередньо впливало на добробут і соціальний статус сім'ї. У таких сім'ях подружжя ніколи не приносило себе дітям у «жертву», тим самим активно розвиваючи автономію кожного члена сім'ї, а отже, його сучасну та майбутню сімейну автономію, само-

стійність і самодостатність. Так створювався своєрідний «батьківський острів», де вже «дорослі діти» знали, що у хвилину гараздів чи негараздів їм там завжди знайдеться родинне місце (А. Васильченко).

Ці та інші буденні і наукові уявлення про сім'ю давно перебувають у сфері дослідницької уваги нашої авторської групи в складі доктора психологічних наук, професора, Заслуженого працівника освіти України *В.М. Поліщука* – керівника групи (передмова, розділ 1, післямова), кандидата психологічних наук, доцента *Ю.Ю. Савченка* (розділ 6) (Київський університет імені Бориса Грінченка); наукового співробітника Інституту політичної та соціальної психології НАПН України, кандидата психологічних наук, доцента *С.А. Поліщук* (розділ 4); кандидата психологічних наук, доцента *Н.М. Льїної* (розділ 5); асистентів *С.О. Мисник* (розділ 2), *Ю.В. Рябка* (розділ 7), *Г.Д. Шейко* (розділ 3) (Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка).

Емпіричні матеріали, систематизовані нами впродовж 2008–2020 рр. у північно-східному (Чернігівська, Сумська, Харківська області), центральному (м. Київ і Київська область) і західному регіонах України (м. Львів і Львівська область) дозволили нам висвітлити різнопланові особливості сімейних стосунків (міжособистісні, соціально-економічні, етнічні тощо), не залишивши поза суспільною увагою болісні життєві проблеми, пов'язані, зокрема, з кінцевістю індивідуального земного буття людини як комплексу раціонально-емоційних індикаторів (переживань) у її ставленні до навколишньої дійсності і до себе.

Тут важливо було уникнути менторських повчань, моралізування, всезнайства, а знайти референтні детермінанти оптимальних сімейних взаємин (особливо у кризових, екстремальних, надзвичайних ситуаціях та їхніх наслідках). Оскільки сім'я є індивідуальним та груповим духовним оберегом для кожної людини, а отже, водночас надійним гарантом досягнення бажаного індивідуального особистісно-професійного успіху та громадянського спокою в країні, то намагалася продемонструвати в сімейному повсякденні передусім типові негативи як пізнавальне альтернативне тло для конструктивної сім'ї.

Сподіваємося, що наш підручник допоможе зорієнтуватися в масштабному тематичному інформаційному масиві про психології сім'ю тим громадянам, які предметно цікавляться її актуальною проблематикою. Також зауважимо, що кожний розділ підручника відкоригований редактором зі збереженням стилю викладу авторів, та перепрошуємо за можливі орфографічні недоречності.

Сім'я як соціальний інститут довготривалих суспільно-економічних трансформацій

Домівки нові, а забобони старі.

О.С. Грибоєдов (1795–1829)

Зміст виховання завжди зумовлювався станом психолого-педагогічної науки, технологій, культури, родинно-сімейних стосунків і традицій, державної системи освіти. Сімейні взаємини попередньо формують основну соціальну проблематику, яку офіційна навчально-виховна система прагне посилити (розвинути) або нейтралізувати. Аналізуючи сучасну навчально-виховну ситуацію (за умови різного, навіть полярного ставлення до минулого повсякдення), необхідно визнати, що радянська система виховання хоча й була «ідеологічною системою», але з 1970–1980-х рр. сім'ї надавала провідного значення. До того часу навчально-виховна ситуація була зовсім іншою («за все відповідає школа» – і така світоглядна інерція досі залишається «живучою» в багатьох громадян). Її злам відбувся завдяки передусім окремим педагогам-ентузіастам, які прагнули будь-що показати велич людини в ситуації часто формального декларування державою її соціального захисту при розв'язанні саме навчально-виховних проблем. Скільки вони доклали зусиль у боротьбі з різними ідеологічними «ізмами» для доведення, здавалося б, банального висновку, що саме сім'я є важливою ланкою навчально-виховного процесу, а школа в особі конкретного учителя частіше за все виявляється безпорадною без її допомоги! Скільки здоров'я втратили через ідеологічне несприйняття своїх наукових уявлень, наприклад, у звинуваченні в абстрактній педагогіці і передчасно пішли з життя, як, це трапилося з *В.О. Сухомлинським* (1918–1970). Це вже потім вони стали відомими, коли (*іронія долі!*) у ситуації мінливого освітнього часу їхні ідеї стали

популяризувати навіть ті особи, які стосовно них ще зовсім недавно займали протилежну позицію (огульне «критиканство», домисли, неприхований мобінг). Однак саме їхня наполегливість визначила суспільну тріаду «школа – сім'я – громадськість» провідною у формуванні людини будь-якого віку, де ефективність шкільного й організованого соціального впливу на неї залежала передусім від стилю сімейних взаємин.

1.1. Сім'я в соціальному календарному вимірі «минуле – нинішнє – майбутнє»

Аналізувати особливості сімейних взаємин потрібно, спираючись як на власні спостереження, так і на різну тематичну літературу (наукову і науково-популярну). У зв'язку з цим сформулюємо такі базові дослідницькі завдання:

- 1) визначити типові особливості сучасного внутрішнього сімейного життєвого простору;
- 2) з'ясувати взаємозв'язки сучасної сім'ї та її повсякденної соціальної реальності (сімейної та позасімейної);
- 3) охарактеризувати основні проблеми виховання дітей у сім'ї.

Тут згадалося власне навчання у 1980-х рр. у КДПІ ім. О.М. Горького (нині – НПУ ім. М. П. Драгоманова), де викладався навчальний курс з «Психології сім'ї» (*викладач – І. О. Трухін*). В умовах дефіциту необхідної літератури (психологія на той час як наука не була в пошані, але водночас не було і її неприхованої дискредитації) викладачі (*Д. Ф. Ніколенко, О. В. Скрипченко, Л. Г. Подоляк, Н. Ф. Пічко, В. О. Соловйенко, Н. В.Чепелева, Л. В. Долинська та ін.*) орієнтували нас, студентів, формувати власні бібліотеки з різних галузей психологічного знання. З якою вдячністю ми згадуємо їхні поради! Намагалися придбати різні «цікавинки», виходячи з фінансових можливостей. І досі одна з таких книг, незважаючи на свою «давність», вкотре привертає увагу, оскільки читаєш її, не відриваючись, із захватом. Це «Сімейні портрети» *Т. Афанасьєвої* [2], де в художньо-публіцистичному стилі аналізуються обов'язки та взаємини кожного члена сім'ї, причини, що зумовили роз'єднання ще зовсім недавно близьких людей тощо. Під час знайомства з цією роботою вражає авторський вислів, який стосувався порівняння зібраної інформації про сім'ю з публікаціями

на той час двадцятип'ятирічної давності: «... Що за жарти? Передовиця в газеті називалася «Молода сім'я», проблемна стаття «Поговорімо про жіночу гордість», нарис «Мати». «... Невже чверть віку я, наче вантажівка, що загрузла у глибокій колії, буксую на місці?» [2, 11]. З того часу пройшло чергове 25-ліття. І що змінилося чи видозмінилося? Передусім – це умови життя, способи спілкування, тобто йдеться передовсім про формальну сторону сімейних взаємин. Водночас практично незмінними залишилися сімейні смисли, такі як «кохати і бути коханим (коханою)», «повага до старших», «наставництво молодших». Виходить, що саме соціальний консерватизм оберігає сім'ю, а отже, її суб'єктів! Виходить, що будь-які «революційні» спроби «модернізувати» сім'ї уже попередньо призводять до її руйнації? Такі ремарки, як наслідок, стали основним мотивом створення розділу 1. Крім того, до аналізу соціальної ситуації розвитку сучасної сім'ї спонукають ще й власні багаторічні спостереження, які, на жаль, не додають оптимізму, бо сутність психології сімейних взаємин й досі можна демонструвати (і знову з названої праці *Т. Афанасьєвої*) на прикладі Агафії Тихонівни з комедії «Одруження» *М. В. Гоголя*: щоб ніс одного нареченого був приставлений до губи іншого, а статура була як у третього, характер – у четвертого, отоді можна було б наважитися виходити заміж (або одружуватися) [2, 49]. Як тут не згадати французького математика, філософа та літератора *Б. Паскаля* (1623–1662): якби ніс Клеопатри був трохи коротший, то обличчя Землі стало б іншим.

Не варто бути скептиком і перетворюватися на надокучливих буркунів, які постійно чимось невдоволені, але щасливий шлюб, а отже, сприятливі для сімейного життя взаємини значною мірою залежать від збігу обставин. Ми часто шукаємо свого обранця (обраницю) «десь далеко» у «світах», навіть не підозрюючи, що вони знаходяться біля нас зовсім поруч, виявляють нам знаки уваги і прагнуть привернути таку саму увагу до себе. Часто – це «сірі миші», які нічим особливим не вирізняються, зокрема показною «голлівудською зовнішністю», але ця зовнішня непомітність найчастіше є демонстративним показником їхньої внутрішньої сили, надійності, стабільності, витривалості, вибірковості у спілкуванні, сімейної відданості. От тільки ми, стурбовані далекоглядними перспективами, можливістю кар'єрного зростання, яке стає з історичним часом привабливішим і водночас невизначеним для завершення у календарному часі, зовсім їх або не бачимо, або навіть не припускаємо такої присутності. Може, все так

складно, що не все так просто. Можливо, тому так активно упродовж життя багатьох поколінь обговорюється вічні феномени «кохання» (є? немає?), «щастя», бо, як відомо, дискусії про «гарне» життя є малоймовірним явищем. Тисячі років у європейській традиції існує сім'я, а проблема психологічної сумісності подружжя залишається нерозв'язаною.

Розглянемо з цього приводу кілька поширених варіантів сімейного буття. Так, цілеспрямований пошук нареченого (нареченої) з будь-якою мотивацією (мрія про прекрасну принцесу чи благородного принца, матеріальний розрахунок тощо), як правило, приречений на невдачу. Якщо він все-таки дасть бажані результати, то навряд ця сім'я довго проіснує, бо наперед збудована у світі ілюзій. Результати виявилися оперативними і не дають шансів на перспективу. Ви хотіли отримати «принца» чи «принцесу»? Будь ласка, отримуйте! Тепер вони «валяються», наприклад, цілими днями на дивані, вирізняючись демонстративними «примхами» на межі відвертого свавілля щодо вимоги уваги до себе. Аякже, адже вони ж «принци» чи «принцеси», які часто не мають елементарних знань навіть про побутове самообслуговування, але при цьому переконані, що перебувають у центрі Всесвіту. І спробуйте їм довести протилежне! Конфліктні чи неконфліктні варіанти подальшого розвитку подій залежать передусім від власної самокритичності, якої саме радикально не вистачає.

З іншого боку, мрії часто не здійснюються, бо вже спочатку не мали реального підґрунтя для практичного здійснення. До того ж мрійник зовсім не збирався реалізовувати їх самостійно, одразу добровільно покладаючи цю функцію на омріяну принцесу (а принцеса – навпаки!), який (яка) у реальному шлюбному житті, як зазначалося, виявилися примітивними людьми і часто також сподівалися на реалізацію власних мрій. Розрахунок на високий і швидкодосяжний матеріальний сімейний і соціальний статус також не виправдався, бо перебування у світі лише речей втомлює. Зрештою, виникає звичка до стабільних майнових статків, які до того ж можуть виявитися не такими вже й масштабними, як бачилося у мріях, хоча бажаний мінімум завдяки старшому поколінню (батькам) здебільшого є. Існування двох матеріальних світів неминуче призводить до взаємної відчуженості, але такий інформаційний вакуум не може тривалий час існувати і обов'язково з часом буде заповнений або на рівні неприхованих антагонізмів (йдеться про «зраду»), або навіть взаємної згоди.

Звісно, що такий перебіг розвитку сім'ї є абсурдним, а тому безперспективним.

Інша за формою сімейна ситуація, коли одному з молодят хочеться безпосереднього спілкування, до якого інша половина подружжя, володар майнових джерел, зовсім байдужа, оскільки має, як правило, інші – матеріальні, споживацькі, а не духовні – інтереси. Однак за змістом також отримуємо повне закономірне фіаско, а за ним – розчарування щодо можливості створення омріяної сім'ї, у яку поспішаєш, де тебе чекають і де, зрештою, сам (чи сама), як правило, із задоволенням перебуваєш у ролі господаря (господині), а не гостя чи попихача. Крім того, стає сумно від даремної втрати власного життєвого часу на реалізацію ілюзій стосовно іншої особи. Ось тоді розпочинається роздратування. А якщо в конфліктних ситуаціях у когось із подружжя звучать активні посилення на батьків, які, як виявляється (досі це була особиста таємниця, з якою не погоджувалися!), не рекомендували з «нею» («ним») одружуватися, що для іншого члена подружжя в запалі сімейних сварок стає новиною, то взаємна конфронтація лише посилюється. Потім вона дедалі прогресує, а якщо батьки активно прагнуть втручатися у справи молодшого подружжя за повного потурання когось із своїх дітей, то перебіг сімейних подій набуває болісної масштабності. Тут здебільшого втручається «багатша» сторона, яка досі терпіла і навіть ініціювала матеріальне забезпечення свого спадкоємця – принца чи принцесу. Як наслідок, така сім'я має мінімальні шанси для стабілізації взаємин і стрімко мчить до несприятливого фінішу – розлучення. І це настільки боляче, що до подружнього партнера виникає глибоке почуття неприязні, ворожості, навіть ненависті. Хто не чув обурених переконливих висловів, таких як: «Ти мене розчарував (розчарувала)!», «Ти мене обдуриш (обдурила)!», «Казали мені мої батьки!», «Ти мою молодість украв (украла)!»? Загалом, такі категоричні судження – це показовий вербальний індикатор серйозного сімейного розколу, де згадка про батьків звучить в «ображеному» емоційному ракурсі, який лише посилює взаємну неприязнь, перекреслюючи будь-які шляхи, бодай, до примирення.

Ці переживання ще недавно також могли бути властиві людям, які чогось прагнули, домагалися, хоча часто не вдавалося (або не бажалося) критично осмислити рівень своїх здібностей, реально оцінити здібності інших. Причини успіхів чи невдач вони шукали не лише в собі. Проте з 1990-х років в умовах зниження інтелектуального рівня

розвитку молоді (і не лише молоді!) засвідчується відповідна стрімка поляризація суспільства, причому тих, хто вбачає вигоди власних життєвих невдач у соціальному оточенні, а причини успіхів – у собі, стає дедалі більше: «Винен будь-хто, але тільки не я!».

Суспільно-економічні негаразди посилюють прагматичні тенденції у створенні сім'ї, яка хоче з їх допомогою захиститися передусім від побутових, матеріальних незручностей як обов'язкових джерел дискомфорту станів. З 1990-х рр. має місце тенденція до посилення поверховості у *дошлюбних стосунках*, що виявляється, зокрема, у недостатньому прагненні до пізнання внутрішнього світу нареченого (нареченої) іншим партнером, а згодом – у сімейних стосунках, які супроводжується взаємною неповагою. Отже, відсутність виваженості у виборі партнера, наявність споживацьких настроїв, спрощені уявлення про спільне сімейне життя, коли зовнішні привабливі або романтичні атрибути (окремий будинок, квартира, можливості відпочинку тощо) закономірно перешкоджають осмислювати проблеми взаємної відповідальності, постійного виконання складних сімейних обов'язків тощо.

Звісно, що такі сучасні негативні життєві явища існували в минулому історичному часі, тому не варто займатися критиканством і «тішитися», що зараз усе так «погано». Інакше ми неодмінно протиставимо сьогодні й минуле, а майбутнє вбачатимемо виключно у «чорних кольорах». Тут йдеться про тенденції у стосунках, які раніше не були типовими. Наприклад: сімейні проблеми дедалі частіше стають предметом іронічного, навіть зловтішного, обговорення серед рідного соціального оточення, що свідчить про його розкол, послаблення суспільних важелів впливу, зокрема громадського осуду. Стабілізуються особистісні якості батьків (агресивність, авторитаризм, невміння долати сімейні життєві кризи тощо), які спричиняють постійні конфліктні ситуації. Від цього передусім страждають молодші покоління, зазнаючи морального, а згодом, що стало вже типовим явищем, фізичного насильства. На фоні суспільного усвідомлення ролі загальнолюдських цінностей у реальному індивідуальному сімейному просторі, жорстоке поводження з дітьми, підлітками і юнаками є наслідком відсутності в батьків позитивних виховних зразків, несприйняття ними «дитячої індивідуальності», невміння і небажання навчати і виховувати і, зрештою, низької власної особистісної культури, недостатнього прагнення до самореалізації, що

посилюється стійкою загальною суспільною тенденцією деінтелектуалізації.

Бажання старших поколінь дистанціюватися з молодшими поколіннями має зростати в міру взаємного вікового дорослішання. Якщо батькам здається, що вони недостатньо уваги надають собі, а не своїм дітям, то це свідчення їхнього «острівного неблагополуччя». У «ситуації навпаки – острівного благополуччя старшого покоління» дітям незалежно від їхнього віку завжди знайдеться батьківський соціальний захист, вдумлива порада і допомога, а не повчання, моралізаторство та заклики, такі як «Ми живемо заради вас».

Знову вкотре доходимо висновку, що з часу видання «Сімейних портретів» формальна тематика сучасних сімейних проблем залишається незмінною. Складається враження, що історичний час зупинився, а численні наукові дослідження про сімейні взаємини не знаходять безпосереднього відгуку в основного користувача інформації – сім'ї (незалежно від її типу, віку суб'єктів, періоду спільного проживання). Феномени «материнства», «батьківства», «жіночої гордості», «чоловічої мужності», «кохання» тощо начебто активно цікавлять лише громадян, які в аналізі зазначених проблем вирізняються рівнем професійності, зокрема науковців. Отже, наука для науковців? Звісно, що ні. Так, серед школярів, студентів, молоді, яка працює, ніколи не втрачають популярності теми: «Що таке дружба?», «Кохання – це... ..» тощо, які, на жаль, менше цікавлять тих, кому «за 30 чи 40 років». Прикро, але ця тематика у старших людей дедалі частіше викликає іронію або неприховане глузування (мовляв, «зараз розмовляйте досхочу, поки є така можливість, а як одружитесь та поживете разом, то й побачите, що воно таке – сімейне життя і скільки коштує фунт лиха»). Парадокс, але такі судження демонструють не лише невдалість власного життя, а побажання такої самої долі іншим. Що це? Заздрість? Жалкування за своїми бездарно втраченими роками? Однак при чому тут інші люди, зокрема свої спадкоємці? Вкотре прикро, але примітивізм мислення й поведінки, сформований на основі власного негативного сімейного досвіду чи відсутності життєвого успіху, зведеного в ранг абсолюту, разом із відповідними світоглядними настановами, є нині прогресуючою особистісною властивістю, успішно передаючись між поколіннями.

Очевидно, що тут не вистає результативної тематичної психологічної просвіти, яка (ще один пізнавальний парадокс!) знівельована і водночас актуалізована зазначеною проблематикою.

У зв'язку з цим зробимо такі тематичні узагальнення:

1. Названі непривабливі світоглядні сімейні настанови притаманні більшості наших співвітчизників. Вони передаються від покоління до покоління, особливо про сімейну відповідальність, і вже примітивувалися настільки, що окремі з них, зокрема про захищеність дітей у сім'ї, набули загальнонаціональних масштабів (як приклад: захищеність на рівні лише «одягти» і «нагодувати»).

Це також насильство жінок до чоловіків, яке на фоні суспільного розголошу насильства чоловіків до жінок є практично «закритою проблемою», унаслідок чого чоловіки залишаються наодинці зі своїми болісними життєвими ситуаціями, часто банально соромлячись їх оприлюднення.

2. Сучасна сім'я дійсно перебуває в екстремальних соціально-психологічних умовах (недоброзичливість, озлобленість, меркантильність, «тотальний зиск», песимістичні настрої, нестабільність у соціальних очікуваннях), часто позначених буквально повсякденним фізичним виживанням. Ці умови загострюються через пролонгований кризовий стан суспільства, втрату або знецінення життєвих орієнтирів, зниження впливу ціннісно-мотиваційних чинників до праці, соціально-творчої діяльності, пропагування меркантильності, задоволення одномоментних інтересів. Як наслідок, суспільство ще більше поляризується (постійне перебування під впливом таких несприятливих умов або обмежує людину в часі для прийняття потрібного відповідального рішення, або стимулює; мобілізує або демобілізує загальнолюдські чесноти).

Схожі тенденції бачимо вже в ситуаціях відсутності безпосередньої загрози для комфорту, здоров'я чи життя, коли виникає (не виникає) снобізм, відбувається (не відбувається) духовна деградація.

3. Історичний час початку ХХІ ст. – 2020-х рр. має багато спільного, наприклад, з 1990-ми рр., а інакше й бути не може, оскільки дорослі проживають у єдиному з дітьми життєвому просторі. Як наслідок, можна визначити схожі тенденції 1990-х рр. з більш раннім соціальним часом. Водночас існують значні відмінності, наприклад, між 2020-ми рр. і 1970–1980-ми, які, своєю чергою, не схожі на сімейні реалії 1960-х.

Відповідь на такі історичні паралелі полягає в тому, що до 1990-х рр. ми росли в одній країні (СРСР), яка мала свої ціннісні орієнтації, що, звісно, позначалося на психології сімейних взаємин. Деталізація тодішніх світоглядних цінностей не становить предмета нашого дослідження. Так, їх можна критикувати, засуджувати, заперечувати або, навпаки, схвалювати, але однозначним постає той факт, що методологічний підхід в оцінці себе як громадянина певного (радянського) суспільства (громадянська самоідентифікація) був тоді єдиним, цілісним, чого бракує нині, особливо в ситуації загрозливих соціальних викликів.

Така оцінка в контексті формування сім'янина, як мінімум, має три методологічні складові: 1) проблеми сім'ї – це проблеми держави, і – навпаки»; 2) розвиток подружніх взаємин – це об'єктивний процес зі своїми закономірностями, суб'єктивне ігнорування яких створює ризики для становлення сім'ї: 3) створення сім'ї – це одна з вершин інтенсивної соціальної відповідальності Людини.

4. Діти, народжені наприкінці 1980-х, тобто в період, коли в СРСР зміцнювалися державницькі руйнівні тенденції, нині самі вже давно одружуються, народжують дітей, прагнуть домагатися особистісно-професійного успіху. Їхній світогляд сформувався за радикально інших соціально-економічних умов, тому цілком закономірно, що він змінився порівняно зі світоглядом ровесників 1980-х рр. Так, звичним і навіть схвальним явищем у повсякденні стало домінування меркантильних, споживацьких настроїв, індивідуалістських тенденцій, які безпосередньо загрожують вітчизняній етнопсихології. З 1990-х рр. їх посилене пропагування за принципом «давай все і негайно» сформувало системний прагматичний інтелект у більшості громадян, які за мінімальних власних фізичних, інтелектуальних, вольових зусиль, проте, не гребуючи аналогічними зусиллями інших осіб, домагаються максимального задоволення виключно власних біологічних потреб. У перспективі, досягнувши відповідного, передусім майнового, статусу, вони є ідеальними мимовільними ціннісними зразками спочатку для молоді, потім – для старших поколінь, які розпочинають протиставляти свою родину з тими, хто, на їхню думку «живе краще», тим самим спричиняючи внутрішньородинну неприязнь, деструктивну заздрість, комплекси неповноцінності, а головне – зневіру в тому, що несприятливу життєву ситуацію можна «змінити на краще». Тоді досить часто домінує життєве таке правило, як: «Треба знати, з ким

дружити». Як наслідок, на індивідуальному рівні біологічні потреби витісняють духовні, посилюючи суспільну кризу духовності.

5. Значна частина молодіжного середовища трансформувалась у «суспільну масу», яка загалом малоспроможна виробляти новаторські ідеї на рівні ровесників попередніх десятиліть, оскільки вирішує саме біологічні проблеми і схильна піддаватися будь-якому кон'юнктурному модерному соціальному впливу. У зв'язку з цим суб'єкти сім'ї з практичним інтелектом є більше захищеними в умовах несприятливих суспільних трансформацій, бо краще пристосовуються до умов «дикого ринку» за принципом «Хто кого?». Як наслідок, закономірно, що комфортно почуваються насамперед ті люди, які мають посередній, а то й відверто низький рівень інтелектуального розвитку. Їхнє життєве кредо – це «Живи сьогодні, бо завтра може не бути» або «Бери від життя все, а завтра, хоч трава не росте». І, навпаки, громадяни з теоретичним інтелектом, які живуть сьогоднішнім, минулим і завтрашнім днем, є «соціально обмеженими» у формах «дикого» пристосування до негативних соціально-економічних і культурно-історичних реалій, а тому найбільш незахищеними перед негативними впливами агресивного соціального буття. Усвідомлюючи це, вони, зокрема, не поспішають створювати сім'ю або юридично оформлювати факт часто тривалого спільного проживання.

Загалом, криза духовності в Україні, спричинивши втрату звичних моральних ідеалів, яким не знайшлося гідних заміників, перетворила з 1990-х рр. державу на величезний ярмарок. Аналогічні «ярмаркові процеси» відбуваються в сім'ї, члени якої у ситуації фізичного виживання часто стурбовані не проблемами духовного зростання, а реалізацією принципів «купи-продай». Деформації в особистісному становленні молодих поколінь посилюються на тлі промовистих зразків сьогодення, де «низькоінтелектуальні» грошовиті «чада» (а ще більше – примітивні) таких самих батьків легко витрачають за лічені години грошові суми, які дорівнюють, а то й перевищують, місячний сімейний бюджет працюючої чесної родини. До того ж їм часто не вистачає адекватної оцінки своїх загальнолюдських якостей. Безглуздими з цього приводу виглядають суспільні заклики до формування масової корпоративної культури, яка в таких соціальних випадках схожа на неякісне театральне дійство. Як тут не згадати вислів шотландського поета Р.Бернса (1759–1796) «Хіба не розгніваєшся, коли кращі перебувають у нестатках, а багатіють бездарні та тупі».

Як наслідок, у суспільстві вже давно не лише сформувалася, а й стабілізувалася до 2020-х рр. громадянська каста, яка далека від всіляких наукових уявлень про духовність людини. Вона цілком комфортно почувається в потоці несприятливої соціалізації, звикла розв'язувати свою проблематику в «грошовому еквіваленті», а також через зневагу, примус чи залякування.

І знову пізнавальний парадокс: незважаючи на різні соціально-економічні негаразди, типові сімейні цінності все ж залишаються незмінними (наприклад, піклування про дітей, взаємодопомога, взаєморозуміння). Їхня сталість засвідчує вічний порядок загальнолюдських цінностей, які зберігаються навіть за екстремальних обставин у тих сім'ях, які їх досі зовні ігнорують, але таке триває «до пори – до часу». У момент сімейних викликів, які загрожують сімейному благополуччю, ця ситуація радикально може змінитися.

Крім того, сімейні цінності не втрачені ще й тому, що люди в період тривалих, не визначених у часі суспільних трансформацій потребують стабільних механізмів психологічного захисту, які є передумовою майбутніх комфортних взаємин у вторинних групах (учнівських, студентських, виробничих тощо).

Водночас така відносно оптимістична ситуація про сімейні цінності зазнає шаленого тиску різнопланових світоглядних деформацій, зокрема прагнення подружжя – їх основного носія – уникати відповідальності за сімейні негаразди, звинувачувати будь-кого, лише не себе. У молоді 17–24 років ці уявлення здебільшого спрощені, оскільки ґрунтуються переважно на «досвіді без зусиль». «Сім'я» розглядається «чимось таким», де можна оперативно розв'язати всі нагальні запити, серед яких домінують споживацькі. «Все вийде само собою» або «Все буде добре» – такі тези особливо популярні у цьому віці. Майбутнє подружжя може навіть не здогадуватися, що проживання в сім'ї передбачає передусім виконання складних взаємних обов'язків, взаємне піклування тощо. Під час спілкування з молоддю на ці теми обов'язково зустрічаєш іронічний підтекст, а дехто сприймає їх так, немов йдеться про події вселенського масштабу, такі як відкриття Америки *Х. Колумбом* (1451–1506) (хоча, як відомо, пріоритет йому тут зовсім не належить). Одразу ж виникають сумні паралелі про особливості сімейних взаємин.

Серед пояснень такої несприятливої досліджуваної ситуації можна погодитися з твердженням, що одна з її причин полягає у зниженні

в молоді прагнення до пізнання і особливо самопізнання, але водночас не можна не зазначити, що первинне формування пізнавальних інтересів зумовлюється найближчим дорослим оточенням. Неважливо, що всі перебувають у єдиному життєвому просторі під масованим натиском негативних чинників соціалізації. Відповідають за стан сімейної психологічної готовності передусім батьки, і будь-які контраргументи тут зайві. Батьки старші, а тому мають бути мудрішими, хоча поняття «старшого віку» зовсім не зіставляється з мудрістю, як це здається передусім молодшим поколінням. Водночас старші покоління таке тлумачать безальтернативно, часто «опускаючись» до звичайного безпечеліційного тиску типу «Яйце курку вчить». На жаль, молодь часто (принаймні – пасивно) погоджується з таким ставленням до себе та іншими звичними споконвічними сентенціями («Батьки мають знати», або «Батьки краще знають» тощо). Дійсно, що «мають», але ж не знають! Часто і не хочуть знати, цілком серйозно вважаючи, що підростаюча особистість самостійно повинна набувати, наприклад, навичок самообслуговування.

Для виникнення цих буденних уявлень існували й досі існують об'єктивні причини, а тому досліджувану ситуацію потрібно сприймати реально, безпосередньо, не уникаючи болісних проблем. Так, засила в СРСР директивної педагогіки сформувало не одне покоління людей, які активно передають молодшим поколінням стиль авторитарного міжособистісного спілкування. Сучасне українське суспільство – це досі неприродний симбіоз радянського способу життя і «диких» ринкових відносин. Типовою стала сім'я (за зразком неповної сім'ї), де один з подружжя (здебільшого, чоловіки) згадує про батьківські обов'язки лише в ситуаціях «нагального контролю», причому перевага надається фізичному впливу.

З метою посилення значущості сімейних цінностей необхідно хоча б з молодшого шкільного віку популяризувати теоретичні знання про сім'ю як основу суспільства, протиставляти їх примітивізму мислення й поведінки дорослого оточення, на зразках яких, як правило, зростає ще більш примітивне покоління. Необхідно пропагувати особливу роль жінки в сім'ї. Ми ще довго будемо розплачуватися, як писав у «Щоденнику» видатний український кінорежисер і письменник *О.П. Довженко* (1894–1956), за «...нікчемне, погане виховання молоді, за хамську образу виховання дівчини, за нехтування жіночої

природи, за неповагу до неї, за грубість, за позбавлення смаку, мод, елегантності, гарних манер [3, 280–281].

Завдання це важке, вимагає часу, але доступне для розв'язання, бо «час – це найбільше багатство» [1, 27–28], а сім'я також є ним, бо означає майбутнє.

1.2. Глобалізація суспільних відносин в освітньому просторі і повсякденні сімейні взаємини

Траекторія руху людини в сімейному життєвому просторі зумовлена системою різних соціальних чинників, значне місце серед яких належить суб'єктивному осмисленню життєвого шляху як системи складних уявлень про зміст детермінаційних відносин між минулими, нинішніми і майбутніми подіями власного життя. Людина повинна мати: 1) перспективний життєвий план особистісно-професійної самореалізації як важливий стимул самовдосконалення та впливу вже на власний життєвий сімейний простір (чоловік, дружина, діти); 2) структуроване життєве поле внутрішньої сімейної взаємодії та стосунків із соціальним оточенням, яке різною мірою є цікавим для окремих суб'єктів сім'ї (соціально-економічні, політичні, етнографічні, мовленнєві, культурні, науково-технічні, побутові тощо інтереси),

Це свідчить про обсяг і зміст загального життєвого простору, який є вихідною позицією для аналізу сенсу сімейного життя. Внутрішній сімейний життєвий простір завжди був відокремлений від світових макропроцесів (формування ставлення людини до світу та до себе, усвідомлення безцінності та беззахисності світу, гуманізація суспільного процесу, підвищення відповідальності перед собою, нинішнім і прийдешнім поколінням тощо). Претендуючи на автономію в їхньому осмисленні, він буде завжди таким, оскільки відзначається *консерватизмом* як своєрідним захисним механізмом («фільтром») сім'ї, коли сприймаються потрібні чи корисні ідеї та відкидаються, на думку її суб'єктів, шкідливі. Унаслідок цього будь-яка сім'я прагне бути неоднотипною, спираючись на власний досвід багатьох своїх поколінь, родинні зв'язки, а отже, своєрідно захищається від агресивних проявів навколишнього середовища.

Водночас суспільна глобалізація обов'язково передбачає активне сприймання різних сімейних життєвих просторів, які, історично

відрізняючись ментальними настроями і попередньо перебуваючи в ситуації протиборства, можуть у побуті збігатися. Наприклад, кожна сім'я незалежно від свого типу, тривалості існування прагне відпочити у святкові дні. Виявляється, тут також є свої проблеми. За даними Американської асоціації психологів, з 2006 року у США стабілізувалася вибірка громадян, які страждали через стреси, спричинені святами, оскільки таке дозвілля вимагає значних фінансових витрат, часу (44% жінок і 31% чоловіків). Тут найбільше переживають жінки, які відповідальніше ставляться до такого важливого святкового атрибуту, як, наприклад, вибір подарунків. Отже, звичні буденні клопоти спроможні потенційно інтернаціоналізувати психологію сім'ї. Аналогічно це стосується навчально-виховних проблем (психологічна підтримка у навчанні, зокрема режиму он-лайн; впровадження досвіду позитивної дисциплінарної практики; індивідуальне консультування та корекція розвитку).

За даними вітчизняної педагогічної періодики, зокрема «Освіти України» (2016–2019), актуальність цих проблем посилюється в Україні наявністю 220 тис. дітей, які перебувають на медичному обліку через психічні відхилення у здоров'ї і поведінці (а скільки їх не обліковано?), що поставило державу за цим показником на друге місце в Європі. Зазначена кількість невинно зростає. Характерно, що профілактика таких захворювань розпочинається із здоров'я матері, тобто особливі увага й турбота мають стосуватися передусім фізичного і психічного розвитку дівчат. З іншого боку, здоров'я жінки-матері – це відповідальність її чоловіка, і навпаки. Як бачимо, «логічний ланцюжок замикається», позначаючи в сім'ї один із її найбільш конструктивних пріоритетів – «взаємну відповідальність». Зокрема, до реєстрації шлюбу майбутнє подружжя зобов'язане повідомити одне одного про стан власного здоров'я. Приховування відомостей про стан здоров'я одним із наречених, наслідком чого може стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого або їхніх дітей, – це вже антипод відповідальності, яка, своєю чергою, закладає основи сімейної безвідповідальності. Водночас медичне обстеження здійснюється за взаємною згодою. Його результати є таємницею і повідомляються лише нареченим. Старше покоління, як правило, з розумінням ставиться до таких життєвих особливостей, а молодші (черговий пізнавальний парадокс!) більше не схвалюють, ніж схвалюють. Однак, як виявляється, даремно, оскільки за даними

Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВОЗ) з 1980-х рр. у високоорганізованих країнах світу разом із низькою народжуваністю збільшується кількість бездітних шлюбів (12–18%), причинами яких у 40–50% є патологія репродуктивної системи в одного з подружжя, рідше – в обох (5–10%).

Прогресуючим «сімейним» явищем стає бажання жити «для себе», коли навіть сама думка про можливе народження дитини є неможливою і потенційно призведе до розпаду шлюбу, якщо хтось із подружжя з часом розпочинає ініціювати таку тему в спілкуванні (ця тенденція нині стрімко прогресує в жінок, які все більше переймається професійними кар'єрними перспективами). Окремо знаходиться проблема «безплідного шлюбу», викликана генітальними хворобами (гонорея, хламідіоз, уреоплазмоз, мікоплазмоз), що знову-таки не заважає багатьом суб'єктам сім'ї «жити для себе» навіть за її «межами». Тенденційними, як зазначалося, стають своєрідні «угоди» подружжя про «подвійне життя». Звісно, це лише зміцнює формалізм таких сімейних взаємин, які, якщо й не руйнуються, то передусім через меркантильні фінансові інтереси. Акцентованою є стрімко прогресуюча проблема навчання і виховання молодого покоління і дорослих з розладами аутичного спектру, яка на початку XXI ст. стала теоретико-практичною «несподіванкою» для психологічної науки, попередньо традиційно спрямованої більше на вивчення в людини так званої «норми вікового психічного розвитку». Ця реальна соціальна прогалина потребує негайного доказового розв'язання на основі конкретних емпіричних розвідок, які актуалізуються в ситуації множинного зростання багатьох авторських технологій саме за межами таких досліджень.

Збільшується кількість дітей, підлітків, юнаків, дорослих, які вдома зазнають системного фізичного та морального насилля. Виходить, що у 2020-х рр. в унісон із живучою шкільною директивною педагогікою, яка домінувала в радянській освітній системі, в українській сім'ї й далі процвітає домашня школа примусу, безпосередніми наслідками якої, чим нікого не здивуєш, стали, наприклад, безпритульність як «наслідки втеч з дому», злочинність (до речі, наскільки можливі втечі саме з комфортної домівки?).

Майже 80% молоді схильна до тютюнопаління, 83% – до вживання алкоголю, причому 19–26% юнаків знайомляться з нікотиним в 11 років, 13–18% дівчат у 13–18 років. 11-річний вік – це, як правило, перший досвід вживання алкоголю в 15% хлопців і 34% дівчат. Характер-

но, що ці тенденції в наш час стабілізувалися і порівняно з попереднім 25-літтям знаходяться в ситуації відносної рівноваги, не виявляючи стрімкого зростання чи спаду.

Загалом, матеріальне зuboжіння призвело до того, що навіть мислячі батьки, зайняті постійними пошуками засобів існування, деморалізовані, однак, нескінченними нестатками. Як наслідок, вони реально і потенційно мало уваги приділяють своїм дітям, які, не знаходячи відповіді на гострі життєві питання, звертаються до інших, часто асоціальних осіб, від яких можуть отримати таку інформацію, що можна все життя «спокутувати гріхи». Закономірно, що в такому разі в дітей і підлітків: 1) деформується становлення такого світогляду, що рівнозначне психічній травмі; 2) недоліки в сімейному вихованні (близько 60–80%) спричиняє споглядання саме протиправної поведінки (наприклад, вживання психотропних і наркотичних речовин).

Низький рівень загальної культури визначає наслідування негативних поведінкових моделей. Сімейне насильство закарбовується у свідомості молоді особистості на все життя. З цього приводу пригадується ситуація в межах наших тематичних досліджень, де семикласник на запитання: «Як часто тебе карають батьки?» – без тіні усмішки відповів: «Тричі на тиждень: у понеділок, вівторок, п'ятницю», чим поставив присутніх у патову ситуацію. Виявляється, що його батько для застосування таких санкцій мав переконливу, як йому здавалося, аргументацію: «Це для профілактики. На всяк випадок, аби нічого не накоїв. Крім того, у його кімнаті на стіні висить ще й березова лозина». І далі, вже сміючись, додав: «Для нагадування про можливі наслідки необдуманих вчинків. Мене так виховували. І нічого жахливого, як бачите, не трапилося. Людиною став». Отака собі «наочна наочність», яка у 1970-х рр. підмічена відомим українським гумористом *П.П. Глазовим (1922–2004)*. Виходить, хіба не було схожих тенденцій у минулому? Дійсно, були! І спробуйте тоді переконати такого батька в протилежному! Попередньо не виїде, оскільки примітивізм його мислення легко захищається від толерантності, осмислених доказів через агресивність, жорстокість, зловтіху, глузування, наприклад: «Хто ти такий, щоб мене вчити?». Культура вчинку залишається беззахисною і сплюндрованою, що аж ніяк не залишиться поза увагою інших нинішніх чи потенційних циніків. І такі випадки, на жаль, непоодинокі. Та й чи потрібно переконувати таких осіб, якщо для цього в них відсутні потрібні світоглядні настанови та

загальний кругозір. Як наслідок, схожі повсякденні ситуації, на жаль, не мають календарного терміну давності, із завзятою стабільністю залишаючись поширеною ознакою сучасного навчально-виховного повсякдення.

Будь-які спроби особистісно-зорієнтованого підходу розбиваються вщент об твердь сімейного виховного примітивізму, який має потужні історичні традиції. Ця несприятлива навчально-виховна ситуація залишатиметься доти, доки у «ввічливості» громадяни вбачатимуть слабкість, а в нахабстві і хамстві – активну життєву позицію, яка прогресує, зокрема, у системі «вихованець – педагог» на всіх без винятку рівнях системи освіти. Панівний примітивізм молодших поколінь перевершує примітивізм старших, а учитель часто неспроможний протидіяти цинізму й нахабству, бо з нього, як зазначав *О.П. Довженко* ще у 1942 році, «...зробили безправного попихача.., і потонула молодь у неуцтві, у безхарактерності, слабкодухості, безвідповідальності і нехлюйстві» [3, 278–279]. Які ще потрібно знайти слова, щоб показати соціальну значущість педагогічної діяльності і водночас безправність педагога, у якій би системі освіти він не працював? Які ще потрібно наводити докази, щоб держава в постатях конкретних управлінців найвищого рангу нарешті зрозуміла, що передусім освіта є пріоритетним вектором її сприятливих життєвих перспектив? Що потрібно зробити, щоб вища освіта позбулася будь-якого можливого і неможливого догматизму, призначених будь-кому, тільки не розумній особистості, тим самим продукуючи освітню «сірість», «однаковість», «бездарність» і буквально «ламаючи» тих, хто проти цього протестує? Сумнівно сподіватися, що така особистість створить сім'ю, яка справді буде водночас гарантом своїх особистісно-професійних успіхів і внутрішньодержавної стабільності, оскільки сім'я передбачає реалізацію комплексу педагогічних функцій. Отже, кожний з нас як реальний чи потенційний сім'янин має бути ще й педагогом хоча б на рівні усвідомлення соціальної значущості феномена «сімейного виховання».

Згадаймо з цього приводу знаменитий вислів німецького канцлера *О. Бісмарка* (1815–1898): «Дайте мені 10 000 учителів початкових класів – і я збудую велику Німеччину». Диктуючи переможений Франції умови капітуляції, він проголосив: «Панове французи! Вас перемогла не німецька армія, а переміг німецький вчитель!». Зовсім не перебільшуючи цього вислову, ми бачимо в контексті поєднання близького

нам історичного досвіду навчання і виховання та власних науково-педагогічних досягнень один із перевірених часом довгострокових і результативних підходів до розв'язання та упередження несприятливих навчально-виховних проблем, які визначають стабільність і безпеку нашої країни, особливо в умовах сучасного повсякдення 2020-х рр., пронизаного воєнним лихоліттям та пандеміями, які однозначно змусять переосмислювати сенс сьогоденішнього буття.

Важливо повернути в систему освіти чоловіка, а отже, повернути в багато сімей батька-вчителя в ситуації зростання диспропорції чоловіків-учителів і жінок-учителів, яка з 1990-х рр., наприклад, у системі загальноосвітньої школи коливається в межах 1 / (8–10). Падіння престижності професії педагога в соціальну безодню вже давно відбулося. Це незмінний показовий фактор-індикатор соціальної безвиході держави. У зв'язку з цим будь-які заклики до підвищення рівня якості людського життя поза ним є не лише попередньо приреченими на невдачу, виявляючись у снобізмі, відсутності громадянської самоідентифікації з країною, а навіть безглуздими та смішними.

Безробіття, соціальне і майнове розшарування посилюють ці несприятливі тенденції. Додатково ускладнюють навчально-виховну проблематику екологічні чинники (Чорнобильська катастрофа), соціальні (алкоголізм, наркоманія, асоціальна поведінка майбутніх батьків), психологічні (неготовність і небажання молоді жити в «диких» ринкових умовах, невизначених у часі і нескінченних суспільних трансформаціях). Як наслідок, з початком ХХІ ст. стабілізувалася тенденція щорічного зростання на 1,5–2 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Це також за давнини інтенсивний процес соціальної і моральної деградації молоді, захоплення негативними формами бізнесу, низькопробною субкультурою («пісні з кількох фраз» без натяку на «інтелектуальне забарвлення»; бойовики, детективи, у яких здебільшого домінує не логіка пошуку, наприклад, злочинця, а «батальні демонстраційні сцени» жорстокості, але здебільшого – це поєднання «першого» і «другого» варіантів).

Отже, необхідно відходити від різних суспільних стереотипів, згідно з якими, наприклад, лише в дітей, підлітків і юнаків знецінюються природні потреби в пізнанні, інтерес до чесної праці, прогресують світоглядна індиферентність, пасивність, втрата ідеалів, відчуженість, знижується інтерес до культури, спорту, та особливо літератури, яка є підґрунтям духовного розвитку. Так само це стосується дорослих

будь-якого віку, що було продемонстровано ними в одній з областей України на початку коронавірусної пандемії на перші випадки приїзду наших співвітчизників з Китаю. У їхньому публічному виконанні такий симбіоз сорому і ганьби, співпереживання і жорстокості, агресії і толерантності тощо в екстремальній ситуації продемонстрував для суспільства: 1) якщо не крах, то «замежовий» стан розвитку загальнолюдських цінностей за принципом «все добре, поки добре»; 2) що основні фізичні та соціальні загрози для безпечного проживання йдуть від нас самих.

Зрештою, навчання і виховання молодого покоління є вихідним соціальним показником соціальної ефективності сім'ї в агресивних умовах деінтелектуалізації, які актуалізують не стільки проблему загальної психологічної культури суспільства, скільки її відсутність. Як наслідок, методологія організованих виховних впливів на людину має відбуватися з конкретною «прив'язкою» до конкретного вікового періоду (11, 12, 13 рр. тощо) у системі її життєвого шляху (на занедбаній землі навіть якісні зерна повноцінно не зійдуть, а тому її необхідно спочатку якісно обробити). Пізнавальна орієнтація на широкі вікові періоди типу «молодший шкільний вік», «дорослий вік», «криза середнього віку» тощо – це дослідницькі анахронізми, які лише догматизують психологічну науку, зокрема «Психологію сім'ї» як окрему галузь психологічного знання.

1.3. Вікові кризи і прогнозування перспектив індивідуального сімейного життя

Навіть корисна прикладна експериментальна інформація про сім'ю, як правило, залишається нереалізованою, оскільки здебільшого адресується науковцям, а не широкому громадянському загалу, яке останнім часом неприховано ігнорує наукову літературу. Нині сформувався відвертий читацький казус як показник девальвації читацького інтересу: «Чим книга більша за сторінковим обсягом («товстіша»), тим вона менш цікава».

Водночас навіть найбільше продуктивне дослідження залишиться без активного запиту, якщо стиль його викладу є незрозумілим громадянам, не враховує їхніх вікових особливостей, рівня освіченості, місця проживання (село, місто). Повсякденна практика свідчить,

що остання умова є базовим показником диференціації громадян у сприйманні інформації про сімейну проблематику. Необхідно також урахувувати зростання їхнього скепсису до інтелектуальної інформації на тлі апелювання до власного сімейного досвіду, який «чомусь» інтерпретується «як істина в останній інстанції», дедалі більше прагнення до матеріального задоволення, примітивізацію суспільної свідомості. До того ж телебачення, ЗМІ традиційно інформативно зорієнтовані передусім на міського жителя.

У ситуації негативного ставлення до знань актуалізується проблема психологічної просвіти про власне індивідуальне життя, якому властива природовідповідність розвитку (дискретність, або перервність; фазовість і циклічність), провідним показником якого є вікові кризові явища (об'єктивні, або нормативні та суб'єктивні (ненормативні, випадкові)). У цілому, феномен «кризи» має забарвлення надзвичайності, загрози й необхідності діяти. Це позначення життєвої ситуації, у якій необхідно прийняти якесь кардинальне рішення, тобто криза є поворотним пунктом, найважливішим критерієм життєдіяльності, після чого наступний життєвий етап може відрізнитися від попереднього. Життєва криза, зокрема вікова, є важливим періодом у функціюванні особистості, коли реалізація життєвого задуму неможлива (Ф.Є. Василюк). Вона спричиняється фрустрацією важливих потреб людини її специфічною особистісною реакцією на неї і не може, як правило, бути розв'язаною лише в предметно-практичній і пізнавальній діяльності, тому подоланню травматичних ситуацій сприяють процеси переживання, які реалізуються у зовнішніх і внутрішніх діях. Кожна криза є специфічною, визначається суб'єктивністю ситуації, характеризується здебільшого цільною спрямованістю на розв'язання реальної проблеми.

У зв'язку з цим варто уважно аналізувати проблему життєвих криз людини, вікове становлення якої не є хаотичним процесом. Кожен період життя висуває перед людиною комплекс вимог, виконання яких змінює структуру її взаємин з навколишньою дійсністю, підносить на якісно новий рівень пізнання і самопізнання. Вкотре зауважимо, що природовідповідність розвитку у вигляді «дискретності», «циклічності» є невід'ємною ознакою процесу її становлення як частини Всесвіту. Як наслідок, вікові кризові (перехідні) і стабільні стадії – це також обов'язкові супутники життєвого шляху сім'ї. Чергуючись, вони визначають уже її становлення. Для молоді в ситуації найвищої

взаємної статевої зацікавленості такими життєвими віхами стають вікові нормативні кризи 17 років і 23 років як своєрідні кульмінаційні моменти, де життєві суперечності досягають соціального апогею. Звичайно, відображаючи у своїх назвах точкові інтервали життєвого шляху, вони є лише умовними хронологічними показниками, насправді розгортаючись навколо них у діапазоні одного-двох років.

Життєві кризи бувають різними, наприклад, професійними, конструктивними або деструктивними, тривалими або нетривалими тощо, але завжди є віковими, оскільки відбуваються в певний період життя, та особистісними, оскільки є індивідуальними. Отже, у сімейному самовизначенні криза – це індивідуально-особистісне життєве явище.

У кризах 17 і 23 років відбуваються значні особистісні перетворення, які призводять до руйнації попередніх світоглядних стереотипів та формування нових. Стверджувати, що старі життєві настанови зникають остаточно, звичайно, буде помилкою, оскільки без них не буває нових. Однак, якщо людина бере шлюб у цей період або до настання кризи, то за короткий час вона частково або навіть радикально змінює свої ціннісні орієнтації, зокрема сімейні, унаслідок чого інша «половина» подружжя вже не виглядає такою привабливою, ідеальною, як це було раніше (буває також навпаки, коли «хтось» із подружжя вважає себе неважливим або маловажливим порівняно з іншим сімейним партнером, хоча такі життєві випадки не є панівними). Відбувається переосмислення своїх домагань, соціального статусу, поки незначного життєвого шляху, що обов'язково супроводжується проявами незадоволення власним сімейним життєвим середовищем. Питання полягає в тому, наскільки аргументованим є таке незадоволення? Де відбувається пошук його причин? У собі? Чи лише у шлюбному партнері? Останній напрямок цього пошуку здебільшого зведений до абсолюту і є не лише сумнівним, а й безвихідним. Однак навіть за сприятливого розвитку подій уникнути бодай тимчасового дискомфорту у взаєминах не вдасться. Водночас – це можливість нових життєвих перспектив, раніше неосмислених, обов'язкова переоцінка минулого (успіхи, невдачі), а звідси – поява не лише значних розчарувань, а також очікувань із чітким баченням програми їх досягнення.

Криза 17 років характеризується прагненням передусім до професійного самовизначення, що зумовлюється безпосереднім впливом сучасної навчально-виховної системи. Становлення особистості в ній

відбувається на засадах максималізму, тобто людина ще малоспроможна до пошуку компромісних життєвих рішень, а, отже, особистісне самовизначення, яке ігнорує допомогу дорослих, уже попередньо не може уникнути життєвих прорахунків. У західноєвропейській психології популярним є поняття «ідентичність» (Е. Еріксон, 1902–1994), яке схоже своїм змістом на поняття «самовизначення». Воно позначає психосоціальну totoжність як самоусвідомлення людини, що є умовою психічного здоров'я. Незавершене особистісне самовизначення у сімейних стосунках може перетворитися на взаємні звинувачення, зумовлені пошуками «свого місця» в системі суспільних відносин. То чи не краще спочатку хоча б спробувати його шукати, а вже потім укладати шлюб? Зауважимо також, що тенденція активного прагнення вступу до шлюбу в цьому віці характерна більше для дівчат, які часто вважають, що заміжжям вони спроможні розв'язати свої проблеми, передусім побутові, позначені перспективою досягнення вагомго матеріального статку. Як правило, такою світоглядною позицією наперед визначається аналогічна сімейна доля своїх ще не народжених доньок. До того ж майбутні (особливо – молоді) дружини дедалі частіше не припускають, що створення сім'ї – це не лише реалізація законного права на самостійне життя, а виконання передусім багатовекторних сімейних обов'язків, які не лише усувають чи локалізують попередні життєві проблеми, а також передбачають виникнення нових, складність яких здебільшого незрівнянно вища за попередні. Навпаки – прогресує тенденція, згідно з якою майбутній чоловік розглядається активним фінансовим донором, «поміняти» якого зовсім нескладно, якщо його матеріальні статки або вичерпуються, або не зростають. Як наслідок, звідси виникає, наприклад, прагнення «знайти» для себе набагато старшого шлюбного партнера, віковий статус якого, як суб'єктивно здається, має принести необхідні дивіденди. Звісно, що такі сім'ї в календарному часі є швидкоплинними, і обидві сторони, як правило, це розуміють із самого початку, але погоджуються на спільне проживання через бажання розв'язувати свої індивідуальні, а не спільні, життєві проблеми. З іншого боку, відсутність меркантильності в укладанні шлюбу в цьому віці також не гарантує сімейної стабільності. Очевидною тут є така закономірність: незалежно від мотивації укладання шлюбу, він уже попередньо потрапляє до системи масштабних ризиків для свого існування.

Кризи 23 років властива стабілізація життєвих цінностей, коли практично завершується первинне дорослішання як найбільш болючий процес у домаганні ролі дорослого. У цілому, період 21–23 років для дівчат є найбільш сприятливим для укладання шлюбних стосунків. Вони, як і раніше, прагнуть до романтичності, але саме тут уперше спроможні реально і раціонально оцінити особистісні якості власного обранця. Водночас позитивні й негативні тенденції, характерні для попереднього вікового періоду, лише зміцнюються. Річ у тому, що після досягнення 23 років шанси вийти заміж стрімко знижуються. Звичайно, це не означає, що дівчина повинна терміново будь-як влаштувати особисте життя, що, до речі, часто трапляється без релєфних перспектив щасливого шлюбу. Однак вона, принаймні, має пам'ятати, що цей вік є сенситивним для прийняття відповідальних рішень, коли можливість ризику, помилки у виборі сімейного партнера є мінімальними (схожі життєві тенденції із запізненням на 2–3 роки відбуваються в юнаків, для яких найменший ризик у виборі дружини припадає на 23–26 років). З цього приводу варто стверджувати, що одружуватися (виходити заміж) потрібно лише один раз, однак не варто такий висновок зводити до абсолюту. Звісно, є певні життєві труднощі, розчарування, не все буває «гладко», без ускладнень. Не слід сподіватися, що завжди збуваються заздалегідь накреслені плани. Водночас різних негараздів могло б бути менше, якби ми з раннього дитинства відповідально ставилися до подружнього життя, тобто нас спочатку батьки вводили в таємничий світ сімейних взаємин, а ми, своєю чергою, уже своїх дітей. Наприклад, про заборону сварок у присутності дітей, взаємне шанобливе ставлення, взаємодопомогу.

Тільки тут виникає кілька проблемних питань:

1. Якими знаннями про сім'ю потрібно оперувати?
2. Як такі знання потрібно передавати?
3. Як узгодити сімейні інтереси з перспективами професійного кар'єрного зростання?

І основне питання: «Наскільки в батьків чи інших членів родини є моральне право вчити «шлюбним взаєминам» молодші покоління, коли їх самих переслідують різні сімейні негаразди аж до неодноразового розлучення, через що вони перебувають у полоні суцільних страждань?». Дійсно, наскільки тоді думка старших є авторитетною для молодших? Маємо очевидний стабільний сімейний парадокс: ми тривалий календарний час (принаймні, упродовж дошкільного і

шкільного віку) виховуємося в сім'ях, проте так само стабільно залишаємося безпорадними у створенні комфортної власної сім'ї. З іншого боку, варто визнати існування, як мінімум, 4% людської спільноти, байдужих до стабільних сімейних взаємин, причому народження і виховання дітей розглядається ними як безцільна трата часу та чинник, що відволікає від професійної кар'єри. Водночас – парадокс: вони виразно демонструють прагнення до інтимно-особистісного спілкування з окремими членами родини.

Наскільки вагомий вплив вікових криз на індивідуальне життя? Безперечно, що суб'єктивні життєві чинники, такі як «трансформація інтересів», вибір «сімейної пари» під впливом референтних осіб», завжди існують і будуть існувати в повсякденні, однак заперечувати, як уже зазначалося, наявність об'єктивних закономірностей у життєвому шляху зовсім недоречно, оскільки тоді заперечується внутрішня логіка індивідуального розвитку, а, отже, розвиток постає хаотичним явищем.

Знання таких особливостей розвитку, зокрема у створенні сім'ї, сприяє системному самопізнанню, що передбачає уникнення ризиків в ухваленні відповідальних рішень. Сутність будь-якої вікової кризи полягає у виникненні новоутворень, коли за значними негативними явищами приховуються не менш потужні позитивні зрушення (тому й називають такі періоди «кризами» через їхню стрімку негативну амплітуду). Некомпетентне соціальне вторгнення у перебіг кризових (поняття «норми», яке асоціюється з функціональним напруженням) та екстремальних життєвих подій (поняття «відхилення від норми», яке асоціюється з функціональною напруженістю), як закономірних життєвих явищ, за принципом «мені здається», або «я знаю», звісно, не дозволяє повноцінно виявитися позитивним утворенням, а тому спричиняє накопичення негативних. Водночас не потрібно робити масштабних узагальнень: мовляв, усі шлюби, які укладаються під час кризових періодів, є приреченими. Навпаки, уже саме знання наявності їх змісту як об'єктивних життєвих ризиків виробляє соціальні настанови про зменшення самостійно продукованих суб'єктивних ризиків. Отже, залишається сподіватися на толерантність подружжя, його батьків і не забувати про агресивний вплив несприятливих чинників соціалізації, від яких не сховаєшся.

Першою системною сімейною кризою для подружжя є момент укладання шлюбу, де найбільше хвилюється наречений. Він, як

правило, розгублений, і настільки зосереджений, наче приготувався до карколомного небезпечного стрибка, чого, здебільшого, зовсім не скажеш про наречену.

Друга системна криза, яка порушує вже звичний порядок дошлюбного і започаткованого сімейного життя, розпочинається після народження дитини. Чоловік знову здебільшого розгублений, чого не скажеш, як правило, знову-таки про дружину. Однак і вона часто схильна в полоні нових побутових турбот до нової оцінки власної нинішньої соціальної ситуації, такої як «Сил моїх більше немає», навіть у разі, якщо її оточують пральні машини, мікрохвильові печі, памперси, доступне дитяче харчування тощо. У будь-якому разі вона потрапляє в соціальну ізоляцію, позначену відповідальністю за психічне і фізичне здоров'я дитини та відкриттям для себе тіньових сторін материнства, на яких соціальне оточення зовсім не акцентувало увагу.

Наприклад: 1) тиск соціальних очікувань на неї як на «маму» (підключитися про дитину згідно з новітніми педагогічними технологіями, бути чудовою господинею, співрозмовником з доглянутою зовнішністю), причому чоловік тут схильний самоусунутися від соціальних очікувань «батька»; 2) активно саморозвиватися, оскільки так і недалеко до громадського осуду, адже «сидиш вдома».

Як наслідок, в умовах тотального повсякденного домашнього побуту, позначеного почуттям провини, що «я недосконала мама», дружина ризикує потрапити в ситуацію «материнського вигорання», якому властиві такі типові взаємопов'язані ознаки:

1. Стабільна фізична і моральна втома.

Результат: зневіра у своїх материнських можливостях; апатія; байдужість в інтимно-особистісних взаєминах, які ініціює чоловік, а згодом звинувачує в недостатніх емоціях. Характерно, що тут спрацьовує за давнини стереотип про домашню працю, згідно з яким вона розглядається «такою», що не потребує значних фізичних і моральних зусиль (варто такому шлюбному партнеру запропонувати спробувати).

2. Безсоння або, навпаки, сонливість.

Результат: стабільна фізична і психічна втома; апатія.

3. Дратівливість.

Результат: труднощі із самоконтролем гніву і агресії; зниження концентрації уваги.

4. Збіднення емоційно-почуттєвої сфери.

Результат: посилення розчарування від сімейних взаємин, таке як «Я не впораюся», що детермінує особистісно-професійну невизначеність і безнадію.

5. Зниження самооцінки.

Результат: «Я життєва невдаха», а отже, не потрібно було одружуватися і мати «Ці непотрібні клопоти», від яких втрачається сенс життя.

6. Тілесний і душевний дискомфорт.

Результат: виникнення синдрому «Життя закінчилося», який стимулює недоброзичливість і навіть ненависть до членів сім'ї, які, як суб'єктивно здається, є першопричиною усіх нинішніх «негараздів».

У цій сімейній ситуації дружині при підтримці чоловіка важливо не виокремлювати свої сімейні труднощі як «лише власні» (кредо: вони спільні для всіх членів сім'ї).

Наявність обох «сімейних криз» – це передусім психологічні бар'єри, рівень подолання яких визначається мотивацією вступу до шлюбу. У будь-якому разі до сімейного життя необхідно готуватися заздалегідь, мати хоча б фрагментарні уявлення про власний психічний розвиток, пам'ятати про своєрідність вікових криз. У їх низці важливою є вікова нормативна криза 3 років, коли діти усвідомлюють свою статеву належність завдяки формуванню образу «Я», який передбачає наявність фізичного і духовного «Я». У 3–4 роки на основі зовнішньої привабливості і домінування фізичного «Я» виникає перша закоханість, де поцілунок є найвищим проявом симпатії. У віковій нормативній кризі 7 років починає переважати духовне «Я» (тут обов'язковою умовою зацікавленості іншою статтю є передусім навчальна успішність). Ця детермінанта посилюється, коли інтерес виявляється дитиною, для якої навчання також є пріоритетною мотивацією. Наступною, уже третьою, хвилею, взаємного інтересу є віковий період у межах точкового інтервалу 13 років, де в образі «Я» знову переважає його «фізична» складова, яка поступово втрачає, але не здає свої позиції у межах «точкового інтервалу 17 років до наступного стабільного вікового періоду – юнацького».

Об'єктивні вікові кризи індивідуального життєвого шляху завжди будуть супроводжувати сучасну сім'ю уже з її сімейними віковими кризами, природно накладаючись одна на одну в ситуаціях соціально-економічного, політичного, культурологічного, етнічного, техногенного, мовленнєвих тощо впливів. Як наслідок, повсякденна навчально-виховна сімейна проблематика ще більше ускладнюється, додатково актуалізуючи соціальну значущість для громадян тематичної психологічної просвіти.

1.4. «Дошлюбний період – післяшлюбний період»: типові закономірності

До 2020-х рр. кардинальні зміни в міжнародних відносинах і внутрішньополітичні в нашій державі та «держав-сусідів» сталися настільки стрімко, що навіть масштаб життя одного покоління занадто малий для визначення їх місця на шкалі історичного часу. Наприклад, у 1970–1980-х рр. уперше в СРСР публічно зміцнюється думка, що більшість громадян одружується без серйозного обмірковування за принципом «Все буде добре», особливо не вдаючись у життєві подробиці, такі як «де проживати», «де працювати», що значною мірою пояснювалося тоді відповідними державними гарантіями про житло і працю. Це були важливі інформаційні сигнали від соціологічної науки, яка поступово заявляла про себе у ситуації недавніх огульних ідеологічних звинувачень як «буржуазної науки». Називалися різні хронологічні межі дошлюбного періоду, зокрема, пропонувався як оптимальний віковий інтервал тривалістю 1,5 роки. Стверджувалося, що найбільш стабільними є студентські сім'ї, і статистика розлучень справді була на користь такої пізнавальної позиції.

Нинішня досліджувана ситуація залишається незмінною, і нічого тут дивного немає, оскільки вона відображає безпосередні зв'язки між поколіннями. Сучасне молоде покоління, як і попереднє, активно наслідує сімейні зразки старших, до того ж часто у потворних формах, що виявляється, зокрема, в оформленні шлюбних стосунків після епізодичного знайомства. Або ж розпочнуть проживати разом без «батьківського благословення», апелюючи до так званого громадянського шлюбу або наголошуючи «нерозуміючим батькам», що тепер «усі так роблять». Жодні батьківські вмовляння тут не допоможуть. «Нові

претенденти на шлюб» добре знають передшлюбну історію своїх батьків, а тому мають відповідні контраргументи. Навіть порахують, якщо потрібно, життєвий інтервал між днем весілля та своїм днем народження. І, якщо він виявиться меншим, ніж потрібно, то батьки вже наперед приречені на поразку в суперечці: «Про що ви кажете, коли самі були такими, а може, ще й гіршими?». Такі тенденції суперечать поширеним повсякденним уявленням, згідно з якими кохання не може бути надійним фундаментом щасливого подружнього життя. Тут, швидше, йдеться про підміну кохання «чимось іншим», наприклад, «захопленістю». Однак як ці поняття розрізнити? Мало вболівати за успіхи іншої людини, сумувати з її невдач. Необхідно задатися питанням, чи зможеш ти бути постійно з нею, особливо у важкій життєвій ситуації, і чи варта вона такої уваги. Варто неодмінно вийти за межі романтичних уявлень про партнера та поглянути на нього з позиції стороннього спостерігача. Наприклад: «Наскільки ми зможемо долати побутові негаразди?» «А якщо хтось захворіє настільки, що потребуватиме тривалого догляду?» Проблема саме полягає в тому, що реалізувати таку стратегію взаємин вдається далеко не кожній дівчині чи юнаку. Заважають постійні сподівання на краще, на можливість власних трансформацій, але особливо партнера. Ще більше – це максималізм у сприйнятті та осмисленні навколишньої дійсності, що характерно для інтервалу 17–20 років. «Я за тебе життя віддам» або «Жити без тебе не можу» – такі та інші схожі висловлювання є досить поширеними. Проте наскільки вони реалістичні? Наскільки відома ціна людського життя?

Дуже часто людям стає прикро з приводу втраченого часу у тривалому дошлюбному періоді, про що найбільше жалкують дівчата. Те саме стосується старших людей (тут уже однаково жінок і чоловіків). У зв'язку з цим хтось із подружжя налаштований «до останнього», сподіваючись на ефемерні зміни, про що добре знає інший партнер і часто цим безцеремонно спекулює, аморально «тримаючи» першого партнера на «короткому повідку».

До того ж кохання до себе також необхідно «заслужити», а ця теза «чомусь» часто забувається. Покохати можна лише за таке ціннісне «щось», яке постає своєрідним засобом «катарсису», або очищення, від чого лише присутність такої людини «надихає» на життєву звитягу. Водночас для більшості осіб будь-якого віку достатньо, щоб кохали лише їх, а все інше є другорядним життєвим явищем. Вони більше

налаштовані на те, щоб у сім'ї «щось» отримати від іншого суб'єкта, а не віддати. Споживацька психологія тут має виразне місце. Це схоже на егоїстичне нарцисичне «Якщо я захочу, то дозволю себе кохати. Не захочу, то, значить, не захочу».

Популярним передусім серед дівчат є життєве кредо «Вдало вийти заміж», і рідня прагне щиро допомогти в пошуках «потрібного» нареченого. Зауважимо, на погляд саме рідні, але не нареченої, тому тут наперед закладаються передумови для конфліктів, де старше покоління апелює до власного досвіду, а молодше покоління – або до власних почуттів, совісті старших, або безапеляційно звинувачує їх у відсутності, небажанні зрозуміти і взагалі у відсталості, «старомодності» та неповноцінності. Проте «учасники сімейних змагань» чомусь не замислюються, що в протилежній сторони, яка представляє нареченого, популярним може бути інше за формою, але схоже за змістом, життєве кредо «Вдало одружитися» з аналогічним активним пошуком «потрібної нареченої». За таких умов сфери інтересів подружнього вибору в обох сторін мають високий рівень взаємної войовничої підготовленості, і, як наслідок, наче на полі бою, розпочинається боротьба «хто кого». За умови досягнення згоди на укладання шлюбу старше покоління організує його підготовку уже за принципом «Купи – продай». Майбутнє подружжя здебільшого є пасивним виконавцем волі старших, а нерідко взагалі статистами на власному весіллі. Для взаємного проживання старшим поколінням враховуються всі матеріальні статки, а потенційні можливості духовного життя молодого подружжя відходять на вторинний життєвий план. Причому весільна помпезність тут може досягати апогею. Щоб усі бачили, яке у нас весілля! Знай наших! Не гірше, ніж у людей! Чим такий шлюб закінчиться, неважко здогадатися, оскільки ще у підготовці до весілля існує постійна загроза, що у можливих конфліктах хтось із засновників сім'ї за батьківським зразком або в унісон (а це представники «багатшої сторони») обов'язково дорікатиме матеріальними перевагами, не забуваючи водночас принизити та образити партнера чи його батьків: «Знай своє місце! Знала (знав), у яку сім'ю йшла (йшов)! Ти забув (забула), звідки я тебе взяв (взяла) чи підібрав (підібрала)?».

Варіанти схожих висловлювань тут не мають меж. Наприклад, «Воно ще щось і каже!». Яким, виявляється, багатоаспектним буває займенник «Воно» у конфліктних випадках – «соковитим», «колорит-

ним», «смачним» і узагальнюючим, наголошуючи в людини на чомусь «неповторному», «невизначеному» аж до позначення нікчемності, що, звісно, не сподобається «супротивнику», а отже, призведе до нового оберту напруженості у взаєминах. І тоді лунають контрвислови, такі як «Казала мені моя мама (батько)!». З подружнім часом спільне життя перетворюється на каторгу, яка стрімко зменшує світоглядну дистанцію від «недоброзичливості до ненависті». Або: «Він (вона) має мене завоювати!». Таке враження, що потрібно готуватися до тотального перебування на полі бою і в буквальному розумінні змагатися «хто кого», пам'ятаючи, що з бою виходять переможені і переможці з неприхованими антагонізмами з шансами на тимчасове примирення до наступної сутички (характерно, що є окремі сім'ї, які не уявляють свого існування без таких перипетій).

Загалом, для збереження рівноправних особистісних стосунків бажано, щоб молоді люди «шукали» свого обранця (обраницю) у межах одного соціального прошарку і майнового статку. Принаймні, для такого вибору є оптимальні буденні та історичні засади, на тему яких написаний не один художній твір. Невипадково (порівняно з 1970–1990 рр.) проблема нерівності соціального походження і майнового стану нареченого і нареченої на початку ХХІ ст. загострилася. «Нерівні» шлюби уже попередньо потрапляють до групи ризику, де майнові й соціальні пристрасті розігруються передусім стороною, яка вважає себе багатшою та вищою за соціальним статусом, причому перший критерій є вирішальним. Старше покоління переконане, що їхній спадкоємець у виборі чоловіка (дружини) припустився помилки, яку ще не пізно виправити, а тому необхідно докласти всіх зусиль для розв'язання проблеми. Однак головним чинником незадоволення є небажання заспокоїтися, примиритися з тим, що родинні взаємини укладаються з «біднішою» за статками та нижчою за статусом сім'єю, яка не зможе повноцінно допомогти в оперативній реалізації матеріальних та соціальних планів молодій сім'ї. Отже, весь тягар матеріального супроводу-допомоги доведеться брати на себе. Цілком можливим є варіант перебігу подій, згідно з яким спочатку наречений або наречена, які представляють «багатшу сторону», прагнуть, як правило, захищатися від надокучливих докорів рідні про низьку цінність подружнього вибору, але згодом, особливо в період внутрішніх сімейних негараздів, власних розчарувань у виборі партнера, повністю з ними солідаризуються. Тоді функціональна напруженість у

стосунках розпалює в подружжя взаємну неприязнь. Досить часто один з партнерів прагне домінувати, змусити прислухатися до себе найближче соціальне оточення. У жінок, які представляють «багатшу сторону», ці поведінкові тенденції відзначаються агресивністю, бажанням наслідувати і дотримати сформований засобами масової інформації образ ділової, активної, агресивної особистості, що викликає протест у чоловіка. Той спершу сподівається на можливі зміни, де основним каталізатором у формуванні його спротиву дружині є власна рідня (і навпаки: у дружини – її родина). Зрештою, назріває конфлікт, результати якого, у принципі, є легко прогнозованими (розлучення).

Дівчина, мотивом вступу до шлюбу в якій був розрахунок на матеріальні статки чи соціальний статус, не може очікувати на прихильне, приязне ставлення чоловіка до майбутніх дітей, який асоціює їх з дружиною. Кохає дружину – отже, кохає дітей. І, навпаки, байдужий до дружини – байдужий до дітей. Як наслідок, дружині безглуздо чекати (тим більше – вимагати) щирої уваги чоловіка до себе в цілому. Крім того, чоловік симпатизує дітям, бо вони щось вмюють самостійно робити. Наступний пізнавальний парадокс: цьому дітей потрібно навчити. І знову відповідь може бути знайдена у попередній площині взаємин: він буде їх учити, якщо кохає дружину. Звісно, що в кожного правила є винятки, які «винятками» саме тому називаються, що підтверджують загальне тенденційне правило.

Отже, кохання – це не лише емоційна детермінанта в подружніх стосунках, але й умова для створення сприятливого соціально-психологічного сімейного мікроклімату, де соціально захищеними є передусім діти. Вони завжди із задоволенням будуть поспішати додому, щоб повідомити татові й мамі не лише про успіхи, а й невдачі, що особливо важливо. Дітей у цих сім'ях не потрібно змушувати розповідати про їхні справи. Для них така тема в спілкуванні з батьками є першочерговою. Проте майнові пріоритети часто заважають осмислювати «деталі». Це вже потім потенційно з'явиться «прозріння», особливо у того з подружжя, хто не байдужий до долі дітей. Тоді гнів і обурення спочатку обертаються проти майнових статків, а після досягнення оптимальних взаємин із молодшим поколінням раптом може виявитися, що з їхнього боку це був «акт примирення» з перспективою заволодіння такими статками. Як тут не погодитися з життєвим правилом, що «все має робитися вчасно». Запізнившись на потяг, ми можемо

лише спробувати його наздогнати, часто не усвідомлюючи, що такі зусилля є марними.

У післяшлюбний період приходять ще одне несподіване «прозріння», пов'язане з необхідністю розв'язувати побутові проблеми. Хтось із подружжя «раптом» виявляє, що обранець (обраниця) люблять смачно поїсти, виспатися, і взагалі їхні уподобання, інтереси зовсім не схожі на дошлюбні. Очевидно, що побутове взаємопізнання, витривалість є важливими передумовами успішного шлюбного життя. Побутові гаразди й негаразди однаково можуть зміцнити і послабити сім'ю, навіть призвести до розлучення. Якщо чверть століття чи 50 років тому стійкою тенденцією в сімейному житті було поступове придбання подружжям матеріальних засобів, які потенційно зменшували побутові негаразди, і така побутова ситуація часто невиправдано розтягувалася на роки, десятиліття, а то й на все життя, то сучасне молоде подружжя прагне, як правило, отримати «Все й одразу». Причому «Чим швидше, тим краще!» Добре, якщо подружжя адекватно покладається на свої пізнавальні та фінансові можливості. Однак навіть у такій ситуації існує система ризиків, про які попередньо можна навіть не здогадуватися (взаємна готовність розвиватися, реальна реалізація бізнес-проектів порівняно із запланованою перспективою тощо). Тоді в разі хоча б часткової невдачі «ігнорування батьківської думки» змінюється на сподівання «їхньої допомоги», як правило, без самостійного усвідомлення, що свої клопоти як окремої сім'ї стають уже родинними клопотами.

Зовсім інша справа, якщо ці проблеми є лише прерогативою батьків, допомога яких розцінюється як обов'язкове явище. Тут недалеко до відповідних претензій, таких як «Ви обіцяли!». Звісно, що нерозв'язані побутові проблеми, а отже, ситуації постійних конфліктів, спричинені ними, реально призведуть до моральної деградації особистості, як це трапилося з Мелашкою з «Кайдашевої сім'ї» (1878) *І.С. Нечуя-Левицького* (1838–1918), яка за короткий час із ніжної дівчини перетворилася на грубу, вульгарну жінку.

Із середини 1990-х рр. у сімейних стосунках у період започаткування соціально-економічних негараздів виникли нові тенденції: якщо раніше в ситуаціях побутових незгод сім'я, як правило, розпадалася, то нині, навпаки, подружжя, навіть за взаємної неприязні, здебільшого прагне бути разом, особливо коли має дітей віком до 14 років. Сьогодні, у 2020-х рр., сім'я – це співіснування не лише загальнолюдських,

а також професійних цінностей. У ній нівелюються традиції вибору молодшим поколінням батьківської професії. Зрештою, між представниками різних вікових груп сформувався розрив у ставленні до професійної діяльності. Крім того, сімейні взаємини детермінують життєвий шлях особистості як продукт реалізації життєвих планів, комплекс самореалізації, самопізнання і саморозвитку. Професійна самореалізація безпосередньо залежить від сімейної самореалізації, продовжує її, тому шлюби, які укладаються після закінчення шкільного віку, відразу потрапляють у групу ризику на тлі вже згаданої кризи 17 років. Через відсутність професійної самореалізації подружжя потерпає однаково, відрізняючись формами прояву невдоволеності:

- 1) чоловіки (або жінки) разом або окремо не прагнуть до сімейного інтимно-особистісного спілкування, оскільки дружина (або чоловік) для них нецікава (нецікавий), що, зрештою, призводить до зрад або розлучення;
- 2) жінки і чоловіки на роботі стають нервовими, імпульсивними; негативні емоції вдома – це спосіб захисту від зовнішніх впливів, зокрема від сімейних або родинних, які, на їхню думку, є не потрібними або «ображають гідність».

Можливий інший сценарій: подружжя задоволене інтимно-особистісним спілкуванням, подружніми сімейними ролями, однак відсутність бажаної професії як засобу професійної самореалізації поступово вносить напруженість у сімейні взаємини. Навіть найбільш сприятливе коло сімейного спілкування буде неповноцінним, оскільки тут відсутній вихід з вузького сімейного життєвого простору в професійний простір, де можна отримати додаткові позитивні емоції.

Зовсім іншою є соціальна ситуація розвитку за відсутності задоволення сімейними взаєминами, вирізняючись «полюсним» сценарієм: «варіант 1 (подружжя на роботі прагне отримати максимальне задоволення, що виявляється в бажанні досягти максимального результату)» – «комбіновані варіанти» – «варіант 2 (сімейна нереалізованість продовжує професійну, тобто негативні емоції є обов'язковим супутником ділового спілкування)».

Стійкими залишаються повсякденні стереотипи про сімейні ролі чоловіків і жінок, наприклад, щодо домашньої роботи, яку вони мають виконувати. Здавна роль жінки асоціюється з приготуванням їжі, пранням білизни, доглядом за дітьми. У чоловіка – це виконання

складних фізичних доручень. Безперечно, розподіл сімейних функцій має бути, оскільки він передбачає раціональну організацію сімейного життя, впорядкованість побуту, сімейних взаємин у цілому. Однак раціональні побутові умови – це водночас штучна самоізоляція подружжя у своєму мікросімейному життєвому просторі, де подружні батьківські функції здебільшого не збігаються, від чого передусім страждають діти. Батьки вже наперед налаштовані на мінімальні стосунки. Якщо в їхніх сім'ях старше покоління дотримувалося аналогічних зразків спілкування, то воно потенційно є їхніми активними послідовниками нерідко у ще більш потворних формах хоча б тому, що не знають інших поведінкових зразків. Характерно, що, будучи дітьми, вони могли засуджувати неприємні, на їх погляд, особливості взаємин своїх батьків, але особистісні взаємини з власними дітьми будують на аналогічних засадах.

Типовою особливістю сучасної сім'ї є полярність стосунків між дорослими й дітьми. Запитайте співрозмовника, далекого від професійної навчально-виховної проблематики: «Хто основний порадник дівчинки в сім'ї – батько чи мати?». Як правило, отримаєте таку відповідь: «Син має спілкуватися з батьком, а дочка – з мамою». Однак це приклад стійкого повсякденного стереотипу як запоруки збідненого сімейного спілкування або його дефіциту, мінімізації подружніх стосунків. Спілкування мами з сином, батька з дочкою, що особливо важливо у підлітковому віці, коли у віковому становленні мають місце вікова нормативна криза 13 років (об'єктивна, нормативна) і суб'єктивні кризи, є оптимальнішим варіантом особистісної взаємодії, оскільки тут формуються «перехресні статеві лінії», завдяки яким сім'я отримує додатковий «вузол» міцності – стимул до стабільності. Згадайте відому пісню, яка проголошує, що батько може бути ким завгодно, тільки не матір'ю. Але мати батьком також ніколи не стане! Батько також своєрідно пояснить дочці-підлітку чи юнці про особливості жіночої поведінки, що дуже її цікавить! І навпаки: мати аналогічно розповість синові-підлітку чи юнаку про особливості чоловічої поведінки. І, взагалі, ніхто нікого ніколи не замінить! Різні спроби «одностатевого розв'язання» такої навчально-виховної ситуації неминуче деформують особистісне становлення, коли, наприклад, самотня жінка вже наперед у соціальному часі «програмує» для власної дочки аналогічну, як у себе, життєву долю. Такі настанови, як зауваження небайдужого соціального оточення, вона буде активно

заперечувати та ще й обурюватися. А якщо виникне конфліктна ситуація в молодій сім'ї вже дочки, то почуємо висловлювання: «Навіщо «він» нам» (зауважимо: не тобі, а нам!)». Або вульгарніше: «Навіщо він нам здався! Я тебе сама виховувала, і ти також сама впораєшся». Основна мамина сумнівна ідея: мовляв, ти не гірша за мене. І похвалити зуміла, і проблему начебто розв'язала. Укотре черговий пізнавальний парадокс: дочка в осмисленні вислову «Не гірша» здебільшого не розуміє його протилежного смислу «Не гірша, але й не краща». Як наслідок, незважаючи на можливі внутрішні сумніви, вона все ж схильна погодитися з матір'ю і в майбутньому будуватиме схожу долю вже для власної дитини. І тягнеться ця сумна історія про спадкоємність поколінь протягом десятиліть і століть, і ніхто не прагне або не вміє стати їй на заваді, бо для цього потрібно втручатися в подружні взаємини, «щось» доводити подружжю, сперечатися, аргументувати». А подружжя, буває, не просить допомоги. Мовчить, і в дорослих виникають сумніви в її доцільності. Дивись, ще й винен будеш у порадах, якщо раптом вони не спрацюють!

Часто доводиться чути про несхвальну оцінку батьківської допомоги, яка затягується і може тривати досить довго. Дітям, наприклад, уже за 40–50 років, вони вже мають власних повнолітніх спадкоємців, а батьки їм продовжують допомагати. Однак ця родинна ситуація навіть за сприятливих соціально-економічних умов завжди була типовою для наших співвітчизників, оскільки базувалася на співпереживанні за близьких людей. Такі тенденції розквітли у 1960-х рр. у часи матеріального дефіциту, мізерних зарплат тощо, а нині, у період суспільних трансформацій, стабілізувалися. Намагатися нейтралізувати усталені сьогодні сімейні уявлення про необхідність допомоги дітям – це означає розірвати зв'язки між поколіннями, забрати в батьків-пенсіонерів один із важливих складників сенсу життя (тут лише важливо, щоб у «великовікових» дітей не сформувалося споживацьке, меркантильне, корисливе ставлення до їхнього піклування). Інакше в умовах глобалізації суспільних відносин ми неодмінно прийдемо до західно-європейських уявлень про сім'ю, де батьківська допомога після досягнення дітьми повноліття розглядається не обов'язковою, що є шляхом до культивування індивідуалізму, взаємної відчуженості. Як наслідок, родинні взаємини зтяжної допомоги не мають права на осуд, оскільки закладають гарантовані основи для допомоги в

майбутньому вже собі – «батькам як людям похилого віку», які потребуватимуть звичайного побутового догляду, і, як правило, у наших соціально-економічних реаліях часто нікому не потрібні, крім власних дітей. З іншого боку, налаштованість вікових батьків на постійну допомогу своїм дітям та онукам неминуче формує в них психологію «фінансового донора», яка знецінює сенс життя в похилому віці, налаштовує всі вікові покоління сприймати та осмислювати його не як період завершального життєвого розквіту, а як період «невизначеного доживання».

Пріоритетними в сучасних публікаціях про сім'ю є теми стосунків між чоловіком і дружиною, менше – батьками і дітьми і, ще менше – проблема стосунків дідусів, бабусь і онуків. Закономірно, що сім'я, яка складається з трьох поколінь, також має свої особливості: з одного боку, діти мають змогу спілкуватися з дідусем (бабусею), а з іншого – коло спілкування з татом і мамою, передусім інтимно-особистісне, істотно обмежується. Батьки можуть навіть спекулятивно використовувати таку сімейну ситуацію для задоволення своїх меркантильних інтересів. Замість того щоб провести певний час з дітьми, вони займаються собою, через що в системі «батьки – діти» зростає взаємна відчуженість, де тимчасова роль арбітрів належить дідусеві (бабусі).

Сумнівною є думка, що сучасна бабуся (дідусь) молодші за своїх попередників. На їхню життєдіяльність впливає місце проживання, рід занять, соціальний статус, а особливо – найближче соціальне оточення. В Україні ранні шлюби були традиційними. Ще в 1930-х рр. дівчина, яка до 20 років не виходила заміж, вважалася «старою» і могла розраховувати на шлюб хіба що зі старим парубком, розлученим або вдівцем. Передусім у сільській місцевості ця ситуація істотно не змінилася. А загалом усі люди змінюється, у тому числі й старше покоління. Не помічати змін у собі (бо ми ж старші!) і перераховувати з осудом недоліки молодших (бо вони ж молодші!) – це ознака критиканства й старості. І загалом, вікове дистанціювання як світоглядна основа для навчання (частіше – повчання) є попередньо сумнівною позицією. Ми вже згадували феномен «мудрості», який дійсно приходить з віковим життєвим часом. Однак, така закономірність стосується максимум 20% громадян незалежно від їхнього громадянства, місця проживання і професійного життя. Виходить, що взаємозв'язку з мудрістю і старшим віком зовсім не існує. Це світоглядна колізія,

міф. Хто є мудрим у 60–70 і більше років, той виявляв до цього хист ще змалку (і навпаки).

Типовою є характеристика сімейних взаємин поза контекстом життєвого шляху старшого покоління, коли недостатньо аналізується їхній життєвий простір (особистісний, професійний, побутовий). Переважає, як уже зазначалося, деклараційна інформація, така як «батьки повинні», «батьки мають знати». Практично не враховується, що сім'я може мати дітей різної статі та віку (а вони постійно взаємодіють між собою і також визначають внутрішній сімейний мікроклімат), її географічне місце проживання. Мало враховується, що: 1) сучасні батьки, уникаючи навчально-виховних проблем, часто не прагнуть і не бажають знати про особливості хоча б своєї сім'ї; 2) з початком розпаду СРСР кілька поколінь виявилися родинно «розірваними» у глобальному життєвому просторі, що був спільним для більшості громадян сучасної України, які, як правило, і далі традиційно підтримують родинні зв'язки, що є характерним передусім для сільської місцевості.

Як наслідок, виникає риторичне запитання: «А що можуть знати діти таких батьків?». Зрештою, наскільки інформаційно важливими вони є для своїх майбутніх дітей?

Протилежна досліджувана ситуація властива громадянам, які народилися в 1990-х рр. Між ними відсутня така згуртованість, переважають індивідуалістські тенденції в стосунках, меркантилізм, тотальний зиск, відчутно послабилося прагнення зміцнювати родинність. Це, як правило, ознаки взаємного відчуження навіть у межах одних вікових груп. Характерно, що вони активно стимулюються старшими дорослими як представниками вже інших вікових груп. Так, активізувалися несприятливі суспільні явища, наприклад, міщанство, яке набуло розмаху в СРСР з 1950-х рр. і про первинний зміст якого вже стали забувати. Цей феномен був уперше описаний російським письменником *В.О. Каверіним* (1902–1989), автором «Двох капітанів» (1938–1944). Його сучасний вияв як предмет дослідницької уваги з XVIII ст., має у XXI ст. власну специфіку. Нині це «елітаризм» – егоїстичне, войовниче, агресивне явище, яке претендує на обмеження прав інших людей.

Отже, проблеми сучасної сім'ї необхідно розглядати в контексті сімейної проблематики, характерної для старших дорослих (батьків «нового» подружжя).

Окремим сучасним життєвим явищем, що вагомо вплинуло (навіть – зруйнували) на традиційну психологію сімейних взаємин, є так звані «громадянські шлюби». Не вдаючись у системну полеміку про їхню функціональну значущість, тут варто визнати принаймні сім виразних смислів:

1. Жінка в такому шлюбі, як правило, вважає себе заміжною, тоді як чоловік здебільшого займає діаметральну світоглядну позицію.
2. Чоловіча інтенсивна відповідальність потенційно є нижчою, ніж жіноча, оскільки спрямована на «уникнення відповідальності» передусім за інших осіб (у даному разі – за громадянську дружину).
3. Така сім'я постійно знаходиться в ситуації «підвищеного ризику розлучення», що однаково ініціюється чоловіками і жінками.
4. Для чоловіка – це, швидше, пошук побутових зручностей і комфорту, який за потреби їх вдосконалити буде вважати за краще зробити це з іншим партнером, ніж вдосконалювати з нинішнім.
5. Народження дітей – це потужний стрес для чоловіка, сила якого незрівнянно вища, ніж це трапляється в умовах юридично оформлених взаємин, тому він здебільшого прагне уникати цієї події.
6. Громадянський шлюб – це швидше «експериментальний натяк» на сім'ю, ніж сама сім'я.
7. Дошлюбний період, зводячись нанівець у своїй тривалості, обрядовості, звичаях, максимально нівелює традиційні тенденції «залицання», властиві спочатку для створення сім'ї, а потім – для її успішного розвитку і функціонування. Накладаючись на «громадянський шлюб», він деформує закономірності розвитку сім'ї, тим самим визначаючи її малоперспективність.

Крім того, у наших малосприятливих соціально-економічних умовах «сімейна ситуація» ускладнюється поверховою мотивацією «не стільки створенням навіть громадянської сім'ї», скільки взаємним (часто – тимчасовим) проживанням, більш схожим на самовиправдовування, такі як: «Простіше разом оплачувати житло» (характерно передусім для студентів), «Спробуємо разом пожити, щоб зрозуміти, наскільки ми є сумісними». Якщо у юридичному контенті ще можна дискутувати про значущість громадянських шлюбів порівняно з «нормативними», оперуючи відповідною законодавчою базою, то в соціально-психологічному – це площина зовсім різних життєвих

координат, які мають свій специфічний історично-ментальний генезис, спрямований на неприпустимість підміни «сімейних феноменів», що визначають неприховану загрозу консервативним засадам сім'ї як мікроспільноти, яка завжди були умовою її стабільності та оптимістичних розвивальних перспектив.

1.5. Діти і батьки: «дитячі детермінанти» у ставленні та розумінні своїх батьків

Насамперед зауважимо, що поняття «діти» у п. 1.5 і 1.6 ми розглядаємо у широкому контексті (дитячий вік, підлітковий вік, юнацький вік).

Суспільна увага до психології сімейних взаємин завжди актуалізувалася передусім навчально-виховними проблемами дітей, ступінь розв'язання яких є й буде каталізатором і показником рівня сімейної згуртованості. В умовах тривалих соціально-економічних трансформацій зростає внутрішня сімейна відчуженість як наслідок недосконалих стосунків дорослих. Водночас жодна сім'я потенційно не зможе уникнути конфліктних ситуацій, непорозумінь, оскільки є динамічним утворенням, яке існує в досить невеликому життєвому просторі, куди обмежений доступ сторонніх осіб і де діють власні правила поведінки, діяльності, спілкування, система заборон і заохочень. Значна частка несприятливих ситуацій виникає в побуті. Молоде подружжя, приймаючи вітання та побажання щастя і злагоди, найчастіше, як зазначалося, не здогадується (а ще більше – не хоче знати!) про існування різних, особливо побутових, проблем, які згодом наполегливо будуть перевіряти на міцність їхні почуття. Не здогадується і не підозрює, оскільки у взаємостосунках домінує романтизм, що здебільшого стосується молодих людей, які поки що не переймалися, наприклад, пошуками шляхів матеріальної незалежності, оскільки їх цілком влаштовує існуюча ситуація. Романтичність знецінює прагматизм, нівелює в дошлюбному періоді бажання розглядати практичні сімейні проблеми, наприклад, як зазначалося, «де і як проживати», «перші основні самостійні сімейні фінансові джерела».

Домагання ролі дорослого як феномен особистісного становлення капітулює перед домашнім затишком, створеним старшими членами сім'ї. Про ускладнення, які можуть виникнути під час майбутнього взаємного проживання, подружжя не замислюється, Більше того –

Їхня можливість часто категорично відкидається на основі вже згаданого життєвого принципу «Все буде добре». Отже, «домагання ролі дорослого», яке активно виявляється у кризі 13 років і для якого є відповідна світоглядна база у вигляді почуття дорослості, що сформувалося завдяки попередньому віковому розвитку, зокрема, кризам 3 років і 7 років, необхідно активно підтримувати ще з молодшого шкільного віку. Претендуючи на права дорослих, молоде покоління не повинно забувати, що існують ще й обов'язки, які з їх віковим зростанням аж ніяк не зменшуються, а, навпаки, збільшуються. Настає час, коли необхідно навіть «розвантажувати» батьків від їхніх постійних побутових проблем (приготувати їжу, випрати білизну, прибрати в будинку чи квартирі тощо), і, зрештою, поступово потрібно звикати до ролі постійного і рівноправного члена сім'ї передусім у самообслуговуванні, виконанні побутових обов'язків та негайно позбавлятися зручної й затишної ролі «квартиранта без оплати житла і комунальних послуг».

Згадаймо, з чим у нас асоціюється дитинство, особливо перші кроки становлення. Звичайно з материнською піснею, казкою. Ми іноді навіть не осмислюємо їхнього значення. Це спокій, затишок, стабільність, гарантована допомога, взаєморозуміння. Але казці належить особливе місце у формуванні світогляду сім'янина. Скільки казок можна пригадати, де зображується щасливе сімейне життя в післяшлюбному періоді? Мабуть, для цього вистачить пальців однієї руки. І навпаки: зображення дошлюбних особистісних взаємин – це суцільний романтизм, де закохані ладні життя віддати, аби бути разом (і, мабуть, добре!), але чомусь здається, що це емоції, коли не знаєш, як уже зазначалося, справжньої ціни життю, яке дається людині лише один раз. Очевидно, це не повністю осмислена ситуація, яка не має шансів перетворитися на переконання, особливо в разі, якщо під час читання казки перебуваєш у теплій, затишній домівці і тобі ніщо не загрожує. Навіть з глибокої, мудрої казки можна зробити посьміховисько, якщо вдома відсутня адекватна сюжету ситуація. Наприклад, у казці трагедія втрати, а в цей час дитина споживає їжу, найближче родинне оточення займається собою і заважає зосередитися на смислах казки як оповідачу, так і слухачу. А чого варті прикінцеві казкові висловлювання, такі як «Я там був, мед-пиво пив, як не старався, але воно лише по бороді текло, але в рот не потрапило. Тут і казочці кінець, а хто слухав – молодець!» Безперечно, усі раді такому щасливому,

оптимістичному закінченню, але річ у тому, що інша «казочка», яка називається «життєвим шлюбним шляхом», тільки розпочинається. Згодом молоде подружжя, порівнюючи два діаметрально протилежні за змістом періоди (дошлюбний і післяшлюбний) переживає перші розчарування, які, на жаль, супроводжуються конфліктами, де типовими стають взаємні звинувачення, нездатність до компромісів, що, зрештою, може призвести до розлучення. Відсутність традиційного у своїх історичних проявах дошлюбного періоду, до того ж знівельованого прискореним вступом у громадянський шлюб, унеможлиблює навіть таке порівняння, спричиняючи, як наслідок, передусім у молодого подружжя зміцнення стійких гендерних стереотипів, таких як «Усі вони такі!», що є результатом узагальнення передусім власного невдалого життєвого досвіду. Крім того, ідея можливої попередньо задекларованої самопожертви заради коханого (коханої), як також зазначалося, базується на комфортних умовах, коли задовільним чи навіть відмінним (і добре!) є фізичне та психічне здоров'я, а, отже, хвороби загалом не турбують, та й безпосередньої загрози власному життю немає. Це вже згодом, коли з часом виникають проблеми зі здоров'ям, люди починають більше цінувати власне життя та життя інших, а історії кохання, подібні до історії Ромео та Джульєтти, мабуть, відомі саме тому, що є нетиповими випадками на тлі інших численних і часто схожих історій, більш буденних, можливо, менш романтичних, але не менш важливих.

Сім'я як повноцінний соціальний інститут починає формуватися тоді, коли народжується дитина, а поки – це союз (шлюб) двох людей, які живуть для обох, або навіть окремо для себе. На початку мотивація такого співжиття або не усвідомлюється (це стосується більше чоловіка), або навмисне замовчується. Однак згодом подружжя все одно роздумує про народження спадкоємців. Трирічний чи п'ятирічний бездітний шлюб виразно виявляє сімейні цінності спочатку для себе з метою створення емоційного комфорту (передусім для відпочинку чи кар'єрного зростання), а потім – для продовження роду. Значущі життєві професійні успіхи чи сподівання на такі успіхи передусім у жінки лише «відсунуть» календарні терміни народження дитини, що чоловіком спочатку тимчасово може схвалюватися.

Якщо ж бездітний шлюб згодом когось не влаштовує, то знову-таки чоловіка, особливо після досягнення ним 30-річного віку, для якого відсутність дитини у цей час часто рівнозначна краху сімейних

стосунків. Якщо досі дружина фізично не може мати дітей (йдеться про невдале переривання вагітності з ініціативи чоловіка), то чоловік тепер цілком схильний перекласти таку «провину» на неї (мовляв, «Не потрібно було прислухатися до мене!», «Мало про що я казав!» тощо).

Водночас народження дитини створює низку різних, особливо побутових, проблем, до яких подружжя здебільшого є невідготуваним. Ланцюжок взаємних очікувань тут простий і, як правило, не має інших варіантів: чоловік сподівається на знання і досвід дружини, яка, своєю чергою, також малообізнана або необізнана й чекає допомоги від власної мами, але не свекрухи. Однак «новоспечені» бабусі, юність яких припадає на попередні, максимум, 15–25 календарних років, свого часу також здебільшого мало переймалися активною самопідготовкою для виховання своїх тепер уже дорослих дітей, оскільки знову-таки сподівалися на допомогу старших, що виявлялося, наприклад, у бажанні отримати «відпустку», тобто на невизначений час могли відправити «новонароджених» до батьків. Крім того, сучасні бабусі та дідусі є працездатними людьми, яким до виходу на пенсію 10–15 і більше років. Часто вони не готові в такому віці до появи онуків, принаймні – їхнього навчання і виховання за рахунок власного часу, що не додає радості від спілкування з ними. А якщо ще й молодим батькам дитина «перешкоджає» (нонсенс!) розв'язувати власні проблеми, оскільки порушує звичний і зручний ритм життя, то тоді вона дійсно стає для всіх «тягарем». Але у чому тут полягає провина малюка? І знову вкотре переконуємося в актуальності формування «соціальної відповідальності» в людей як їхнього прерогативного особистісного феномена у будь-яких сферах життєдіяльності.

Така сім'я має мало шансів на успіх. У конфліктних випадках ініціативу з виховання дитини беруть на себе, як правило, батьки дружини. Тоді дитина прибуває до них на день, потім – на тиждень, місяць. Імовірно, спочатку подружжя дійсно сподівається, що період перебування дитини поза власною домівкою буде нетривалим, однак час спливає, і згодом молоді батьки вже не поспішають її забирати, хоча для цього часто вже створені відповідні домашні умови. Подружжя поступово звикає до «дистанційного навчання і виховання», заявляючи про себе випадковими, здебільшого невідготуваними візитами, які нагадують раптову атаку і панічну втечу. Якщо дідусь і бабуся є пенсіонерами, то дитина може жити в них роками, мало спілкуючись

з татом і мамою навіть дистанційно, які з'являються лише тоді, коли прийде час збиратися до школи. Як потім важко батькам звикати до того, що дитина постійно поруч, бо доводиться вносити серйозні корективи в зручній і усталений для себе порядок дня. З цього приводу у *П.П. Глазового* є ціла низка жартівливих етюдів, які засвідчують, що таке ганебне явище має давні «навчально-виховні» корені з однотипним сюжетом («малюк, перебуваючи тривалий час у бабусі, запитує про тітку, яка приїхала у гості, і отримує відповідь, що то його мама).

Характерно, конфліктні ситуації, спричинені народженням дітей, і, як наслідок, тимчасовими побутовими незручностями, позначені тим, що чоловік спочатку займає позицію статиста, прагнучи мінімально втручатися у процес безпосереднього догляду. Молода дружина, як правило, на такі прояви «уваги» не реагує, що зумовлюється знову-таки зразками сімейних взаємин її батьків. Аналогічні уявлення має чоловік, тому спільна виховна позиція обох влаштовує. Однак накопичена втома згодом дається взнаки, і дружина за активної підтримки своїх батьків розпочинає звинувачувати чоловіка у відсутності необхідної допомоги, тоді як батьки чоловіка схильні тривалий час займати позицію невтручання, бо, як правило, менше поінформовані про внутрішню сімейну ситуацію. Конфлікт досягає апогею, коли зростає потік взаємних звинувачень, апелювання до власних батьків, приниження батьків партнера. Якщо ж потім у нього активно втручаються старші дорослі, то шанси зберегти таку сім'ю стрімко знижуються. Причина перебігу таких подій приховується не лише в примітивному сімейному досвіді, який базується на вузьких внутрішніх сімейних уявленнях, плітках, нісенітницях, небажанні самовдосконалюватися. Це ще й відверті прояви нігілізму, егоїзму, примітивізму мислення, обмеженого загального розвитку.

У сімейному вихованні сформувалися різні стереотипи, наприклад, батьківська зайнятість (посилання на відсутність вільного часу), або створення ілюзії зайнятості для себе. Нині такий стереотип доповнюється уявленнями (часто – цілком виправдано) про надмірні витрати зусиль і часу, спрямованих на покращення економічного становища сім'ї, і, як наслідок, ще більше стабілізується. Черговий пізнавальний парадокс полягає в тому, що батьківська увага однаково відсутня в сім'ях, полярних за рівнем матеріального забезпечення. На нестачу вільного часу більше посилається батько. Мати виправдовується, запевняючи, передусім себе, ніж соціальне оточення, що

це відповідає дійсності. Їй належить активна позиція у навчанні і вихованні дітей, особливо в підтримці зв'язків зі школою. Апелювання батька до відсутності часу, як правило, є черговою формою прикриття власної бездіяльності, небажання займатися навчально-виховними проблемами, бо все «начебто гаразд» і, зрештою, є мати. Зауважимо, що такі тенденції в характеристиці батьківської сімейної позиції не стосуються тих сімей, де чоловіки змушені тривалий час перебувати далеко від рідної домівки на заробітках.

Однак жінка, обтяжена різними проблемами, втомлюється не менше від чоловіка і також хоче відпочити. Тоді для подружжя типовою в пошуках вільного часу є ситуація сімейного суперництва, сутність якого полягає не у співробітництві з дітьми, а у відпочинку, часто незалежному від них. Отже, суб'єктивне тлумачення «вільного часу» здебільшого спрямовується на задоволення власних потреб, для організації особистого дозвілля, особливо в разі, якщо діти перебувають вдома. Розрив зв'язків сім'ї і школи, який окреслився в 1970–1980 рр., нині активно розвивають вихідці з таких сімей, які самі вже не лише батьки, а часто бабусі та дідусі, тому зрозуміло, що ця тенденція в історичному соціальному часі є поступальною і наступальною. Не випадково, що проблеми подолання соціального інфантилізму, формування активної життєвої позиції молодого покоління були в зазначений календарний період одними з найважливіших у навчанні й вихованні. Сьогодні ситуація складніша, бо діти почуваються начебто безпечно, коли батьки зайняті собою. Здається, ось вона бажана самостійність! Однак це дійсно, як уже зазначалося, «начебто». Така «начебто» безпека стає світоглядною основою для соціальної некерovanості, бо діти є соціально ображеними через нестачу батьківської уваги, і тому, шукаючи різні форми захисту від соціального оточення, обирають агресивність, яка є найбільш доступною у взаєминах і, на їхню думку, ефективною.

Дехто з батьків (насамперед, чоловіки) відверто прагне довгоочікуваного понеділка, про що, не приховуючи, може повідомити дитині (протилежними будуть емоції в не дуже очікувану п'ятницю або суботу). Справжня Кайдашева сім'я, де мешкали разом, але разом не жили, проте всі були дійсно зайняті. Показовим стереотипом «батьківської зайнятості» є гумореска *П.П. Глазового* про те, як батько привів чужу дитину додому з дошкільного закладу й на здивування дружини відповідає: «А тобі не все одно, ти ж її завтра «відтарабаниш»

назад». Отже, ніякі причини не можуть виправдати батьківської бездіяльності в стосунках з дітьми.

Зайнятість батьків в соціального оточення асоціюється з домашньою зайнятістю в жінки та «позадомашньою» – у чоловіка. На жаль, роль зайнятого батька часто культивується дружиною. Діапазон причин тут широкий від об'єктивних до суб'єктивних (від втомлюваності чоловіка на роботі до матеріальної залежності від нього тощо). Навіть, погодившись на такі життєві умови, жінка все ж прагне до виконання традиційної для себе ролі в суспільстві – ролі берегині. Водночас доводиться констатувати істотний недолік: споживацьке розуміння цього поняття чоловіком, що виявляється у відході його як батька від сімейного навчання й виховання. Наприклад, він згадує про власні батьківські обов'язки в тому разі, якщо необхідно застосувати до дитини санкції, заодно звинувачуючи в негараздах дружину, а власну бездіяльність пояснюючи тією самою зайнятістю. Відбувається своєрідна сублимація енергії, коли замість гармонічної реалізації навчально-виховної мети провідними стають поточні побутові інтереси, такі як «Мені б їх прогодувати», «Мені б їх одягти» тощо, що, безперечно, є важливими сімейними завданнями. Однак неприпустимо, коли домінування побутових інтересів не залишає шансів для розвитку духовних прагнень. У дітей дошкільного та молодшого шкільного віку стабілізується соціальний госпіталізм, який на відміну від ідентичного явища в немовлят характеризується дефіцитом спілкування як наслідком не стільки низької психологічної культури, скільки економічної скрути в сім'ї, знецінення духовності як соціальної моди на буденному рівні особистісної взаємодії, а, отже, прогресуючими тенденціями в нівелюванні моральних почуттів. Гасло «Кожен за себе», яке впроваджується на засадах пріоритетності матеріальних благ, призводить до формування соціально небезпечної індивідуальної психології, згідно з якою «Мета – все, засоби – ніщо».

Відсутність інтимно-особистісного спілкування, «спілкування заради спілкування» посилює в молодих поколіннях феномен госпіталізму, а в батьків переконаність, що вони є вичерпними в піклуванні. Феномен «існування поруч, але не разом» створює ілюзію батьківської зайнятості не тільки в педагогів, а також у їхніх вихованців – активних та основних провідників цього стереотипу, які поки тимчасово вірять у батьківську зайнятість, особливо в молодшому шкільному віці. Пізніше негативна оцінка цієї світоглядної позиції виникає

насамперед у тих сім'ях, де батьки постійно наголошували на власній жертвості («Я живу заради вас», «Подивись, як я працюю» тощо). Жертву дійсно спочатку жаліють, а потім починають дратуватися. Ореол «страждаючого» («страждаючої») може також з'явитися, коли батьки разом вже не проживають і хтось із них виконує роль «недільного чи святкового батька», який все дозволяє. Ось тоді на засадах буденного протиставлення в дитини формується уявлення про «доброго» і «поганого» батька (чи маму).

А поки, спричинена невизначеністю, ситуація дитячої провини не хоче узгоджуватися з тим дозволям, яке батьки можуть влаштувати і влаштовують для себе. Як наслідок сімейного дискомфорту, прогресуюча у таких випадках дитяча, підліткова чи юнацька агресивність наштотується на не менш активну протидію з боку найближчого сімейного оточення.

Для вияву уваги власним дітям, усупереч будь-якій зайнятості, бракує звичайної відповідальності, почуття обов'язку. Вечори, коли сім'я може зібратися разом, перетворюються на відбувальщину. Звичним явищем стало, коли сніданки, обіди для кожного члена сім'ї порізному регламентовані. Але ж це також вільний час. Чомусь у його пошуках (якщо така проблема справді існує) ігноруються патріархальні сімейні традиції, коли сім'я могла б щоденно бути за обіднім столом, їсти повагом, обговорюючи важливі і неважливі події дня, приймаючи спільні рішення, а не похапцем, що відображається на стилі та змісті взаємного спілкування. Для розвитку феномена «спілкування заради спілкування» потрібно докласти вольових зусиль, до чого дорослі часто не готові. Тут потрібна зацікавленість у кінцевих результатах психічного розвитку своїх дітей і позитивний досвід спілкування батьків у дитинстві. Проблема ця глобальна, розрахована на тривалу в календарному часі навчально-виховну ситуацію. А сьогодні навіть у ситуації бездіяльності батьки вірять у власну «всезайнятість», причому інколи настільки щиро, що легко конфліктують з тими, хто в цьому сумнівається. На жаль, це одна з особливостей нашої буденної психології, яка може виявитися будь-де (необов'язково у сім'ї). Змодельємо типову вуличну ситуацію: перехожий звертається до нас з проханням показати потрібний напрямок шляху, а ми йому спрощено роз'яснюємо, посилаючись на обмаль часу. Припущення, що потрібно провести незнайомця, самостійно вказати йому найближчі орієнтири, для чого, можливо, необхідно особисто пройти з ними певну

частину шляху в незапланованому для себе напрямку, часто навіть не розглядаються. Проте, ймовірно, що після такого імпровізованого пояснення, уповільнивши крок, ми будемо тишком спостерігати, куди вирушить незнайомиць. Про нестачу часу вже не згадуємо.

Стереотип батьківської зайнятості, як уже зазначалося, є схожим у сім'ях з різними матеріальними статками, особливо в полярних. Матеріальні негаразди відволікають від дитячих справ і тоді, якщо статки задовольняють, бо високий рівень добробуту потребує постійного вдосконалення. Мотивація приховання власної бездіяльності перед іншими дорослими стала в батьків традиційною і неухильно набуває масштабів соціальної звички, але від себе не сховаєшся. Типовим явищем у стосунках з дітьми є також небажання пояснювати, тлумачити їм мотиви своїх вимог, застосування санкцій тощо. У дітях цінується покірливість і, навпаки, не підтримується незалежність, яка розцінюється як неслухняність, упертість. Від несприятливих наслідків постійного психологічного насилля (аж до самогубств) передусім страждають діти, підлітки і юнаки, які зорієнтовані на ситуацію успіху, сповнені власної гідності, бажання наполегливо захищати свою, нехай хибну, але саме свою активну життєву позицію. Це показова характеристика молодого громадянина-фундатора, громадянина-будівника, а не руйнівника та пристосуванця, який свого часу в статусі «дитини» з усім погоджувався, демонструючи показну покірливість і слухняність.

В Україні вже давно триває демографічна криза: виявляється, що непотрібні криваві катаклізми для кардинального зменшення кількості громадян, яких з 1991 року стало, як мінімум, менше на 12 мільйонів осіб (а можливо, й більше через відсутність перепису з 2001 року). Вплив деструктивної державницької політики щодо сім'ї не варто заперечувати. Водночас регресивні популяційні тенденції, започатковані ще за часів СРСР у 1970 рр., стали звичним явищем у вигляді сімей з однією дитиною. Тоді на фоні минулих років, позначених численними негараздами (воєнні лихоліття, побутові незручності, низький рівень освіченості тощо), у дорослих стали домінувати соціальні настрої, згідно з якими сенс життя вбачався не лише в праці, а й у відпочинку «для себе». Як наслідок, особливо починаючи з 1950 рр., активно культивувалися споживацькі тенденції, наприклад «пожити саме для себе», і сучасні бабусі (дідусі) нині є їхніми активними провідниками. У значної частини громадян сформувалася стійка позиція

мати в шлюбі лише одну дитину, похитнути яку дуже важко, оскільки вона, як бачимо, формувалася десятиліттями. Така сім'я є характерною передусім для міста. Задовольняти потреби двох і більше дітей складніше матеріально, але незрівнянно легше виховувати в них загальнолюдські якості, оскільки діти мають постійний досвід взаємного спілкування в обмеженому життєвому просторі із спільними предметами повсякденного користування.

Можна, звичайно, заперечити: мовляв, хай процвітає індивідуалізм, адже вся Європа орієнтується у співжитті на індивідуалістичні засади, і ми повинні так робити, оскільки крокуємо «у Європу». По-перше, ми маємо тут типовий приклад несприятливих наслідків процесів глобалізації, коли під загрозою нівелювання, а то й зникнення, опинилися ментальні цінності. По-друге, можливо, тому західноєвропейська цивілізація переживає кризу духовних цінностей, що тенденційними для неї стали стабільні кризові явища в сімейній психології, яка будь-коли була гарантом стабільності держави, запорукою її національної безпеки. Водночас, в екстремальних чи надзвичайних ситуаціях, особливо в разі загрози для власного життя, людина не згадує про свій індивідуалізм і часто закликає до співпереживання соціальне оточення, яке не поспішає допомогти. Однак у схожих випадках представники цього соціального оточення поведуться також аналогічно, що свідчить про спільність у людей «переживань» як важливої структурної одиниці емоційно-почуттєвої сфери в осмисленні навколишньої дійсності.

Отже, для покращення сучасної психології повсякденних сімейних взаємин, не варто суспільству створювати собі проблеми, щоб потім з ними тривалий час героїчно і, як правило, безуспішно боротися, використовуючи військову термінологію, наприклад, «фронт», «надійний тил», «фланги» тощо, оскільки це прерогатива тоталітаризму.

Необхідно також враховувати ототожнення багатьма громадянами «психології як науки» і «буденної індивідуальної психології». Зрозуміло, що така ситуація сформувалася від необізнаності, низького психологічного супроводу навчально-виховного процесу. Як наслідок, потрібна системна психологічна освіта, якою мають займатися професійні психологи. Ніхто ж з нас не заперечуватиме, що ми певною мірою кухарі (бо вміємо готувати їжу), водії (вміємо керувати автомобілем) тощо, але тут йдеться про професійне вивчення феноменів людського буття. Ніщо не замінить ефективного освіти, за яку активно

боролися мислителі різних поколінь, прагнучи кардинально змінити світогляд суспільства. Важливим просвітницьким кроком було б, наприклад, введення уроків психології у школі як обов'язкового компоненту навчального плану, спрямованого на реалізацію принципу «Пізнай себе», пропагованого ще в античні часи *Сократом* (469–399 до н.е.) і особливо *Платоном* (428/427–348/347 до н.е.). Потрібні саме уроки з психології, як у перше післявоєнне десятиліття Другої світової війни, а не етика і психологія сімейного життя, як це було ситуативно в 1980–1990 рр.

Наскільки все-таки живучою є буденна сімейна директивна педагогіка. І вона буде такою, доки суспільство не відмовиться від тоталітаризму у своїх сферах життєдіяльності, якщо, наприклад, у системі освіти домінуватиме пізнавальна орієнтація на мотивовану особистість, спроможну стати референтною для соціального оточення, у тому числі на рівні конструктивних сімейних взаємин.

І навпаки: деформоване розуміння подружніх стосунків, психологічних основ сімейного навчання і виховання є вагомими перешкодами для впровадження апробованих наукових уявлень про сім'ю.

1.6. Батьки і діти: «батьківські детермінанти» в ставленні та розумінні своїх дітей

Існує міф про щасливе і безтурботне дитинство, хоча дитяча безтурботність також має право на визнання як міра відповідальності. Водночас діти мають менше можливостей для волевиявлення, ніж дорослі, які, наприклад, тривалий час можуть знаходитися поза домівкою у відрядженні. Також у сімейних буднях, на жаль, вистачає прозаїчних ситуацій, коли хтось із дорослих не бажає поспішати додому після роботи. Як правило, ці явища сприймаються соціальним оточенням здебільшого без осуду. Якщо так вчиняють діти, то це ж оточення без вагань їх осудить і назве «важкими». Зрозуміло, що сімейні конфлікти не є неминучими, але від доброго життя з сім'ї, як зазначалося, не втікають. Відома формула «Діти батьків не вибирають» має свій, менш відомий, антипод – «Батьки дітей не вибирають», унаслідок чого на спільній життєвій території окреслюється складне мереживо індивідуальних сімейних взаємин. Банальна істина «Необхідно зважати на інтереси кожного сім'янина» стає для багатьох суб'єктів

сім'ї нездоланим психологічним бар'єром, що влаштовує передусім дітей («Мене не чіпають, і добре»). Недоліки в дитячій поведінці та діяльності – це дзеркальне відображення відповідних батьківських проявів, які в умовах несприятливих навчально-виховних реалій часто є зухвалими, агресивними. Поширена серед батьків думка, що виховання жорстокості допоможе дитині в житті, не враховує іншого: жорстокість потенційно має зворотний жорстокіший ефект. Діти критично оцінюють своїх батьків, навіть засуджують їх вади, але коли дорослішають, то, як правило, поведуться аналогічно. Причина одна: відсутність позитивних зразків; тому негативні традиції сімейного спілкування мають виразні сприятливі перспективи.

Давно помічено: хочеш побачити свою обраницю (обраницю) у недалекому, а ще краще – у далекому майбутньому, то «придивися» до її матері (батька). Хочеш зрозуміти справжнє, а не вдаване ставлення вже до себе, то також оціни їхнє ставлення до матері (батька).

Так, у дошкільному віці важливими складниками його календарної хронології є вікові нормативні кризи (1 року, 3 років, 7 років), де позитивні особистісні утворення приховуються за кожним негативним симптомом. Це своєрідні вікові «гойдалки», де перевага негативної симптоматики передбачає «консервування» позитивної симптоматики, і – навпаки. Як наслідок, у системі симптомокомплексу вікових нормативних криз потрібно знати передусім негативну симптоматику (В.М. Поліщук, 2019).

Наприклад, що потрібно знати в такому пізнавальному ракурсі про *кризу 1 року?*

Це нормативний перехідний період від стабільного періоду «немовляти» до стабільного періоду «раннього дитинства» з оптимальним віковим інтервалом 10 міс. – 1 рік, 2 міс.

Найбільше криза 1 року пов'язана з розвитком *мови* та *мовлення* і складається з трьох процесуальних етапів («безмовний», автономний, предметні дії):

1. Становлення ходи, мови і мовлення (тривалість латентного періоду – 3 міс.), афектів і волі (гіпобулічні реакції дитини – це акти протесту, а опозиція до вимог дорослих – це початки волі):
  - 1) хода (прогнозований результат): зростання в дитини незалежності від дорослих у прагненні до самостійного пізнання навколишньої дійсності і самопізнання;

- 2) початки мовлення (прогнозований результат): поява перших слів збагачує процес взаємин з дорослими і «опредмечує» навколишній світ з їх допомогою;
  - 3) засвоєння елементарних відносин із соціальним оточенням у процесі предметної діяльності (прогнозований результат): трансформування предметної діяльності у предметно-маніпулятивну діяльність.
2. Розвиток автономної мови і мовлення (фонетична і смислова складові, аграматизм) є нормою розвитку (необхідне явище в розвитку дитини).

Заборона дорослими незручного для них дитячого автономного мовлення («мовлення для себе»), але зручного для дитини, означає заборону її активного мовленнєвого розвитку. Без автономного мовлення дитина ніколи не перейде від «безмовного» до оптимального «мовного» періоду, тобто, це один із генетичних виявів переходу від однієї вікової стадії (немовляти) до наступної вікової стадії (раннього дитинства).

Початок і закінчення автономної мови – це альфа і омега кризи 1 року (*Л.С. Виготський, 1896–1934*):

- 1) мова дитини артикуляційно і фонематично не збігається з мовою дорослих;
  - 2) значення мови також не збігається із значенням слів дорослого;
  - 3) автономна мова, мовлення та її значення формується тільки за умови активної участі дитини у взаєминах з дорослими;
  - 4) дитина розпочинає паралельно розуміти мову дорослого;
  - 5) якщо автономне мовлення затримується в дитини, яка вже добре розуміє мовлення дорослих, то вона постає перед необхідністю утворення фраз, які спочатку мало схожі на фрази дорослих;
  - 6) автономне мовлення виявляє граматичні недоліки у зв'язному мовленні.
3. Відбувається оволодіння предметними діями в процесі предметної діяльності, де у взаємодії з предметом визначаються дві соціальні системи («дитина – предмет» і «дитина – предмет – дорослий») і становлення психічних структур (станів, процесів, індивідуально-типологічних особливостей).
Якою є базова інформація про *кризу 3 років*?

Це нормативний перехідний період від стабільного періоду «раннє дитинство» до стабільного періоду «друге дитинство» з оптимальним віковим інтервалом 2 роки 6 міс. – 3 рік. 2 міс.:

1. Позитивний симптомокомплекс:

- 1) почуття гордості за власні досягнення як соціальна основа для розвитку домагань дитини та її «цілепокладання» (зовнішній індикатор: демонстрування соціальному оточенню (дорослим) власних досягнень з метою привернення до себе його схвальної уваги і отримання похвали);
- 2) усвідомлення власного «Я» – це соціальна основа для розвитку самосвідомості, завдяки чому чого розвивається феномен «Я сам(а)», який означає виокремлення себе з навколишнього світу (зовнішній індикатор – усвідомлення себе як «живої істоти» в навколишньому життєвому просторі);
- 3) увага – це соціальна основа розвитку пам'яті і мислення, особистісного становлення, або «очищення», що особливо наголошує чистоту дитячих взаємин, чутливе сприймання дитиною передусім у сім'ї негативних проявів навколишньої дійсності (зовнішній індикатор – схильність дитини до самостійного фантазування).

2. Негативний симптомокомплекс:

Основна група:

- 1) негативізм – це заперечна реакція на особу, яка висловлює заборону: дитина не виконує «чогось» тому, що її про «це» попросили (зовнішній індикатор – сприятливе або несприятливе ставлення дитини до інших людей на основі власної симпатії чи антипатії);
- 2) упертість – це заперечна реакція на заборону, висловлену будь-якою особою; схожа на негативізм, оскільки тут також наявний мотив ставлення, але необов'язково усвідомлений у контексті наполягання (часто – ситуативного) на «чомусь», що зараз потрібно (зовнішній індикатор – сприятливе ставлення до себе в ситуації ігнорування вимог дорослого соціального оточення);
- 3) норавливість (нім. *trotz*) – це негативне ставлення до звичного для певного соціального оточення його способу життя; не має соціальних тенденцій (як негативізм); від упертості відрізняється тим, що дитина вимагає від дорослих змінити установлені правила поведінки, діяльності чи спілкування (зовнішній

індикатор: сприятливе ставлення до себе в ситуації незадоволення поведінковими і діяльними нормами, такими як: «що мені робити», або «як мені робити», або «як мені поводитися» згідно з моральними зразками, які пропонуються дорослими);

- 4) свавілля – це цілеспрямоване прагнення до самостійності, яке зовні виявляється в панівному судженні «Я сам(а)» (зовнішній індикатор – сприятливе ставлення до себе в ситуації ігнорування соціального оточення, його вимог і водночас, як правило, розуміння неправомірності своїх вчинків).

Додаткова група:

- 1) протест-бунт – це антагоністична спрямованість проти дорослих та їхніх вимог (зовнішній індикатор – дитина «начебто» знаходиться в стані «війни» з найближчим соціальним оточенням – сім'єю, родиною);
- 2) знецінення вимог дорослих – це одночасне ігнорування дорослого та його вимог; виявляється в початкових формах брутальності (недбале ставлення до іграшок; навіть початкове вживання ненормативної лексики поки що без її розуміння як наслідування дорослих, але лише в ситуаціях взаємин, таких як: «що таке добре» і «що таке погано»; критиканство речей, які ще зовсім недавно подобалися або були улюбленими) (зовнішній індикатор – прагнення виробити власні моделі діяльності, поведінки, спілкування, такі як: «Я хочу (не хочу) так...», «Я буду (не буду)...»);
- 3) деспотизм – це прагнення дитини диктувати свої умови соціальному оточенню, не зважаючи на його інтереси (зовнішній індикатор – прагнення або вимоги спрямовані на отримання над дорослими чи ровесниками необмеженої влади);
- 4) норовливість – це прагнення робити все «по-своєму» (поєднує головну і додаткову групи негативних симптомів у цілісну систему, а також визначає сприятливий або несприятливий перебіг позитивного симптомокомплексу) (зовнішній індикатор – «Я»).

Діти постійно сигналізують батькам про власні проблеми, але відсутність зворотного постійного і вчасного зв'язку формує звичку самостійно їх розв'язувати, не завжди правильно і адекватно. Згодом батьки самі наполегливо шукатимуть контакту, але не отримають його.

Буденне правило «Колись доведеться платити за життєві прорахунки» вкотре спрацює.

Діти в період кризи 3 років або після неї навіть говорять батькам про бажання мати братика (сестричку):

- 1) якщо ці прохання припинилися, то дитина вже їх не хоче;
- 2) якщо така подія трапилася, то потенційно можливими в майбутньому спілкуванні дітей є болісні кризові явища (заздрість, ревності, агресія), і п'ятирічна різниця у віці є вихідним віковим інтервалом для їх появи.

Заглиблені в іграшковий світ, діти прагнуть від батьків розуміння. І добре, що ігрові бажання задовольняються, але дитяча примха має бути безсилою перед батьківською волею. Не в кількості іграшок полягає дитяче щастя, і не обов'язково постійно «щось» купувати. Потрібно їх чергувати, зокрема, тимчасово приховуючи старі іграшки, здавалося б, набридлі, які потім сприймаються як нові, але більш бажані, оскільки призабуті. У придбанні іграшок часто спрацьовують несприятливі стереотипи. Росте в сім'ї хлопчик, то купимо йому автомат або дитячу машинку. Уявлень на «більше» «чомусь» часто не вистачає – ще потрібні кулемет, пістолет, бомба, граната, міна... Звісно, це іронія, але потім дивуємося, що формується руйнівник з агресивним світосприйняттям. Дівчинці придбаємо ляльку. І знову уявлення вичерпуються, хоча є дитячі ігри, які розвивають мислення, координацію рухів (лото, конструктори) тощо, реалізуючи своє безпосереднє призначення, зокрема, формування фізичної і психологічної готовності до школи.

Дитину можна змусити вчитися і ніколи – гратися. Саме тому природа дитячої гри завжди вабила дослідників своєю таємничістю (Л.С. Виготський; Д.Б. Ельконін, 1904–1984; Ж. Піаже, 1896–1980 та ін.).

Що передусім потрібно знати про *кризу 7 років*? Це перехідний період від стабільного «дошкільного періоду» до стабільного періоду «молодший шкільний вік» з оптимальним віковим інтервалом 6 років 6 міс. – 7 років, 6 міс.:

1. Позитивні симптоми (гордість за власні досягнення; уміння співпрацювати; уміння самооцінювати; уміння самоконтролю; переживання власних успіхів чи невдач; усвідомлення рольової позиції учня, або усвідомлення ролі школяра; уміння співпереживати; домагання ролі дорослого; прагнення до самостійності).
2. Негативні симптоми (семизір'я):
  - 1) блок активного самоствердження у взаєминах з ровесниками і дорослими, або блок «АС» (дратівливість, хвалькуватість, хитрість);

- 2) блок пасивного самоствердження у взаєминах з ровесниками і дорослими, або блок «ПС» (упертість, негативізм);
- 3) блок «нейтральна симптоматика» у взаєминах (лінощі, недбалість), або блок «НС», вияви якого не мають виразної активної (пасивної) соціальної (асоціальної) спрямованості.

Тепер поспілкуємося про *молодший шкільний вік*, де діти чекають конкретних порад, однак дорослі не поспішають, оскільки їм часто хочеться, щоб все робилося з «першого погляду» і негайно. Щоб «заглядали» в очі й тихо поводитися вдома і в школі. А як бути з тими, хто протестує? Ще в 1930 рр. український педагог *А.С. Макаренко* (1888–1939) зауважував, що остерігатися потрібно передусім «тихеньких», у яких душа «під замком». Не варто боятися своєї рідності, у якій часто вбачають неслухняність, що дитина надто активна чи повільна, а то й, ніде правди діти, «надто розумна».

А «незручні» діти! Завжди щось забувають, але добре пам'ятають, що їм потрібне. Ось де сила справжньої мотивації і ключ до загадок навчально-виховної проблематики. Вони непосидючі, навіть бешкетники, але можуть упродовж дня тримати в затисненому кулачку мамине фото і потайки цілувати його. Зім'ята, забруднена світлина для них найкраща, бо то мама-порадниця, мама-помічниця. Доречно тут згадати російського психіатра *П.Б. Ганнушкіна* (1875–1933), який, спираючись на висновки французького дослідника *Т. Рібо* (1839–1916), зауважив, що поняття «нормальна особистість» є поєднанням протилежних якостей, які вже попередньо взаємно усувають одна одну.

Діти страждають через буденні деформовані уявлення, що вони – «пластилін», «сирий матеріал» тощо, що лише наголошує на їхній беззахисності, виправдовує домінування батьків, які внаслідок необмеженої влади вже наперед налаштовані з ними на авторитарні взаємини як з олов'яними солдатиками або підданими короля Його Величності (*О.В. Сидоркін*, 1992). Тоді формується позиція «безвідмовної дитини» з усіма результатами фізичної і духовної слабкості, а в дорослих – власна безкарність, звідки недалеко і до насилля над дітьми, які не згодні, але не зважаться публічно бунтувати. Вони незадоволені лише за «кулісами» (на вулиці, у школі), аби не прогнівати батьків. Так зароджується феномен «подвійної моралі». Найбільш уперті з «підлеглих» Його Величності можуть далі домагатися справедливості, проте перебуваючи в меншості, «здаються», але не тому, що їх переконали, а через страх, відчай, безсилля щось змінити тощо.

Неприпустимо недооцінювати дітей, але не можна їх і переоцінювати. Рухливість і тривале терпляче сидіння за робочим столом; навчальна діяльність як необхідність – усе здається стражданням, а гра – такою привабливою, що манить у минуле, дошкільний вік. Діти здаються смішними, кумедними, навіть абсурдними, потребуючи допомоги. Ось де знаходяться витоки гіперопіки!

Що передусім потрібно знати про кризу 13 років?

Це перехідний період від стабільного періоду «молодший шкільний вік» до стабільного періоду «підлітковий вік з оптимальним віковим інтервалом «11–14 років».

Криза 13 років у дівчат:

1. Позитивний симптомокомплекс:

- 1) типові симптоми (усвідомлення ролі школяра, прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, уміння співпереживати);
- 2) супутні симптоми (старанність, уміння співпрацювати, переживання власних успіхів або невдач, оптимізм, гордість за власні досягнення, відповідальність, організованість).

2. Негативний симптомокомплекс:

- 1) типові симптоми: блок «АС» – активне самоствердження в системі соціальних взаємин (дратівливість, хитрість, зухвалість, лихослів'я, корисливість); блок «ПС» – пасивне самоствердження в системі соціальних взаємин (упертість як неслухняність, зарозумілість, пізнавальна обмеженість); блок «НС» – нейтральне самоствердження в системі соціальних взаємин (недбалість, байдужість, лінощі);
- 2) супутні симптоми: індивідуалізм, хвалькуватість, негативізм, пристосовництво, жорстокість.

Криза 13 років у хлопців:

1. Позитивний симптомокомплекс:

- 1) типові симптоми (уміння самооцінювати, оптимізм, домагання ролі дорослого, уміння співпереживати);
- 2) супутні симптоми (гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати, переживання власних успіхів чи невдач, усвідомлення ролі школяра, прагнення самостійності, старанність, уміння самоконтролю).

2. Негативний симптомокомплекс:

- 1) типові симптоми: блок «АС» (дратівливість, хитрість, хвалькуватість, лихослів'я); блок «ПС» (упертість як неслухняність, негативізм); блок «НС» (недбалість, байдужість, лінощі);
- 2) супутні симптоми (домінування частоти над силою виявів, крім зухвалості і пристосовництва): індивідуалізм, корисливість, зухвалість, пристосовництво, жорстокість, пізнавальна обмеженість.

Тепер поспілкуємося про *підлітковий вік*, який давно звично характеризують такими ознаками, як: «перехідний», «важкий», «непередбачуваний», наголошуючи на його проблемності в навчанні і вихованні, а, отже, підлітка потрібно «тримати» в «залізному кулаці». Проте хіба в молодшому шкільному віці відсутні схожі тенденції? Нині, мабуть, важко знайти витoki недоброзичливого ставлення до підлітків, які, мовляв, створюють суцільні неприємності, і лише згадка про них спонукає до конфронтації. Батьки схильні вважати їх «важкими», оскільки способи визначення підлітками власної життєвої позиції та її захисту вже не відповідають традиційним уявленням про слухняних і дисциплінованих молодших школярів, готових за першою вказівкою виконувати настанови Їх Величності. Підлеглі вже осмілилися, бунтують, не визнають сліпої покірності, бо прагнуть свободи, за яку попередні покоління в протистояннях з ворогом могли віддати життя. Їхні звичні позитивні якості втрачають привабливість, знецінюються, проте вади вважаються абсолютними.

Як «чомучки» 3–5 (6) років, вони ставлять якісь «незвичні», «незручні», «претензійні» («на межі фолу») питання, але батьки прагнуть до повної перемоги і байдуже, що вона отримана на розчавлених, хоч і хибних, підліткових позиціях.

У житті завжди настає час, коли хочеться самостійно прийняти рішення, хоч і неправильне, але своє і вистраждане. Добре, коли демонструються вольові якості, нехай навіть такі, що базуються на демагогії. Правило «вчитися на власних помилках» у підлітків домінує, і на них потрібно зважити. Усвідомлення правила «вчитися на чужих помилках» відбудеться згодом, а зараз є своє «Я» і бажано, щоб усі інші дорослі якщо не заважали, то, принаймні, менше давали про себе знати. Батькам краще відступитися, даючи підліткам шанс для вияву власної гідності. І, навпаки, форсовані, часто непередготовлені впливи на підлеглих-бунтівників (бо хіба це рівноправні «противники!») призводять до зростання їх опору й стабілізації характеристик, таких як

некеровані, «важкі». Проте не потрібно створювати про них «фільми жахів», оскільки дійсним жахом є низька психологічна культура дорослих, які вбачають у різних домаганнях підлітків особисту загрозу, унаслідок чого зростає прагнення «зберегти обличчя» шляхом погроз, навіювання страху. Однак сучасні підлітки, які так активно протестують проти свавілля, не підозрюють, що, ставши в майбутньому батьками, здебільшого продовжать їх авторитарні традиції.

Навчально-виховна ситуація ускладнюється тим, що характеристика підліткового віку часто містить лише аналіз усього інтервалу, у якому умовно можна виокремити молодших, середніх і старших підлітків. Унікальність цього віку полягає в тривалості та неоднорідності, у сприятливих умовах для особистісної взаємодії у межах шкільного дитинства, наприклад, підлітки 5–6 кл. прагнуть спілкуватися з дітьми 1–2 кл., 6–7 кл. – з дітьми 2–3 кл.

Що передусім потрібно знати про *кризу 17 років*?

Це перехідний період від стабільного періоду «підлітковий вік» до стабільного періоду «юнацький вік з оптимальним віковим інтервалом «16–18 років».

Криза 17 років у дівчат:

1. Позитивний симптомокомплекс:

- 1) типові симптоми (прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, гордість за власні досягнення, уміння співпереживати, відвертість);
- 2) супутні симптоми (домінування частоти над силою виявів): організованість, відповідальність, уміння самоконтролю, вимогливість.

2. Негативний симптомокомплекс:

- 1) типові симптоми: блок «АС» (дратівливість, хитрість, індивідуалізм, пристосовництво); блок «ПС» (негативізм, зарозумілість); блок «НС» (лінощі);
- 2) супутні симптоми (домінування частоти над силою виявів): зухвалість, корисливість, жорстокість, лихослів'я.

Криза 17 років у хлопців.

1. Позитивний симптомокомплекс:

- 1) типові симптоми (прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, домагання ролі дорослого, упертість як наполегливість, уміння співпрацювати);

- 2) супутні симптоми (домінування частоти над силою виявів): відвертість, уміння самоконтролю, уміння самооцінювати.
2. Негативний симптомокомплекс:
    - 1) типові симптоми: блок «АС» (лихослів'я, індивідуалізм, дратівливість); блок «ПС» (упертість як неслухняність, негативізм); блок «НС» (лінощі);
    - 2) супутні симптоми (домінування сили над частотою виявів, за винятком хитрості і жорстокості): недбалість, жорстокість, хитрість, зухвалість, корисливість.

Стосовно змісту зазначених вікових нормативних криз зауважимо принаймні про два пізнавальні аспекти:

- 1) їхні назви в позначеннях вікового діапазону є умовними;
- 2) у системах дитячого, підліткового та юнацького віку кризи 1 року, 7 років, 17 років за особливостями свого перебігу є однофазовими (або простими), а кризи 3 років і 13 років – двофазовими (або складними) (В.М. Поліщук, 2019).

Тепер поспілкуємося про «ранній юнацький вік». Це старшокласники в системі підліткового віку, тобто його виокремлення в інтервалі 15–17 років, як окремого вікового періоду є штучним. Тут дійсно формується найбільш складний, вищий механізм цілепокладання, який виявляється в певному задумі, плані життя людини, життєвій меті, загальному досвіді свого буття. Усвідомлення незворотності плину часу, розуміння скінченності власного існування змушує замислюватися над сенсом життя, перспективами свого майбутнього. Однак для батьків – це проблема «дорослих дітей», у ставленні до яких типовими є упередженість і критиканство. З ними вже не виконаєш ролі монарха, де піддані Їх Величності готові миттєво виконати відданий наказ. Вони самі вимагають поваги, особистісної і професійної самореалізації. Часом, лише спробувавши, розчаровуються в життєвих планах, собі, в оточенні і, замість того щоб мобілізуватися, іноді схилиються до сумнівного вибору. Як старшокласників, їх потрібно розглядати в останній фазі підліткового віку (зауважимо, що молодший шкільний вік також тривалий, але це не є підставою для виокремлення у 3–4 кл. особливого періоду), і хоча для них нестерпні прямі батьківські спонуки, втручання у справи, вони потребують більше допомоги, а не розуміння, як це було раніше.

Загалом, негативні тенденції в дошкільному і шкільному віці ніколи не були чимось новим. Дитинство – це завжди відображення соціальних процесів у дорослій спільноті. Його сучасна соціальна ситуація розвитку ускладнюється незавершеністю прогнозів особистісного розвитку, за що нерідко відсутня будь-яка відповідальність, відвертим скептицизмом, що деформує факти, замовчує їх з кон'юнктурних причин. До такої логіки подій дорослі виявилися не готовими, особливо старші покоління (дідуся, бабусі), для яких різні суспільні трансформації залишаються здебільшого на рівні констатації фактів, з необхідністю яких вони погоджуються або не погоджуються, прагнучи осмислити їх на засадах уже сформованих власних особистісних утворень. Їм складно примиритися з дійсністю, яка часто суперечить тій, яка була в їхньому дитинстві. І, навпаки, сучасним дітям не потрібно пристосовуватися до новітніх соціально-економічних реалій (вони органічно поєднані з ними). Вічна проблема «батьків і дітей» у ситуації перетворення країни на велетенську ярмарку, де одні виконують роль успішних і неуспішних продавців, а інші – приречених покупців, посилюється внутрішньою економічною і політичною нестабільністю, духовним і матеріальним розшаруванням.

Формула «Діти тепер не ті, які були раніше» актуалізує проблему з'ясування психологічного змісту сучасних негативних особистісних новоутворень, властивих у дитинстві будь-якому віковому періоду, наприклад, брутальні словесні штампи, злісні навмисні вчинки та ін.

Брутальні словесні штампи – це набір слів, висловів як асоціальний спосіб спілкування людини в цілому, спрямований на руйнацію у взаєминах моральних засад, підтримку корисливого партнерства, публічне пригнічення більш слабких ровесників (здебільшого – фізично) або таке саме пригнічення і знецінення однієї із сторін конфлікту.

Вихідний словниковий брутальний запас без усвідомлення його асоціального змісту започатковується в 3–4 рр. життя насамперед у сім'ях, для яких вони звичні. У кінці 2-го – на початку 3 року шкільного навчання формується світоглядна система «брутальне поняття – усвідомлений зміст», детермінуючи, як наслідок, активне вживання брутальних слів. Так започатковується 1-ша фаза розвитку цього симптому – пасивна брутальність.

Після 9–10 рр. життя зазначена система набуває статевої диференціації, істотно не змінюючись у найближчій перспективі, тобто

використання брутальних штампів є спонтанним і прихованим. В 11–13 рр. у їхньому розвитку настає 2-га фаза (пасивна і навмисна активна брутальність із статевою диференціацією як свідчення власної, більше неусвідомленої, незадоволеності розвитком позитивної симптоматики). 16–17-річний вік позначає 3-тю фазу (усвідомлене, активне, демонстративне вживання, або «гра на публіку»).

Основні ознаки брутальних словесних штампів:

1. Наслідування дорослих (узагальнені словесні штампи типу «ті самостійно обирають свій стиль спілкування разом із вживанням алкоголю, палінням»). Монопольне розроблення старшими, не обов'язково дорослими, правил взаємин стимулює 11–13-річних підлітків долучитися до них, а 16–18-річних – створювати власні правила, позначених прагненням «увійти» в дорослу спільноту, або хоча б вийти із «дитячості». Якщо молодші школярі частіше називають себе «великими», то 11–13-річні підлітки – «дорослими».
2. Вияв змісту спілкування найближчого соціального оточення активізується сімейними взаєминами, коли батьківська агресія спрямовується на менших членів сім'ї і передається їм. Типовий приклад – це «громовідвід», коли перенасичені конфліктами подружні стосунки виявляються в обов'язкових пошуках безвідмовного суб'єкта взаємозвинувачень (найчастіше – це дитина).
3. Констатація фізичних та інтелектуальних особливостей ровесників («квадрат», «дуб», «цеглина», «баран», «маріонетка» тощо) як засіб протиставлення із собою. Попередньо свідомо створюється ситуативна конфліктна ситуація із подальшим трансформуванням у постійну ситуацію (навіть – екстремальну).

Віртуальне світосприймання – це тлумачення людиною екранних ігрових подій безвідносно до себе або невміння чітко розмежувати вигадку, суб'єктивну й об'єктивну реальність.

Основні ознаки віртуального світосприймання:

1. Новітні технологічні винаходи (яскраві «спецефекти») у поєднанні з насиллям приваблюють особистість навіть за попереднього усвідомлення їх несприятливого значення.
2. «Слогани» в ігрових героїв, які одночасно позначають моральну і інтелектуальну обмеженість (ефективний ілюзорний оперативний засіб самоствердження, сповнений віртуальної інтриги і нестандартності).

3. Напружена сюжетна динаміка віртуальних подій, яка спричиняє фіксовані бажання, де провідним чинником є безпосередня участь у них в ролі агресивного нападника-переможця, але ніяк не жертви. Потім – бажання бути в центрі цих подій, позначених максимальною рухливістю (погоні), протистоянням «недругам» із суцільним застосуванням фізичної сили, спостереженням за небезпечними реальними ситуаціями з неусвідомленим ігноруванням їх наслідків як потенційною життєвою загрозою для соціального оточення.
4. Домінування привабливої сценічної форми над змістом, агресії над стриманістю і зваженістю (спосіб посилення авторитарних взаємин у дійсній, а не у віртуальній реальності).
5. Неприязнь до фізично слабших персонажів реального чи віртуального світу, тобто потенційних потерпілих. Задоволеність від спонтанних дій і виняткової безпорадності в ситуації самозахисту, коли справжня бійка не сприймається брутальним асоціальним явищем, оскільки реальні переживання, адресовані скривдженим чи навіть негативним персонажам, блокуються досвідом комфортного споглядання аналогічних екранних випадків.
6. Пасивне сприймання небезпеки, яка особисто не загрожує у віртуальному світі, зате є загроза в реальності (фізичні і моральні страждання, загроза життю), що безапеляційно відкидається стосовно себе навіть у далекій календарній перспективі:
  - 1) для себе – це активний самозахист, не відмовляючись від допомоги будь-яких сторонніх осіб;
  - 2) для інших людей – це, як правило, пасивність, яка може супроводжуватися тривалим активним несприятливим спогляданням (презирливе коментування, сарказм, глумливість, образи).

Злісні навмисні вчинки – це система дій людини, спрямована на публічне пригнічення, приниження соціального оточення; власне самотвердження в референтних осіб через зухвалість, лихослів'я, безкарність, дратівливість, хитрість, брехливість.

Основні ознаки злісних навмисних вчинків:

1. Створення ситуації особистої безпеки в період агресивних впливів на інших людей, зокрема потенційне використання захисту найближчого референтного оточення (впливовий соціальний або майновий статус батьків, родичів, знайомих).

2. Демонстрація владності як спосіб неприхованого фізичного, статусного або майнового впливу чи маніпулювання ним для нагнітання страху іншим людям.
3. Спрямованість на фізично слабших і соціально незахищених осіб різного віку: створення несподіваних прикрощів (плітки, чутки, доноси), залякування (адресні приховані і неприховані погрози), безапеляційність у суперечках (нав'язування своєї позиції часто з одночасним усвідомленням її абсурдності), зухвалість (публічна зловтіха, глумливість).

Соціальний інфантилізм – це відчуження (мотивоване або немотивоване) людини від будь-якої реальної участі (співучасті) іншим людям, які потребують соціальної уваги.

Основні ознаки соціального інфантилізму:

1. Прогресування байдужості.
2. Домагання в групі ровесників особливого статусу на основі протиставлення їм свого «Я».
3. Епізодична жорстокість як результат втоми від інформаційного буму, коли прагнення до інтимно-особистісного спілкування наштовхується на нерозуміння та ігнорування себе.

Кримінальні уявлення – це активне прагнення людини до руйнації моральних взаємин і таке саме збереження своїх антагоністичних уявлень з допомогою стійких аморальних стереотипів про навколишню дійсність і власну соціальну роль у ньому з допомогою хитрості, зухвалості, хвалькуватості, цинізму, дратівливості, жорстокості.

Основні ознаки кримінальних уявлень:

1. Звичка діяти в екстремальних ситуаціях та створювати їх, отримуючи від них матеріальний зиск і задоволення.
2. Відчуженість від можливого гармонічного співіснування поколінь разом із нехтуванням можливістю самостійного створення нових матеріальних і духовних цінностей та лише споживацьким використанням існуючих з обов'язковим пригніченням (особливо – фізичним) тих осіб, кому вони належать.
3. Прихований осуд негативних симптомів (переживань) у межах найближчого соціального оточення і водночас самоізоляція від його активного впливу на себе. Прагнення до комфортних стосунків, мінімізація конфліктності.

4. Поєднання авторитарних взаємин з неприхованою самовпевненістю і такою самою неповагою до соціального оточення.

«Купи-продай» – це меркантильна фінансова оцінка людиною будь-яких стосунків з активним використанням хитрості, зухвалості, цинізму, егоїзму, яка впроваджується в життя за фіксованими правилами «дикої ринкової гри», наприклад: «купити дешевше, продати дорожче», «кинути», «замилити очі», «наколоти».

Основні ознаки «купи-продай»:

1. Лихварство.
2. Взаємний обман як різновид майнового суперництва, спрямований на збагачення за рахунок менш досвідчених або соціально незахищених партнерів.
3. Ілюзія партнерства (побудова взаємин на основі спільного збагачення, меркантильної допомоги, чіткого розмежування сфери інтересів, що зовні виявляється у взаємній згоді, а насправді зберігаються стійкі приховані амбітні претензії на першість і зміцнюється деструктивна заздрість).
4. Маніпулювання позитивними переживаннями.

Максимальна корисливість – це пошук людиною постійного матеріального зиску з активним використанням хитрості, хвалькуватості, зухвалості, корисливості, егоїзму, тобто йдеться про пріоритет матеріальних потреб над духовними, особливо в ситуації зловживання соціальним статусом чи службовими взаєминами.

Основні ознаки максимальної корисливості:

1. Продажність взаємин, яка вимірюються у фіксованих грошових еквівалентах або зворотній допомозі, такий як «рука руку мие».
2. Матеріальне накопичення, яке домінує над безкорисливістю, трансформує цінність людських взаємин у залежність від грошового еквівалента або впливовості соціального статусу.
3. Прагматизм – це постійне або ситуативне меркантильне ставлення до соціального оточення з метою отримання від нього максимального і негайного зиску (використання партнера відбувається «рівно стільки», скільки цього вимагає корислива ситуація, що однак має тривалі календарні перспективи, наприклад, «якщо знадобиться, то ми ще звернемося»).

4. Перенесення моральних категорій у грошовий вимір та розгляд їх як товару, унаслідок чого відбувається формування найпотворніших рис гобсеків.
5. Нівелювання, знецінення в дітей, підлітків, юнаків батьківських вимог, як маловартісних, через їхню низьку майнову спроможність, а отже, розчарування в них (протест, жаль, зневіра) та оцінювання як життєвих невдач.

«Соціальний дебілізм» – це зневажливе ставлення людини до навколишньої дійсності як результат власної духовної та інтелектуальної обмеженості.

1. Зневага інтелектуальної праці та інтелектуалів, оскільки така праця, як правило, не передбачає негайного матеріального збагачення. Типовими життєвими явищами є обмежені претензії на системне пізнання навколишньої дійсності, активне ігнорування самої можливості самопізнання.
2. Акцентоване вороже ставлення до інтелектуалів (публічні аморальні глузування, такі як: «розумник», «підлабузник», «очкарик», приховані або неприховані фізичні та моральні знущання).

Водночас тенденційним є прихильне ставлення до таких людей із проголошенням себе їхнім захисником, якщо цього потребує власна корисливість (у шкільному віці йдеться передусім про захист від фізичних знущань).

3. Меркантильне ставлення до навчання (ситуативні навчальні інтереси, зневіра в перспективах власного особистісно-професійного майбутнього).
4. Мотивована або немотивована зневага з обов'язковим використанням фізичного насилля до будь-яких незахищених осіб, особливо ровесників із фізичними вадами. Власне «Я» підноситься до абсолюту.

Отже, для збереження сім'ї на основі взаємних позитивних почуттів, які, на жаль, не можуть бути постійно стабільними, а звідси потребують уваги, своєрідного «ремонту», потрібно мати зовсім «небагато» – взаємну доброзичливість і прагнення долати випробування, особливо в екстремальних ситуаціях. Тоді майбутній обранець (обраниця) – це дійсно той (та), з ким можна розділити радість і страждання. Водночас діти також не залишаються осторонь, не претендуючи на виняткові сімейні ролі, пов'язані з «центром Всесвіту»,

бо кожен сім'янин має визначену сімейну нішу. Отже, не потрібно себе жаліти і жалітися на несприятливе сімейне життя, звинувачуючи у своїх негараздах будь-кого, тільки не себе, оскільки такі скарги асоціюються з відомим буденним правилом: «Бачили очі, що купували, а тепер їжте, хоч повилазьте».

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте феномен «переживань» сімейних взаємин у пізнавальному ракурсі історичного соціального часу.
2. Сформулюйте типові негативні переживання сімейних взаємин.
3. Як суспільна глобалізація впливає на сімейні стосунки (визначте сприятливі і несприятливі тенденції)?
4. Чому вікові нормативні кризи доцільно розглядати провідними життєвими явищами в системі інших життєвих криз?
5. Чому сім'ї як малій групі варто оберігати консервативні основи співжиття?
6. У чому полягає функціональна сутність дошлюбного періоду?
7. Назвіть базові соціальні детермінанти у взаємному ставленні різновікових поколінь.
8. Сформулюйте функціональне призначення будь-якої вікової нормативної кризи у сімейних взаєминах.
9. Наскільки інтелектуальне та майнове розшарування впливає на вибір чоловіка (дружини)?
10. Які життєві змісли визначають (не визначають) соціальну відповідальність сучасної сім'ї?

Список літератури

1. Афанасьєва Т. Сімейні портрети / Тамара Афанасьєва. – К.: Радянська школа, 1984. – 156 с.
2. Довженко О. П. Вибрані твори / упоряд. І. Л. Михайлик. – Харків : Ранок, 2009. – 318 с.
3. Поліщук В.М. Віковий кризовий розвиток людини : від народження до дорослості / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : ПФ «Видавництво «Університетська книга», 2020. – 459 с.
4. Поліщук В. М. Криза 7 років: феноменологія, проблеми / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : ТОВ ВТД «Університетська книга», 2019. – 118 с.
5. Поліщук В. М. Криза 13 років: феноменологія, проблеми / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 187 с.

Кохання і шлюб: споконвічний пошук істин сімейного таїнства

...та горе одному, коли він упаде,
і немає іншого, щоб підвести його.

Еклога, 4,10

2.1. Історико-психологічні уявлення про кохання і шлюб

Одразу зазначимо, що поняття «кохання» до 1990 рр. у наукових роботах є нетиповим явищем, оскільки російськомовна література в СРСР оперувала поняттям «любов», і, звісно, що в Україні радянського періоду тематичні переклади зарубіжних учених, як правило, здійснювалися в аналогічному руслі.

Отже, про любов, зокрема любов у шлюбі, багато написано релігійними діячами, філософами, письменниками. Менше цією темою переймалися психологи, соціологи, педагоги. Більшість дослідників, які зверталися до неї, вивчали реакції незнайомих людей одне на одного в ситуації короткочасного знайомства [11]. Описати всі підходи (емпіричні і теоретичні) – це досить складне завдання, тому розглянемо окремі релігійно-філософські концепції.

Тема любові і шлюбу ретельно досліджувалася сербським православним богословом-каноністом *С.В. Тройцьким* (1878 – 1972), який зазначав, що історія людської думки містить дві головні теорії про шлюб. Одну можна назвати реалістичною, іншу – ідеалістичною.

Перша вбачає сенс шлюбу в появі потомства. Прагнення мати в шлюбі своє продовження, ускладнене релігійними й патріотичними мотивами у вигляді бажання мати заступників в служінні богам і охоронців могил предків або захисників вітчизни, однаково зна-

йшло відображення у староіндійських, грецьких, римських законах і класичних літературних творах. Уже назва «шлюб» у греків і римлян вказує на цю мету. *Matrimonium*, або *matris munus*, означає, що сутність шлюбу полягає передусім у материнстві. Відомо, що римський законодавець *Нума Помпілій* (753–673 до н.е) вбачав у дітях продовження існування батьків і головну мету шлюбу. Християнський теолог і церковний діяч *Августин Блаженний* (354–430), осмислюючи римське законодавство про шлюб, писав: «...За прийнятими для шлюбних документів формами шлюб буває для народження дітей» [2, 51].

Аналогічні погляди були в греків, які одружувалися заради законних дітей.

«Гетер ми маємо для розваги, конкубінат для тілесної насолоди, а дружин ми маємо, щоб мати законних дітей і хранительок дому», – зазначав оратор *Стародавньої Греції Демосфен* (384–322 до н.е.) [2, 52]. З іншого боку, якщо метою шлюбу є діти, то там, де немає надії мати дітей, немає й шлюбу, а тому безпліддя дружини було іноді єдиним приводом для розлучення. Саме тому стародавні християнські письменники вважали, що майже все дохристиянське людство вбачало у нащадках головну мету шлюбу, пояснюючи це нечисленністю населення, родовим змістом стародавнього побуту, відсутністю надії на майбутнє життя тощо. *Августин Блаженний* стверджував, що причиною шлюбу є народження дітей, і там, де прагнуть, щоб дітей не було, шлюбу не може бути.

Схожа думка є у *Copula-theoria*, яка розвивалась німецьким філософом *I. Кантом* (1724 – 1804), згідно з якою головною метою шлюбу є родинні зв'язки, а шлюб – це союз двох осіб різної статі з метою довічного взаємного користування статевими особливостями.

В історії людської думки ідеалістична теорія вбачала джерелом статевого життя і шлюбу зокрема не прагнення організмів до самозбереження, а вище прагнення органічного світу (прагнення до розвитку, вдосконалення, повноти буття).

Пояснення шлюбу прагненням до досконалості, повноти буття є в Біблії, яка роз'яснює створення дружини прагненням Адама отримати собі доповнення. Ця теорія презентована в легенді про людину як андрогіна, старогрецьких шлюбних обрядах і містеріях, зокрема в назві шлюбу «телос», яка у перекладі означає «кінець», тобто завершення.

«Афіняни називали шлюб «телос», – пише християнський мислитель *Псевдо-Ареопажит* (прибл. V ст. чи поч. VI ст.), який завершує людину для життя» [2, 52].

У стародавній філософії цю ідею розвивав давньогрецький філософ *Платон* (429/427–347 до н.е.) в образі первісного андрогіна. Шлюбна любов – «ерос», вважав *Платон*, це прагнення до цілісності, яка возвеличує людину до первісної досконалості, що зцілює і робить її блаженною.

У християнську епоху реалістична теорія оволоділа Заходом, а ідеалістична панувала на Сході [24]. «Той, хто не з'єднаний шлюбними зв'язками, – писав архієпископ Константинополя і богослов *Іоанн Златоуст* (прибл. 347–407), – не є цілим, а становить лише половину. Чоловік і жінка не дві людини, а одна людина» [24, 60]. «Властивість любові така, що той, хто любить і той, кого люблять, утворюють не дві окремі, а одну якусь людину» [24, 60].

Ця теорія знайшла відображення в офіційних східних канонічних збірках. Наприклад, *Еклога* (740 рік) визначала шлюб як поєднання двох осіб в одній істоті. Разом з *Еклогою* таке визначення потрапило у слов'янську *Кормчу*. В інших канонічних пам'ятниках Православної Церкви шлюб розглядався як всебічне і повне поєднання подружжя, але зовсім не згадувалося народження дітей, хоча в деяких пізніших джерелах існували запозичення із західноєвропейських пам'яток.

Ідеалістична теорія присутня також у працях німецьких філософів. Так, *Й. Фіхте* (1762–1814) визначав шлюб як повне поєднання в одне буття двох осіб різної статі. Схоже визначення давали *Г. Гегель* (1770–1831) і *Ф. Шлеєрмахер* (1768–1834). Так, *Г. Гегель* стверджував про субстанціональне злиття в шлюбі двох осіб (*Personlichkeiten*) в одну особу (*Person*), що стає підставою для моральних і приватно-правових наслідків шлюбу. За *Ф. Шлеєрмахером*, метою шлюбу є взаємозаповнення і поєднання в одну волю, одну істоту [24, 58–67].

На думку німецького соціолога і соціального психолога *Е. Фромма* (1900–1980), любов є діяльна заклопотаність, зацікавленість у житті й благополуччі того, кого ми любимо. Де немає такої заклопотаності, там немає любові.

«Недоречно нагадувати, що здатність любити залежить від особливостей розвитку особистості. Це передбачає, що особа має виробити в собі переважну установку до плідної діяльності, подолавши залежність, самолюбство, схильність до накопичення і зневаги іншими;

людина повинна повірити у свої сили, повинна покладатися на себе в досягненні мети. Чим менш розвинені в людині ці якості, тим більше вона боїться віддавати, а, отже, боїться любити. Крім того, любити – означає завжди віддавати, *підкладатися, нести відповідальність, поважати і знати*. Це прояв активного характеру любові, найважливіші риси, властиві всім її формам» [25, 177].

Російський психолог *Л.Я. Гозман* зазначає, що в пізніших дослідженнях така структура критикувалася через відсутність у ній чинника задоволення, радості: любов, за *Е. Фроммом*, є почуттям розумовим і аскетичним. Сумніви викликає чинник знання. У більшості визначень «любові» як одну з її ознак виокремлювали схильність до ідеалізації партнера, переоцінку властивих йому позитивних якостей і часткову ігнорування негативних.

Ідеалізація тривалий історичний час розглядалася як прояв дефіцитарності любовних взаємин, порушення міжособистісного сприймання, незрілості особистості.

М.А. Абалакіна, Л.Я. Гозман вбачають у цьому феномені позитивні риси:

- 1) це позитивне ставлення до адекватно сприйнятих властивостей іншої людини;
- 2) ставлення до будь-кого із захопленням обслуговує задоволення важливих людських потреб і є неодмінною умовою особистісного зростання;
- 3) відбувається оптимізація взаємин у парі, сповнюючи партнерів упевненості в ставленні до них іншої людини і підвищуючи рівень самоприйняття.

За *М.А. Абалакіною*, схильність до ідеалізації партнера властива людям з найвищим рівнем особистісного зростання. Цікаво, що чоловіки більш схильні ідеалізувати своїх партнерок, ніж жінки [1]. *Л.Я. Гозман* зауважував, що це може бути пов'язане з традиційною роллю чоловіка у любовних стосунках, де він займає більш активну позицію, ніж жінка, і має долати більше труднощів. Ідеалізація не суперечить знанню. Знання закоханим об'єкта своєї любові – це дійсно інше, більш точне знання [5, 347].

Е. Фромм зауважив про об'єкти любові: «Неправильно було б вважати, що любов – це перш за все ставлення до певної конкретної людини; це – настанова, орієнтація характеру особистості, яка визначає ставлення особи до світу в цілому, а не до одного лише об'єкта любові.

Якщо людина любить тільки когось одного і байдужа до всіх інших своїх ближніх, то її любов – це не любов, а всього лише симбіотична прихильність. Інакше кажучи, це розширений еготизм. Проте більшість людей вважає, що любов визначається об'єктом, а не здатністю. Те, що вони не люблять нікого, крім «коханої» людини, вважають доказом «сили» своєї любові. Ця помилка схожа на згадану вище. Оскільки люди не розуміють, що любов є діяльністю, душевною силою, вони вважають, що потрібно знайти відповідний об'єкт, а інше відбудеться само собою. Цю установку можна порівняти з установкою людини, яка хоче намалювати, але, щоб вчитися, каже, що їй потрібно лише дочекатися відповідної натури, і тільки варто її знайти, то вона створить прекрасне полотно. Якщо я насправді люблю одну людину, то я люблю всіх людей, люблю весь світ, люблю життя. Якщо я можу сказати комусь «Я тебе люблю», то потрібно, щоб я міг цим сказати «У тобі я люблю всіх; люблячи тебе, я люблю весь світ, у тобі я люблю і себе самого».

З твердження, що любов – це установка, яка стосується всього, а не лише однієї людини, не означає, що види любові не відрізняються між собою залежно від особливостей її об'єкта [25, 192–193].

Е. Фромм розрізняв любов братерську, материнську, еротичну, любов до себе і до Бога.

В їх основі знаходиться братерська любов, яка є почуттям відповідальності, турботи, пошани, знанням іншої людини, бажанням допомогти їй у житті. Саме така любов згадується в Біблії: «Полюби ближнього свого, як самого себе» [3, 18–39]. Братерська любов – це любов до всіх людей.

Материнська любов є підтвердженням життя дитини, її бажань і потреб. Становлення дитини тут має два аспекти:

- 1) турбота і відповідальність, необхідні для підтримки її життя і розвитку;
- 2) настанова, яка зумовлює в дитини любов до життя; почуття прекрасного від того, що вона живе на цій землі.

Еротична любов є пристрасним бажанням повного злиття, поєднання з однією людиною. На відміну від братерської і материнської любові, які необмежені одним об'єктом, це бажання виняткове, а не загальне. Однак це любов до всього людства, всього живого в особі однієї людини.

«Вона виняткова, – зазначав *Е. Фромм*, – лише в тому сенсі, що я можею злитися повністю і пристрасно тільки з однією людиною. Еротична любов унеможливорює любов до інших тільки в еротичному злитті, у повному відданні всім проявам життя, але не в сенсі братської любові» [25, 193].

Якщо австрійський психоаналітик *З. Фрейд* (1856–1939) описував любов до себе з позиції психіатрії і для нього любов до себе – це нарцисизм, лібідо, то *Е. Фромм* вважав, що любов до інших і любов до себе не виключають одна одну. Більше того, любов до себе виявляється в усіх, хто здатний любити інших. Любов неможливо розділити, як неможливо розірвати зв'язок між «об'єктами» любові і особою, яка любить. Егоїст не здатний любити інших, але він не здатний любити й себе. Потреба любити, вважав *Е. Фромм*, ґрунтується на переживанні відчуженості і потреби долати тривогу і відчуженість у поєднанні. Отже, «релігійна форма любові – це те, що називається любов'ю до Бога, – у психологічному сенсі нічим не відрізняється від інших її форм. Вона також виникає з потреби долати відчуженість і досягати поєднання. Любов до Бога багатогранна і різноманітна, як і любов до людини... Любов до Бога є вірою в Бога, його існування, його справедливості, його любов. Любов до Бога є розумовим переживанням. У східних релігіях і містицизмі любов до Бога є напруженим переживанням єдності, яке нерозривно пов'язане з проявом цієї любові в кожний момент життя» [25, 192–219].

Тема любові посідає важливе місце в гуманістичній теорії американського психолога *А. Маслоу* (1908–1970), який припускав, що властиві людині потреби, зокрема потреба в любові, є природженими, або інстинктивними. Усі вони організовані в ієрархічну систему пріоритету або домінування. Порядок черговості від нижчих до вищих потреб є таким: фізіологічні потреби, потреби безпеки й захисту, потреби належності та любові, потреби самоповаги, потреби самоактуалізації, або потреби особистісного вдосконалення. За *А. Маслоу*, панівні потреби, які розташовані внизу «піраміди», повинні бути більш-менш задоволеними до того, як людина усвідомить їх наявність, та бути мотивованими потребами, які займають вищий статус. Так, фізіологічні потреби і потреби безпеки та захисту мають бути доведені до певної міри, перш ніж виникнуть і вимагатимуть задоволення потреби належності й любові. За *А. Маслоу*, «середня людина» задовольняє свої потреби приблизно в такій пропорції: 85% – фізіологічні,

70% – безпека й захист, 50% – любов і належність, 40% – самоповага і 10% – самоактуалізація [14]. Потреби, які актуалізуються в ієрархії, виникають поступово: люди не просто задовольняють одну потребу за іншою, але одночасно частково задовольняють і частково не задовольняють їх.

Потреби належності і любові утворюють третій ряд у піраміді *А. Маслоу*: розвиток дитини безпосередньо залежить від того, чи росте вона в атмосфері любові, турботи і ласки. У житті підлітка – це форма пошани й визнання його незалежності і самостійності (частково пояснюється тяжіння підлітків до різних молодіжних груп – музичних, спортивних тощо). Молоді люди мають потребу в любові у формі сексуальної близькості, незвичайних переживаннях з представником протилежної статі.

А. Маслоу також визначив два види любові дорослих людей – дефіцитарна, або Д-любов, і бутійна, або Б-любов. Так, Д-любов ґрунтується на дефіцитарній потребі: людина прагне одержати те, чого нам не вистачає, наприклад, самоповагу, секс або присутність того, з ким ми не відчуваємося самотніми. Отже, взаємини можуть задовольняти нашу потребу в розраді і захисті. Тут неважливо, буде це тривалий зв'язок, сумісне життя чи шлюб. Це егоїстична любов, яка бере, а не дає. Б-любов, навпаки, ґрунтується на усвідомленні людської цінності іншого, незважаючи на його недосконалість. Вона не власницька, не наполеглива і заохочує іншу людину до позитивного уявлення про себе, самоприйняття, почуття значущості любові – усього, що дозволяє людині рости.

А. Маслоу заперечував ідею *З. Фрейда*, що любов і прихильність є похідними від сублімованих сексуальних відтінків. Для *А. Маслоу* любов не є синонімом сексу, оскільки зріла любов – це здорові, ніжні стосунки між двома особами, які базуються на взаємоповазі, захопленні і довірі.

Цікавими є спроби дослідження причинних «механізмів» любовних переживань. Так, автор резонансної праці початку ХХ ст. «Стать і характер», *О. Вейнінгер* (1800–1903) вважав, що диференціація статі ніколи не буває абсолютно закінченою. Усі особливості чоловічої статі можна знайти (навіть невиразні) і в жіночій статі. Можна користуватися поняттями ідеального чоловіка («Ч») та ідеальної жінки («Ж») тільки як типовими статевими формами. У зв'язку з цим закон статевого тяжіння, сформульований *О. Вейнінгером*, доводить, що для

об'єднання статей потрібні ідеальний чоловік «Ч» та ідеальна жінка «Ж», хоч вони розділені в абсолютно різних поєднаннях» [4, 12]. Автор вважав, що в необхідності існування інституту шлюбу нас переконує наявність величезної кількості проміжних стадій, що дозволяє знайти двох індивідів, які ідеально підходять одне одному [4, 12]. *О. Вейнінгер* заперечував шлюби із сватанням, оскільки розпізнавання відповідних партнерів відбувається лише при безпосередньому спілкуванні чоловіків і жінок, тому їхні союзи, які базуються на взаємному потязі, дають здорових спадкоємців. І – навпаки: шлюбні союзи, які виникають за допомогою «свах», призводять до виродження людей.

Американські психологи *Е. Бершайд* і *Е. Уостер* сформулювали дво-ступеневу модель любовної пристрасності:

1-й ступінь – це фізіологічне збудження;

2-й ступінь – це когнітивна атрибуція, тобто визначення свого стану.

На їхню думку, фізіологічне збудження, яке загострює наші почуття, може бути однаково викликане приємними і неприємними переживаннями (страх, небезпека тощо). Будь-які стресові ситуації підвищують емоційну чутливість, наприклад, почуття небезпеки посилює потребу в спілкуванні й емоційній близькості з тим, хто цю небезпеку розділяє. Подальший розвиток подій залежить від причинної атрибуції, у чому людина буде вбачати причину свого емоційного стану і які висновки звідси зробить [2, 57].

Деякі психологи вважали, що основою закоханості є процес, тожний імпринтунгу. На певній генетично обумовленій стадії розвитку організму формується готовність до відображення певного виду стимулу, який надалі стає особливим еталоном, що викликає потребу лише в одному партнері [12, 330].

Популярними завжди були публікації про хімічні теорії любовних переживань. Так, вважається, що пристрасні почуття (закоханість) спричинені хімічною речовиною фенілетіламіном – ФЕА, а спокійна прихильність (мається на увазі любов чоловіка і жінки) – ендорфінами. Вироблення збудливого ФЕА відбувається на ранній фазі закоханості, «коли ми ще любимо саму любов», а вироблення заспокійливих ендорфінів – пізнішою любов'ю, «коли ми любимо конкретну людину». Окситоцин бере участь у любові, який, як і вся решта хімічних складових любові, виробляється в мозку. Його ще називають «речовиною

обіймів» (робить чутливими нервові закінчення, допомагає м'язам скорочуватися і буквально штовхає закоханих в обійми).

Прихильники хімічних теорій стверджують, що під дією певних речовин виробляється залежність від них. З цієї позиції постійна зміна партнерів (все нові й нові закоханості) у деяких людей пояснюється потребою у ФЕА: тільки при їх виробленні люди оживають.

Ендорфіни – це своєрідний наркотик, який дає почуття безпеки, миру й спокою. Для того, хто не може обходитися без таких переживань, втрата партнера є трагедією. Коли такі люди перебувають наодинці, то ендорфіни в них не виробляються. Люди, які не можуть жити без ендорфінів, утворюють стійкі шлюбні союзи.

Про хімічні теорії любові зазначимо, що всі психологічні зміни пов'язані з фізіологічними і хімічними, оскільки жива людина функціонує як цілісна істота, але зводити психологічні й моральні закономірності, якими є взаємини між людьми, до хімічних, звісно, є сумнівною позицією. Крім того, спроби біологізації і хімізації психічних процесів робилися й раніше, а сьогодні засвідчується їх активне по-жвавлення.

Своєрідні погляди про проблеми закоханості і побудову довготривалих стосунків між закоханими людьми бачимо в американського психотерапевта *Д. Деліса*. На ранній стадії закоханості обидва партнери прагнуть сподобатися одне одному. Потім вони через деякий час вступають у період урівноважених стосунків, проте часто виникає дисбаланс, який *Д. Деліс* називає «парадоксом пристрасті». Через такий дисбаланс один із партнерів значно більше залучається до взаємин, і, відчуваючи втрату контролю над партнером, дуже непокоїться. Таку людину автор умовно називає «підлеглим» у парі. Інший партнер менше залучений у стосунки, має потребу у більшій свободі, проте переживає почуття провини за свою «незрілість». Такого партнера *Д. Деліс* називає «ведучим» у парі, оскільки в основному від нього залежить збереження взаємини, і пояснює емоційний дисбаланс трьома чинниками:

- 1) відмінності у привабливості партнерів (у широкому розумінні, тобто не тільки зовнішньо);
- 2) відмінності індивідуальних особливостей;
- 3) дисбаланс об'єктивних обставин.

До відмінностей індивідуальних особливостей *Д. Деліс* відносив, наприклад, випадки, коли один з партнерів любить самотність і здатний тривалий час жити сам, а інший прагне до емоційної близькості, що виявляється в бажанні частіше спілкуватися з партнером. Тоді «самотній» партнер як менш залучений у стосунки може виявитися «ведучим» в парі, від чого залежатиме збереження взаємин.

Дисбаланс об'єктивних обставин може виникнути на будь-якій стадії стосунків, зокрема, уже в шлюбі, де причинами можуть бути абсолютно різні життєві ситуації. Найчастіше це народження дитини і вимушена функціональна обмеженість жінки-матері стінами дому при набагато більшій свободі чоловіка, який працює (у цьому разі вона є емоційно залежною і підпорядкованою в парі). Втрата роботи чоловіком і вихід на службу дружини-домогосподарки також змінюють емоційний баланс взаємин. Тоді вже він прагне до більшої близькості і спілкування. У тривалих сталих подружніх стосунках також є зміни способу життя (безробіття, переїзд родичів похилого віку, дорослішання дітей і їх сепарація тощо). Це радикально трансформує емоційні взаємини у парі і призводить до почуття втрати любові або виникнення амбівалентності почуттів у «ведучого», зміну ролей у системі «ведучий – підлеглий».

За *Д. Делісом*, інститут шлюбу сприяв (і сприяє) побудові більш урівноважених стосунків між тими, хто любить. Більшість пар, які живуть разом без серйозних планів на шлюб, тільки розхитують стосунки.

«Спільне життя, – писав він, – це ще один шлях для «ведучого» відтягнути прийняття рішення. «Ведучий» залишає за собою право вибору, володіючи «підлеглим» (який все ще потрібний для задоволення бажань), і не виключає можливості майбутніх романтичних взаємин з іншими партнерами» [6, 54].

Американський психолог *Т. Кемпер* спробував створити типологію любові у межах соціально-інтерактивної теорії емоцій. У будь-яких стосунках (не тільки міжособистісних, а й тих, суб'єктами яких є цілі соціальні системи, наприклад, держави). Він розрізняв два незалежні чинники: 1) влада (здатність силою змусити партнера зробити те, що від нього очікується); 2) статус (бажання йти назустріч вимогам суб'єкта).

Бажаний результат у другому випадку досягається не силою, а завдяки позитивному ставленню партнера.

Як наслідок, *Т. Кемпер* визначив сім типів любовних взаємин:

1. *Романтична любов*: пара володіє статусом і владою щодо партнера (як приклад, кожний з них може «покарати» іншого, позбавивши проявів своєї любові).
2. *Братерська любов*: взаємний високий статус, низька влада (як приклад: відсутність можливості до примусу).
3. *Харизматична любов*: один партнер володіє і статусом, і владою, а інший – тільки статусом (як приклад, взаємини в парі «учитель – учень»).
4. *«Зрада»*: один партнер володіє владою і статусом, а інший – тільки владою (як приклад, подружня зрада, коли до партнера, який вступив у нові стосунки, дружина зберігає владу, але він уже не бажає йти їй назустріч, тобто вона втрачає статус).
5. *Закоханість*: один із партнерів володіє і владою, і статусом, а інший не цим користується (як приклад, любов без взаємності).
6. *«Поклоніння»*: один партнер володіє статусом, не володіючи владою, а інший цим не володіє. Така ситуація виникає через відсутність реальної взаємодії в парі (як приклад, закоханість у літературного героя або кіноактора).
7. *Любов між батьками і маленькою дитиною*: один партнер володіє високим статусом, але низькою владою (дитина), а інший (батьки) низьким статусом (як приклад, любов до них ще не сформувалася, але має високий рівень влади).

Зауважимо, що будь-які реальні взаємини є комплексними і до одного типу не зводяться [5, 89–97].

Є спроби визначити моделі любові за оцінним параметром «любов як прояв слабкості і недосконалості людини».

До моделей першої групи належить теорія *Л. Каслера*. Він вважав, що існують три причини, які змушують одну людину покохати іншу. Це, по-перше, потреба в підтвердженні своїх настанов і знань про світ. По-друге, тільки кохаючи, можна регулярно задовольняти сексуальну потребу, не переживаючи при цьому почуття сорому. По-третє, любов є конформною реакцією щодо норм суспільства. Любов є сплавом різних емоцій, де панівну роль відіграє страх втратити джерело задоволення своїх потреб, тобто закоханість робить людину скованою, залежною, тривожною, заважає її особистісному розвитку. Закохана людина амбівалентно ставиться до об'єкта своєї любові. Наприклад, подяку як до джерела життєвих важливих благ (передусім психоло-

гічних), і негативні почуття (ненавидить його як того, хто має над ним владу, і може будь-коли припинити зміцнення його потреб). Посправжньому вільна людина, за *Л. Каслером*, це людина, яка не відчуває любові [5, 89–97].

Уже сама згадка про амбівалентність почуттів свідчить, що йдеться про любовну пристрасть (за типом «еросу» або навіть «манії» у класифікації канадського соціолога *Д. Лі*), яка, однак, не може бути основою шлюбно-сімейних відносин.

Любов іноді стає чинником, який перешкоджає збереженню сімейного союзу. Радянський соціолог *А.Г. Харчев* (1921–1987) з цього приводу стверджував, що уявлення про щастя (а отже, і про щасливі шлюби) завжди пов'язані з реалізацією певних очікувань. Любов, навіть її ілюзія, невимірно завищує ці очікування, загострюючи тим самим суперечку між ними і реальністю шлюбу, унаслідок чого посилюється небезпека розчарування в конкретному шлюбному союзі [26].

Американська психологиня *Е. Бершайд* розрізняла любов-пристрасть і любов-дружбу. Любов-пристрасть є «станом непереборного бажання з'єднатися з коханим». Якщо почуття взаємне, то партнери переповнені любов'ю і переживають радість; якщо ні, то воно спустошує і призводить до відчаю. Любов може існувати кілька місяців, іноді – кілька років, але пристрасть не може бути вічною [13]. Любов-дружба – це ніжність, яку можна почувати до людини, життя якої тісно переплетене з твоїм власним.

Німецький психолог *Х. Шельський* стверджував: якщо очікування любові стає першочерговим мотивом шлюбу, то основний сенс сімейного життя з його повсякденними турботами, доглядом за маленькими дітьми зводиться до загибелі цих ілюзій, руйнування чарівності, що нерідко спричинює пошуки нового любовного партнера [11].

Здавна вважалося, що шлюб необхідно укладати, спираючись на спокійні, раціональні взаємини між чоловіком і дружиною. Тоді з роками взаємна прихильність не зникає, а лише міцніє. Предмет пристрасті, навпаки, швидко втрачає свою привабливість і може навіть стати ненависним, оскільки пристрасна любов егоїстична. Це любов для себе, для задоволення своїх потреб.

«...Ви хочете одружитися за пристрастю, не буде з цього користі, це мені добре відомо на багатьох партіях», – попереджав в одному з листів у XIX ст. оптінський мудрець *Макарій* [15, 50].

В азійських світових культурах любов не має такого романтизму, як у країнах Заходу. При опитуванні 50 сімейних пар у Джайкурі (Індія) виявилось, що хто одружився з любові, повідомили про згасання любовного почуття, якщо шлюб тривав більше п'яти років. Хто одружувався за розрахунком, навпаки, зазначали посилення почуття любові порівняно з тим періодом, коли були нареченими [13].

Збайдужіння часто призводить до розчарування, особливо тих, хто вважав таку любов необхідною як для укладання шлюбу, так і для його стабільності. *Д. Сімпсон, Б. Кемпбелл і Е. Бершайд* припускали, що «різке збільшення розлучень в останні двадцять років обумовлене зростанням важливості в людському житті сильних позитивних емоційних переживань (наприклад, романтичної любові), переживань, які з часом втрачають свою гостроту» [2, 62].

На відміну від американців (США) азійські народи схильні фокусуватися не стільки на особистих переживаннях, скільки на практичному аспекті соціальної прихильності, і тому менше схильні до розчарування, як і до «самозосередженого» індивідуалізму, який з часом може призвести до розлучення [13].

Песимістичний погляд на співвідношення дошлюбної любові і любові в шлюбі був характерний для російської класичної літератури, у якій на межі XVIII–XIX ст. затвердилися два канони (про любов героїв до весілля розповідалось у піднесено-сентиментальному, потім – пристрасно-романтичному дусі, а про сімейний побут і виховання дітей прийнято було казати і в глузливо-іронічному тоні) [2, 64].

Моделі другої групи (оптимістичний погляд на любов) визначив *А. Маслоу*. Так, любов психічно здорової людини характеризувалася передусім зняттям тривожності, почуттям психологічного комфорту. Вона не пов'язана з вихідною ворожістю між статями. Модель *А. Маслоу* побудована на аналізі стосунків кількох десятків людей, відібраних за критерієм близькості до рівня самоактуалізації. Задоволеність психологічним і сексуальним аспектом взаємин з роками не зменшується, а збільшується. Взаємини цих людей дійсно рівноправні. За твердженням *А. Маслоу*, хвороба одного стає хворобою обох.

Російський етнограф-фольклорист *М. Іваницький* (1847–1847), зібравши за останню чверть XIX ст. матеріал про побут селянства Вологодської губернії, писав, що народ визнає в любові серйозне почуття, з яким не можна жартувати. На підставі прислів'їв і розмов із селянами він доводив, що для них «почуття любові – головний стимул, який

змушує людину працювати і піклуватися про придбання власності з причини майбутнього блага своєї сім'ї»; «сердечні взаємини між чоловіком і дружиною зберігаються до кінця життя» [7, 57–58].

Е. Ейдеміллер і В. Юстицкіс розглядали емоційні симпатії як цементуючу силу в сімейних стосунках. Симпатія нейтралізує стани фрустрації в міжособистісних стосунках, у тому числі й у сімейних. Легше виникає адаптація до фрустраційних особливостей характеру подружжя. Виникає ефект «розчинення фрустрації». Симпатія збільшує інтерес до об'єкта захоплення (наприклад, до людини, яку люблять). При цьому важливо, що це інтерес доброзичливий, пов'язаний з прагненням допомогти, спільно радіти або засмучуватися; тоді виникає більша взаємовідвертість, унаслідок чого зростає емпатія. Звідси і значення симпатії у профілактиці й пом'якшенні міжособистісних сімейних конфліктів [28].

Любов як мотив до шлюбу своєрідно тлумачив російський дослідник *Н. Юркевич*:

- 1) це прагнення позбавитися самотності;
- 2) необхідність через народження або вагітність;
- 3) легковажність [29].

Любов як духовна і фізична єдність у більшості подружжя не зменшується з віком, а любов як мотив шлюбу виявляється найбільш надійним для щасливого союзу. Цей мотив є також «протиотрутою» життєвих негараздів.

Американський психолог *Р. Стернберг* зазначав: «Ми повинні постійно працювати над розумінням, відтворенням і відновленням наших любовних стосунків. Вони схожі на будинки, які з часом починають руйнуватися, якщо їх не підтримувати і не підправляти. Ми не можемо сподіватися, що взаємини самі про себе потурбуються, як ми не можемо цього чекати від архітектурної споруди. Навпаки, це ми повинні нести відповідальність за якість наших взаємин і піклуватися про їхню міцність» [30, 119–135].

Подружні стосунки за формою нині істотно відрізняються від тих, якими були навіть у попередні десятиліття, але їхній психологічний зміст залишається незмінним – потрібно зберегти любов, для чого варто відповідально працювати.

2.2. Історичні етнопсихологічні уявлення про шлюб в Україні

Одруження в Україні здавна вважалося однією з найголовніших подій у житті людини: «Заміж вийти – не дощову годину перестояти», «Одружуючись, сім разів подумай, а один одружись», «Одружуються не на рік, а на вік». Ці народні прислів'я узагальнюють традиційні погляди про одруження, де втілилися споконвічна народна мораль, етика, звичаєве право і, зрештою, світоглядні уявлення українців.

Перші відомості про укладання шлюбу, взаємини між членами родини і невістками знаходимо, зокрема, у «Повісті временних літ» літописця *Нестора*: «...поляни своїх батьків обичаї мають, тихі й покірні, і стидливість до снох своїх, і до сестер, і до матерів своїх. І снохи до свекрів і діверів своїх велику стидливість виявляють. І шлюбні обичаї мають: не ходить жених по невістку, а приводить її ввечері, наступного дня приносять, що за неї дадуть» [16, 257]. У Густинському літописі зазначається, що в давніх слов'ян богом шлюбу і роду був Лад, якому молилися, приносили треби, щоб шлюб був міцний і добрий: «Богъ пекельний, сего вірили быти богомъ женитвы, веселія, утішенія і всякого благополучія, якоже Елліны Бахуса; сему жертвы приношаху хотящій женитися, дабы его помощію брак добрый и любовный былъ» [16, 257].

Традиційна народна мораль високо цінувала честь, гідність дівчини, які разом з добротою, природною красою, здоров'ям і працелюбністю були головними цінностями. Втрата дівочого вінка до одруження вважалася важким порушенням традицій, ненормальним і винятковим явищем. Народними звичаєво-правовими засадами і поетичним словом у молоді утверджувалися чисті, щирі взаємини, вірне кохання, світлі почуття. У виборі пари для одруження надавалася перевага взаємному кохання. Звичайно, лагідна вдача українців, їхня сентиментальність, здатність до глибоких почуттів, ніжне ставлення до коханої не могли не позначитися на дошлюбних стосунках:

Ой у полі вітер віє,
А жито половіє,
А козак дівчину
Та й вірненько любить,
А зайнять не посміє [8, 253].

Дійсно, дошлюбні інтимні зв'язки були неприйнятні – це гріх, який суворо засуджувався народною мораллю. Водночас хлопців вихову-

вали так, щоб вони жаліли дівчат, не заподіювали їм горя і не виставляли на глум і сором:

Ой тим її не займає,
А що сватати має,
Ой тим же він,
Ой та й не горнеться,
А що слави боїться [8, 253].

Відомий своїм не лише критичним, а «критикантським» (упередженим) ставленням до українського буття російський є літературний критик *В. Белінський* (1811–1848). Полемізуючи про походження давньоруської пам'ятки «Слова о полку Ігоревім», він високо оцінює родинні взаємини малоросів-українців, де «...взаємини чоловіка і жінки ґрунтуються на любові, де жінка користується повнотою своїх прав» [21]. У структурі весілля відображена дохристиянська форма шлюбу викрадання нареченої, діалог старостів про куницю-красну дівицю і мисливця (нареченого), викуп коси, грошовий штраф «за безчестя» тощо.

Французький інженер *Гійом Левассер Боплан* (1595–1685), подорожуючи Україною в першій половині XVII ст., засвідчив нетрадиційне сватання дівчини до вподобаного нею хлопця. Вона йшла до батьків парубка, сідала в хаті і починала вихваляти свого обранця такими словами: «Бачу з твого обличчя, що ти людина добра, будеш дбайливим і любитимеш свою жінку. Сподіваюсь, що з тебе вийде добрий господар. Ці твої гарні якості змушують мене уклінно просити взяти мене за жінку». Потім просила у його батьків згоди на шлюб. Якщо ж мала відмову чи одговір, що хлопець ще молодий, не готовий одружуватися, то казала, що не залишить їхньої оселі, доки він не візьме її за жінку. І наполягала на своєму, не виходила зі світлиці, доки не домогалася згоди. І батьки, як правило, погоджувалися, починали намовляти сина, щоб пильніше придивився до дівчини як до майбутньої дружини. Зрештою, усе влаштовувалося і гуляли весілля [21]. Схожу дівочу ініціативу в цьому делікатному питанні оспівано і в українській народній пісні:

А в тій світлоньці гречна панна сидить,
Гречна панна, панна Ганнуса.
Ой сидить, сидить, три хустки рубить.
Першую рубить свому свекрові,
Другую рубить своїй свекрусі,

Третю рубить своему милому.
– Ой дати б, дати, ким передати?
Ні сором, ні два, понесу сама. –
Як у двір ввійшла, як зоря зійшла.
В сіни влетіла ластівочкою,
До хати увійшла невісточкою [8, 254].

Таке сватання здебільшого використовувалося, коли хлопець обманув дівчину, для якої ця форма шлюбу була виходом із неприємної ситуації.

У XIX – на початку XX ст. для дівчини, як правило, шлюбним віком вважався шістнадцятирічний вік, а для хлопця – вісімнадцятирічний. Однак у народному побуті збереглося й чимало залишків давніх народних традицій, які припускали порушення цих вікових меж, зокрема домовленість між родичами про укладання шлюбу між малолітніми. Не допускалося кровне споріднення, що вважалося злочинною і гріховною подією. Народний звичай передбачав також дотримання черговості в багатодітних сім'ях: молодші сестри і брати повинні були одружуватися пізніше, ніж старші. До XVII ст. в Україні існував громадський шлюб, який ставав чинним лише після громадського весілля. Молоді могли жити окремо кілька років, а разом – уже після весілля. Збереглися численні церковні розпорядження про обов'язковість вінчання, які тривалий час у народі ігнорувалися. Прикладом є «Заповіді» митрополита Георгія (XI ст.): «...без венчання жон не поимати нікому же, ни богату, ни убогу, ни нищему, ни работнику» [8, 256].

Водночас церква дозволяла багатоженство князям і боярам, обвінчаних з трьома, а то й чотирма жінками. Шлюб як акт створення нової сім'ї юридично санкціонувався церковним вінчанням і відповідними записами в документах світської влади. Однак у народному побуті надійно зберігалися й функціонували давні традиційні форми укладання шлюбу, зокрема передшлюбні усні чи письмові угоди між батьками, родичами одружених, взаємні звідини чи оглядини дому, господарства молодих, обрядові церемоніали сватання молодої, заручин з відповідною атрибутикою і знаковим виразом згоди на одруження, що побутувало здебільшого в усіх регіонах України, а правомірність визнавалася навіть офіційною. Наприклад, коли дівчина подала під час сватання старостам рушники, то це означало домовленість про шлюб. Порушення угоди давало одній із сторін право позиватися.

Головним складником дошлюбної угоди було, як правило, питання про «вінування», тобто наділення молодих рухомим і нерухомим майном. *Віно, придане, посаг* – це поняття, які означали в Україні майно для нареченої, а подекуди – парубка, який ішов до дівчини в прийми. У деяких місцевостях ці назви мали інше значення: *віно* – земля, худоба, гроші, а *посаг* – це те, що входило до обов'язкової весільної скрині: одяг, білизна, посуд, постіль і дрібний господарський реманент. Приготувати скриню було обов'язком кожної дівчини та її матері. Батьківське *віно* традиційно вважалося власністю дівчини. Завершальним актом укладення шлюбу були традиційні ритуали і обряди, тобто весілля, які сягають ще дохристиянських часів, зберігши дієвість і пізніше, коли церковна і світська влада надавали церковному вінчанню пріоритетного значення.

Матеріали світських судів і церковні документи шлюбних справ XVI–XVIII ст. свідчать, що невінчані шлюби були дуже поширеними. Навіть у XIX – на початку XX ст. часто траплялися випадки, коли церковне вінчання і весілля відбувалися неодноразово. Траплялися різні інтервали (тижні і навіть місяці), але одружені згідно зі звичаєм могли починати спільне життя лише після традиційного весільного ритуалу. Тільки тоді вони вважалися законним подружжям. Церква трактувала це як приниження християнських обрядів, тому в 1744 році Священний Синод затвердив «височайший» указ, згідно з яким шлюб ставав чинним лише після вінчання, а ті, хто порушував церковний акт, підлягав анафемі. Молодим заборонялося після вінчання жити окремо, оскільки розцінювалося церквою як подружня зрада. До кінця XVII – початку XIX ст. в укладанні шлюбу усно додавалася угода про придане, розподіл землі, худоби чи інших вагомих цінностей. Згодом це оформлялося письмово, особливо при розподілі землі.

Типовими були нерівні шлюби, зокрема між багатими та бідними, хоча звичаєве право їх не схвалювало. Нерідко на перешкоді закоханим були соціальна нерівність («Ти багатий, а я бідна – не пара з тобою»), заперечення батька, матері, родини, які мали свої розрахунки («Рад би я тебе взяти, та не велить моя мати, а хочь мати велить, так рід не звелить»), довголітня солдатська служба, найми, заробітки, людський поговорі тощо. Нерівні шлюби часто укладалися батьками без згоди молодих, а то й проти їхнього бажання, однак батьківська воля була для дітей законом, тому одружувалися з примусу:

Ой на горі-горі церква мурована,
 Ой там дівчинонька з примусу шлюб брала.
 – Ой шлюбє мій, шлюбє, примушений шлюбє.
 Ой чи добре мені за нелюбом буде? [8, 255]

А яке життя з нелюбом, коли серце за іншим рветься, коли молоде життя зламане чи то в гонитві за багатством, чи то з батьківської любові до своєї дитини, щоб не знала бідності?

Чи всі ж тії та сади цвітуть,
 Що зарані розвиваються?
 Чи всі ж тії та вінчаються,
 Що любляться та кохаються?
 Половина та садів цвіте,
 Половина обсипається.
 Одна пара та вінчається,
 А другая розлучається.

* * *

А в четвертім броді
 Да дівчина плаче:
 За нелюбого йдучи,
 Собі лихо чуючи [8, 256].

У нерівних шлюбах чоловік часто ішов до жінки в прийма, а не навпаки, як це було прийнято. Існувало три види приймацтва (власне бажання, воля батьків, запрошення), де найбільше прав мав чоловік, який приходив за волею батьків або запрошенням, а рідше – за бажанням. Фактично він був як вільнонайманий робітник, і ставлення до нього батьків дружини та громади було здебільшого зневажливим.

Одруження було нестандартним, коли жінка чи дівчина могла взяти собі за чоловіка засудженого за якусь провину до страти, однак за взаємною згодою. У присутності людей у найдраматичніший момент, коли був виголошений вирок, вона накидала свою хустку на голову нещасного, і, якщо той погоджувався на шлюб, то страта відмінялася. Бувало, що засуджений обирав смерть. Так, в історії Запорізької Січі письмово зареєстрований такий випадок на Слобожанщині: назустріч... вийшла дівчина під білим покривалом. Вона підійшла до

засудженого і прилюдно заявила, що хотіла б вийти за нього заміж. Юрба пристає і чекає на відповідь засудженого. Козак зажадав, аби дівчина піднесла покривало, а потім подивився і сказав: «Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, ліпше на шибениці дати дубу!» – і зажадав, щоби його швидше повісили» [10, 89–90].

В українців небажання чоловіків одружуватися ніколи не схвалювалося, а, навпаки, засуджувалося. Звичаєве право також вважало самотійним лише чоловіка одруженого, і, скільки б років йому не було, він визнавався парубком, до якого було зневажливе ставлення:

Ой у млині на камені
Кукіль не вродився...
Старий козак, як собака,
Й досі не женився! [8, 258]

Відомими є шлюби, юридичному оформленню яких перешкоджали економічні або формальні обставини (у народі – жити на віру), описані в повісті «На віру» (М.М. Коцюбинський, 1864–1913). До них ставилися з розумінням і терпимістю, зокрема, коли це зумовлювалось господарськими умовами і потребами повсякденного побуту.

Українці кажуть: «Як склався в людини шлюб, так і пройде все її життя». Ця народна мудрість виходить із відповідальності, згідно з якою одружувалися на все життя з однією людиною.

Питання для самоконтролю

1. Які спільні життєві смисли можна виявити в релігійно-філософських концепціях про любов і шлюб?
2. Чому тема «любові» завжди була пріоритетною в побудові сімейних взаємин?
3. Охарактеризуйте за власним вибором найбільш цікаву для вас наукову концепцію про шлюб.
4. Чому проблема «нерівних шлюбів» завжди була актуальною в Україні?
5. У чому полягає специфіка етнопсихологічного впливу на створення сім'ї (продемонструвати виклад матеріалу на прикладі окремих країн або їх регіонів)?

Список літератури

1. Абалакина М. А. Межличностное взаимодействие и динамика предбрачных отношений / М. А. Абалкина // Психологический журнал. – 2011. – № 2. – С. 34–45.
2. Андреева Т. В. Психология современной семьи : монография / Т. В. Андреева. – СПб. : Речь, 2005. – 436 с.
3. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета : [В русском переводе]. – Chicago, 1989. – 1218 с.
4. Вейнингер О. Пол и характер / О. Вейнингер. – М. : Академический проект, 2012. – 392 с.
5. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений / Л. Я. Гозман. – М. : МГУ, 1987. – 175 с.
6. Делис Дин К. Парадокс страсти; она его любит, а он ее нет / К. Делис Дин. – М. : Мирт, 1994. – 73 с.
7. Иваницкий Н. А. Материалы по этнографии Вологодской губернии : сборник сведений для изучения быта крестьянского населения России / Н. А. Иваницкий ; под ред. Н. Харузина. – [Вып. 2]. – М., 1890. – 234 с.
8. Лепеха Т. В. Українознавство : навчальний посібник / Т. В. Лепеха. – К. : Просвіта, 2005. – 376 с.
9. Кернберг О. Ф. Отношения любви: норма и патология / О. Ф. Кернберг ; – [пер. с англ. М. Н. Георгиевой]. – М. : Класс, 2000. – 256 с.
10. Киевская старина. – Т. 7. – К., 1883. – 781 с.
11. Ковалев С. В. Психология современной семьи : информационно-методические материалы к курсу «Этика и психология семейной жизни» : книга для учителя / С. В. Ковалев. – М. : Просвещение, 1988. – 208 с.
12. Кон И. С. Введение в сексологию / И. С. Кон. – М. : Медицина, 1988. – 320 с.
13. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 1997. – 688 с.
14. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу; [пер. с англ. А. М. Татлыбаевой]. – М. : Евразия, 1999. – 478 с.
15. Николаев С. За советом к бабушке : сборник / С. Николаев. – М. : Даниловский благовестник, 1999. – 320 с.
16. Полное собрание русских летописей : летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Т. 9. – СПб., 1843. – 280 с.
17. Посвістак О. А. Становлення психології сім'ї як науки / О. А. Посвістак // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; за ред. С. Максименка. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 30. – С. 564–573.

18. Психология и психоанализ любви : учебное пособие / сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд. Дом БАХРАХ-М, 2002. – 688 с.
19. Роджерс К. Искусство консультирования и терапии / К. Роджерс; [пер. с англ.]. – М. : Апрель Пресс, Эксмо, 2002. – 976 с.
20. Седих К.В. Психологія сім'ї : навчальний посібник / К. В. Седих. – К. : ВЦ «Академія», 2015. – 192 с.
21. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – Львів : Світ, 1991. – 94 с.
22. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навчальний посібник / О. А. Столярчук. – Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2015. – 136 с.
23. Томенко М. В. Теорія українського кохання : наук-попул. вид. / М. В. Томенко. – [3-тє вид., доп. й переробл.]. – К. : Генеза, 2010. – 128 с.
24. Троицкий С. Христианская философия брака / С. Троицкий. – М. : ФИВ, 2015. – 304 с.
25. Фромм Э. Искусство любить: Исследование природы любви / Э. Фромм. – М. : Биг-Пресс, 2015. – 108 с.
26. Харчев А. Брак и семья в СССР / А. Харчев. – М. : Мысль, 1979. – 368 с.
27. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани; – [пер. с англ.]. – М. : Феникс, 2002. – 544 с.
28. Эйдемиллер Э. Г. Семейная психотерапия / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкий. – Ленинград : Медицина, 1990. – 192 с.
29. Юркевич Н. Г. Советская семья: функции и условия стабильности / Н. Г. Юркевич. – Минск : Изд-во БГУ, 1970. – 207 с.
30. Стернберг Р. Дж. Трехкомпонентная теория любви / Р. Дж. Стернберг // Психологический обзор. – 1986. – № 93 (2). – С. 119–135.

Структурно-функціональна типологія сімей

Головне – це порозумітися з собою.
Вольтер (1694–1778)

3.1. Типові історичні наукові уявлення про психологію сім'ї

Вступ до шлюбу і створення сім'ї є звичним життєвим явищем. Здається, так було завжди, але якщо європейський шлюбний тип виник більше 300 років тому, то історія моногамної сім'ї налічує кілька тисячоліть.

У первісному періоді людства типовими були такі шлюбно-сімейні взаємини:

1. *Нероздільна сім'я* (складалася з групи родичів; дружини і діти не мали певного чоловіка і батька, а тому належали всім чоловікам).
2. *Сегментарна сім'я* («глава» сім'ї має окремих дружин, у братів – спільні дружини, а всі сестри мають кілька спільних чоловіків).
3. *Індивідуальна сім'я* (кожний чоловік має одну або кілька дружин – це, відповідно, моногінія і полігінія; дружина має кілька чоловіків – це поліандрія).
4. *Моногамний шлюб*. Шлях до моногамної сім'ї був тривалим і складним. Взаємини між статями, сімейні функції, статеворольова поведінка змінювалися. Кожна культура зумовлювала певну нормативну модель сім'ї або групу моделей.

Язичницька сім'я. Прикладом є взаємини в давньогрецькій сім'ї та російській сім'ї XII–XIV ст. Жінка мала свободу до шлюбу і в шлюбі. Обмежувалася влада батька і влада чоловіка. Головну роль відігравала «большуха» – це старша, найбільш досвідчена жінка, як правило, дружина батька або старшого сина, якій підкорювалися молодші

чоловіки великої сім'ї. Чоловік відповідав за зовнішній, природний, соціальний простір, а дружина домінувала у внутрішньому просторі (вдома та в сім'ї).

У цілому, ця сімейна модель є такою: батьки (мати і батько) можуть знаходитись у різних стосунках: «домінування – підпорядкування» або «конфлікту», боротьби. Батьки (як ціле) протистоять дітям, одне покоління бореться з іншим, а діти завжди підкорюються.

Давньоєврейська сім'я. Має елементи фратріархату («глава» – старший брат), матріархату, але загалом вона патріархальна. Сім'я не була замкненою: до неї входили всі кровні родичі, а також слуги, раби, сироти (усі, хто мав причетність до неї). Чоловіки і жінки брали шлюб молодими. «Інцестуозні» шлюби були заборонені. Існував чіткий культ значущості чоловіка і дружини, де чоловік був господарем, мав більше свободи і був суспільною цінністю. Жінка мала виношувати і народжувати дітей, допомагати чоловіку в усіх справах, робити його щасливим, задовольняти сексуальні потреби і завжди підкорюватися.

Європейський шлюб у середньовіччі. У IV і V ст. Європа постійно зазнавала нападів північних племен варварів, які мали власні уявлення про шлюб. Наприклад, у германських племен він був моногамним, де подружня невірність чоловіка і дружини каралася мораллю і законом. Французькі племена, навпаки, сприяли полігамії і дозволяли купівлю-продаж наречених. Середні віки – це час лицарства, однак ситуація була такою: лицарі одружувалися з дамами своєї касты. Фактично це була соціально-економічна угода: дівчина продавала себе, а чоловік зобов'язувався утримувати і забезпечувати її та своїх дітей.

В епоху Відродження став можливим добровільний шлюб. Водночас лібералізувалися шлюбні уявлення, зокрема, про духовність і сексуальність.

Християнська модель сім'ї. Шлюб і початок сімейного життя був заснований Творцем, який перед подружжям ставив такі завдання, або функції:

- 1) «Недобре людині бути одній» (Бут. 2:18);
- 2) спілкування має сприяти подружній єдності, цілісності: чоловік «...приліпиться до жінки своєї; і будуть одна плоть» (Бут. 2:2); («Приліпляться» за текстом оригіналу означає «уподібняться, асимілюють»).

Окремо існують ще дві функції: благословляється дітонародження («...плодіться і розмножуйтеся, і наповнюйте землю...») (Бут. 1:28); догляд за садом, піклування, володарювання над землею, над усім живим, що є на ній: «...і володійте нею, і володарюйте...» (Бут. 1:28).

У біблійних текстах вказана основна структура сімейних стосунків: по-перше, зазначається необхідність відокремлення подружжя від батьківських сімей: «...залишить людина батька свого і матір свою...» (Бут. 2:24); по-друге, вказана субординація в стосунках (жінка – помічниця, що кориться чоловіку) (Бут. 2:18); чоловік і жінка рівноправні: обоє створені за образом Божим, проте відрізняються появою на світ, тілесно і за своїм призначенням у виконанні спільної справи; по-третє, задається якість відносин між чоловіком і жінкою, очевидна взаємна близькість; подружжя не може «приліплятися», формувати єдину плоть без повної відкритості на всіх рівнях свого природного буття – духовному, душевному, тілесному, без довіри і любові.

Ідеальна християнська модель – Батько, Син і Матір (Богородиця) – будується за принципом влади, а саме: спільної відповідальності і домінування. Ієрархія за шкалою «домінування – підпорядкування» є такою: «батько – син – мати», за шкалою відповідальності – «батько – мати – син».

Крім ідеальної, божої сім'ї є варіант земної, реальної сім'ї. Вислів «Святе сімейство» характеризує земну сім'ю Ісуса Христа: його, прийомного батька – Йосифа, Діву Марію.

У католицизмі особливе значення має культ Богородиці, діви Марії (її психологічна близькість до сина і батька). У протестантстві, навпаки, ігнорується будь-яка її роль. Сім'я – це рівноправні взаємини між чоловіками: «батько – син», «господар – спадкоємець».

В українській сім'ї сімейні традиції були демократичними і базувалися на правах і традиціях ставлення до власності. Наприклад, у Лівобережній Україні, зокрема на Слобожанщині, порівно розділяли батьківську власність між усіма членами сім'ї, у тому числі й доньками. Існував також договір на доглядання (якщо він укладався між батьками і донькою, то вона успадковувала господарство). Завжди популярною була легенда про матір-берегиню: матір поважали і любили. Жінка мала права у виборі чоловіка, могла дати «гарбуза», а інколи навіть сама обирала нареченого. Тоталітарні взаємини між членами родини не були домінуючими. Однак коли Україна увійшла

до Російської імперії з її кріпосним станом, а згодом до Радянського Союзу, то українська сім'я пережила всі метаморфози своєї руйнації і створення пуританської тоталітарної моделі.

У вивченні сімейної проблематики сьогодні існують такі смислові напрями:

1. **Еволюційний:** *І.Я. Баховен* – швейцарський етнограф, історик (1815–1887); *Дж. Ф. Мак-Леннан* – шотландський етнолог (1827–1881); *Дж. Леббок* – британський енциклопедист, біолог (1834–1913); *І. Колер* – німецький юрист (1849–1919); *М.М. Ковалевський* – український соціолог (1851–1916); *Л. Штернберг* – російський і радянський етнограф (1861–1927); *Л.Г. Морган* – американський антрополог, етнограф (1818–1881); *Ф. Енгельс* – німецький філософ, економіст (1820–1895).

В античні часи існували уявлення про «патріархальність» сімейного укладу і про безладне статеве життя («проміскуїтет»). Батьком «патріархальної теорії» називають давньогрецького мислителя, філософа *Платона* (427–347 до н.е.). Вона переважала в середні віки та епоху Просвітництва.

Основні постулати еволюційного підходу [19]:

- 1) майже в усіх народів родинне походження по матері переважало над батьківським;
  - 2) на першому ступені статевих стосунків разом з тимчасовими моногамними стосунками панують вільні шлюбні взаємини;
  - 3) еволюція шлюбу – це поступове обмеження свободи статевого життя і перехід від групового шлюбу до моногамного.
2. **Функціональний:** *Е. Дюркгейм* – французький соціолог, етнолог (1858–1917); *У. Огборн* – американський соціолог (1886–1959) та ін.

Сімейні взаємини є похідними від стилю життя та сімейного укладу, що зумовлюються соціокультурними функціями сім'ї (батьківством, родинними зв'язками). Вони законні лише в разі вагітності та народження дитини. Зміна історичних форм сім'ї, виникнення екзогамії виводиться з табу інцесту (заборони кровозмішення). Ключовою є проблема відповідальності у внутрішньосімейних та суспільних стосунках, яка здатна визначати їх динаміку.

Дюркгейм Е. визначав механізми згуртованості сім'ї, роль кожного сім'янина, взаємозв'язок розлучень і самогубств. Сімейні функції змінюються і навіть втрачаються під впливом урбанізації [21].

3. **Етологічний.** Базується на роботі англійського натураліста Ч. Дарвіна (1809–1882) «Походження людини і статевий добір».

Сучасне тлумачення його наукових уявлень позначене чотирма системами шлюбних стосунків:

- 1) груповий шлюб;
- 2) полігінія (один чоловік і кілька дружин);
- 3) поліандрія (одна дружина і кілька чоловіків);
- 4) моногамія (довічна і та, що припускає розлучення), тобто один чоловік і одна дружина.

Етологи констатують природність усіх зазначених форм шлюбно-сімейних стосунків та їх мінливість, кардинальну відмінність у біологічних мотивах шлюбної поведінки статей, зокрема домінування гіперсексуальності людини.

4. **Емпіричний** (засновник – французький соціолог Ф. Ле Пле, 1806–1882).

Сім'я як мала соціальна група має свою історію виникнення, функціонування і розпаду. Сімейні взаємини будуються на емоційній близькості членів сім'ї, їх потребах і потягах.

При зміні поколінь визнається стійкість сім'ї завдяки схильності до згуртованості. Нестабільність сімейних стосунків пояснюється пресингом індустріалізації й урбанізації, що проявляється в окремому існуванні батьків та дітей, послабленні батьківського авторитету [6].

5. **Науковий:** У. Джеймс – американський психолог (1842–1910); Ч. Кулі – американський соціальний психолог (1864–1929); У. Томас – американський соціолог (1863–1947); Ж. Піаже – швейцарський психолог (1896–1980); З. Фрейд – австрійський, психолог, психоаналітик (1856–1939) та ін.

Примітка: можна піддати сумніву назву цього напрямку.

Ключові постулати: особистісні взаємини, значущість близьких стосунків, сім'я – це «єдність взаємопов'язаних особистостей», подружні угоди, узгодження сімейних цінностей, структурна організація, функціонування сімейних систем. Як висновок: сімейні взаємини – це відображення суспільних проявів.

Насамкінець, завершимо виклад цього підрозділу узагальненнями через посилання на радянського і російського соціолога С.І. Голода (1935–2013) [5]:

- 1) структуризація сім'ї відбувається протягом тисячоліть, функціональні зміни – з початку ХХ ст.;

- 2) активізація особистісної взаємодії подружжя відбувається лише в останні десятиліття, зокрема в межах європейської цивілізації вона має такий вигляд: сім'я будується на подружніх стосунках; зростає індивідуалізація людини в сім'ї; виникають альтернативні форми шлюбно-сімейних стосунків; шлюб втрачає релігійні, національні, соціально-демографічні риси; формується нові способи розв'язання сімейних проблем.

3.2. Соціально-психологічна сутність сім'ї (типи, тенденції розвитку)

Сім'я – це будь-які контакти між людьми, у яких реалізуються соціальні зв'язки, опосередковані їхньою спільною діяльністю.

У своїй еволюції сім'я пройшла шлях від розширеного типу (із представників кількох поколінь) до сучасного нуклеарного («ядерної» сім'ї), що складається з подружжя і дітей.

Існують такі критерії еволюції сім'ї [8]:

- 1) структурні зрушення (рух від спорідненості: «батько – син») до свояцтва (чоловік – дружина), нуклеарності;
- 2) функціональні зрушення (егалітаризація);
- 3) активізація особистісної взаємодії членів сім'ї.

Сім'я як мала група має свої особливості:

- 1) наявність не однієї, а низки загальносімейних цілей, які змінюються в процесі її становлення;
- 2) жорсткі нормативні установки сімейних стосунків, що зумовлюють існування в кожній культурі чітких уявлень про те, коли найдоцільніше створювати сім'ю, якими мають бути взаємини між подружжям, батьками і дітьми, як розподіляються обов'язки між членами сім'ї, які заохочення і санкції необхідно застосовувати до членів сім'ї в різних ситуаціях тощо; крім того, сім'я безпосередньо залежить від суспільних інститутів, що регулюють порядок взяття й розірвання шлюбу, особливих прав і привілеїв, застосування певних санкцій (наприклад, позбавлення батьківських прав) тощо;
- 3) виразна гетерогенність складу сім'ї за статтю, віком, що зумовлює різні потреби, ціннісні орієнтації членів сім'ї тощо;

- 4) закритість сімейної групи, що зумовлюється певною конфіденційністю стосунків, обмеженою можливістю і чіткою регламентацією порядку входження в сім'ю нових членів і виходу з неї, більше того, іноді неможливістю виходу із сім'ї (наприклад, неможливо припинити об'єктивну спорідненість);
- 5) поліфункціональність сім'ї, що часто пов'язана з великою кількістю сімейних ролей, численними суперечливими аспектами сімейного життя;
- 6) «історизм», тобто на життєдіяльність сім'ї впливають не лише якісні етапи її розвитку (залицяння, народження дітей та ін.), а також безпосередній досвід сімейного життя дорослих членів сім'ї в їх батьківських сім'ях, коли вони самі були дітьми;
- 7) виразна емоційність сімейних стосунків, яка зумовлює велику суб'єктивну важливість багатьох, навіть об'єктивно незначних аспектів життєдіяльності сім'ї і робить (з урахуванням впливу певних культурних стереотипів) успіх чи невдачу в сім'ї винятково значущим для людини, впливаючи на її світовідчуття, психічний і соматичний стан здоров'я.

На психічний і соматичний стан здоров'я людини особливо несприятливо впливають сімейні переживання [10]:

1. Глобальна сімейна незадоволеність, фрустрація через розбіжності між очікуванням людини і реальними умовами життя в сім'ї; зміст впливу незадоволеності значною мірою залежить від рівня його усвідомлення. Якщо незадоволеність сім'єю усвідомлюється, то посилюються неприховані конфлікти подружжя, взаємна агресія. Якщо незадоволеність не усвідомлюється, а подружжя стверджує, що все нормально, пояснюючи негаразди в сім'ї виключно зовнішніми об'єктивними чинниками, то це найчастіше спричиняє неврози, депресії, алкоголізм, акцентуації характеру тощо.
2. Сімейна тривожність, що виявляється в перебільшених страхах про здоров'я, особливості спілкування та поведінку членів сім'ї і переживанні безпорадності, нездатності запобігти несприятливому перебігу подій.
3. Почуття провини, пов'язане з сім'єю, коли людина вважає себе (усвідомлено чи неусвідомлено) винуватцем сімейних негараздів і через характерологічні особливості схильна приймати поведінку інших членів сім'ї як обвинувальну, хоча насправді це не так.

4. Надмірне нервово-психічне напруження, пов'язане зі значними перешкодами щодо задоволення потреб сім'ї, коли навіть помітні зусилля людини не дають бажаних результатів, створюючи внутрішній конфлікт, який особливо загострюється, коли сім'я висуває до неї як члена сім'ї суперечливі вимоги й покладає відповідальність за їх дотримання.

Сучасна сім'я схожа на «пластовий пиріг», у якому можна знайти ознаки традиційних і нових сімейних укладів. Російські соціологи *О.І. Антонов* і *В.М. Медков* розрізняють такі типи сімей [2]:

1. Нуклеарна сім'я («нуклеа» – ядро, тобто головна частина, основа) складається з батьків та їхніх дітей (сім'я двох поколінь). У ній існує не більше трьох нуклеарних позицій (батько – чоловік, мати – дружина, син – брат або дочка – сестра).

Коли кажуть про нуклеарну сім'ю, яка базується на полігамному шлюбі, двох та більше дружин-матерів (полігінія), або чоловіків-батьків (поліандрія), то тоді варто стверджувати про *складну нуклеарну сім'ю*.

Нуклеарна сім'я висуває підвищені вимоги до подружніх стосунків. Її спрощена структура, обмежена кількість внутрішніх сімейних стосунків потребують одночасного виконання кількох сімейних ролей (найчастіше суперечливих), що призводить до зростання інтенсивності й емоційності взаємин, підвищення ступеня взаємозалежності подружжя та їх особистої відповідальності за долю шлюбу. Отже, психологічний простір нуклеарної сім'ї звужується, а питома вага особистісних якостей кожного з подружжя збільшується.

2. Розширена сім'я (об'єднує дві або більше нуклеарних сімей із спільним домогосподарством та складом з двох чи більше поколінь – прабабків, батьків та дітей, онуків).

3. Змішана (перебудована) сім'я (утворюється внаслідок шлюбу розлучених людей). Охоплює нерідних батьків і нерідних дітей, оскільки діти від попереднього шлюбу входять у нову одиницю сім'ї.

4. Неповна сім'я (складається з дітей та когось одного з батьків, інший – відсутній через смерть, розлучення, залишення сім'ї або тому, що шлюб ніколи не був узятий).

5. Подружня сім'я (бездітна з різних причин).

Залежно від поділу сімейних ролей розрізняють такі сім'ї:

- 1) традиційні (патріархальні або матріархальні), в яких один із членів подружжя є сімейним лідером, активною стороною в подружніх стосунках і стосунках із соціумом (патріархальні – «главою» є батько; матріархальні – найвищим авторитетом та впливом користується мати);
- 2) егалітарні (рівність), де немає чітко визначених «сімейних глав» і переважає ситуативний розподіл влади між батьком та матір'ю з урахуванням їхніх конкретних інтересів і можливостей; засвідчується вирівнювання функцій і незалежне становище дітей.

Особливості рольових і міжособистісних стосунків членів сім'ї, їхньої взаємодії відбиваються на емоційному рівні та відносно стійкому психічному стані (настрої) сім'ї, тобто на її психологічному кліматі, який, своєю чергою, впливає на особистісні взаємини її членів, їхнє світосприймання, самооцінку, саморегуляцію себе як особистості, на життєдіяльність сімейного колективу загалом.

У зв'язку з цим розрізняють сім'ї із сприятливим і несприятливим психологічним кліматом.

1. Сім'ї із *сприятливим психологічним кліматом* (згуртованість, доброзичливість і водночас висока взаємна вимогливість подружжя, відповідальність, почуття захищеності й емоційної задоволеності). Важливий показник – це прагнення до спільного розв'язання сімейних проблем, проведення дозвілля і одночасна відкритість сім'ї, її широкі контакти.
2. Сім'ї із *несприятливим психологічним кліматом* (напруженість і конфліктність міжособистісних стосунків, члени сім'ї негативно ставляться одне до одного, їм властиве почуття незахищеності, емоційного дискомфорту).

Залежно від ступеня негараздів розрізняють сім'ї: *конфліктні*, в яких виникають суперечності між інтересами, потребами, бажаннями членів сім'ї, що, своєю чергою, спричиняє сильні й тривалі негативні емоції; *кризові*, де потреби та інтереси зіштовхуються дуже болісно, оскільки стосуються найважливіших сфер життєдіяльності сім'ї; *проблемні*, які потребують допомоги в конструктивному розв'язанні конфліктів, подоланні об'єктивних складних життєвих ситуацій (на-

приклад, відсутність житла і засобів для існування) при збереженні загальної позитивної сімейної мотивації.

Розрізняють також сім'ї за якістю зовнішніх і внутрішніх меж. Так, найбільш патологічними варіантами, які розташовуються на протилежних полюсах, є ретрофлексуюча («ретрофлексія» – спрямування енергії всередину) і дезорганізована сім'я:

1. Ретрофлексуюча сім'я (має міцну непроникну спільну межу і водночас прозорі індивідуальні межі). Її суб'єкти настільки взаємопов'язані через страх розриву стосунків, що це знижує можливості індивідуального зростання. Проблеми, які виникають унаслідок заплутаних, неконструктивних стосунків, не розв'язуються через жорсткі зовнішні межі сім'ї, відсутність достатніх контактів з оточенням. У таких сім'ях існує велика небезпека виникнення психосоматичних захворювань.
2. Дезорганізована сім'я з надмірно прозорими зовнішніми межами знаходиться на протилежному полюсі. Через відсутність достатнього взаємного контакту її членів і відкритості зовнішніх меж існує велика небезпека асоціальної поведінки чи розпаду сім'ї. Між зазначеними полюсами перебуває більшість родин з відносними адекватними межами.

За структурою влади розрізняють сім'ї: 1) *авторитарні* (беззаперечне підпорядкування одного з подружжя іншому і дітей батькам); 2) *демократичні* (взаємна повага своїх суб'єктів, спільне розв'язання важливих питань); 3) *ліберальні* (взаємна відчуженість і байдужість суб'єктів).

Класифікація сімей за стадією становлення [12]:

- 1) *молода* (до 9 років): істотним у психологічному аспекті є ставлення подружжя одне до одного і спільного сімейного життя;
- 2) *середня* (10–19 років): стабільні сімейні стосунки, усталений розподіл ролей, обов'язків, діти, які вирости і є відносно самостійними;
- 3) *зріла* (понад 20 років): зростання значущості подружніх стосунків, зокрема, завдяки набуттю дітьми самостійності й незалежності.

Класифікація сімей за виховним потенціалом [10]:

- 1) *виховально сильні* (сприятлива моральна атмосфера);

- 2) *виховально стійкі* (сприятливі можливості для виховання, а труднощі усуваються за допомогою інших соціальних інститутів, насамперед школи);
- 3) *виховально нестійкі* (неправильна виховна позиція батьків, наприклад, надмірна опіка при досить високому загальному виховному потенціалі);
- 4) *виховально слабкі з втратою контакту з дітьми і контролю над ними* (батьки з різних причин – стан здоров'я, перевантаженість роботою, низький рівень освіти та психолого-педагогічної компетентності – не здатні правильно виховувати дітей, поступившись у своєму впливі групі однолітків).

Яка ж формула благополучної сім'ї? За *Т.М. Афанасьєвою* [3], це *Кохання і Діти, Совість і Працелюбство, Знання і Творчість*.

Нині одночасно існують усі прийнятні й неприйнятні форми співжиття чоловіків і жінок. Така різноманітність надає можливість порівнювати, який стан найсприятливіший для відтворення життя, зміцнення морального здоров'я, чому віддає перевагу людство у своєму розвитку. Судячи з усього, першість отримає моногамна сім'я, яка у східних країнах дедалі витісняє гареми.

Аналіз тенденцій розвитку сучасної сім'ї свідчить, що вона тяжіє до егалітарної нуклеарної малодітної сім'ї, часто з орієнтацією на подружню, у якій вісь стосунків визначається свояцтвом (чоловік – дружина), а не спорідненістю і батьківством.

З одного боку, така сім'я краще пристосована до сучасного життя як більш мобільна й демократична порівняно з традиційною, багатопоколінною і розгалуженою. Водночас вона не завжди сприяє успішній реалізації родинних функцій через низку причин, наприклад:

- 1) відсутність у дитини досвіду взаємодії з людьми різного статусу (братами, старшими родичами);
- 2) складність у засвоєнні соціальних цінностей, нагромаджених старшими поколіннями, відносну ізоляцію від старших родичів;
- 3) можлива суперечливість виховних впливів унаслідок передання батьками права на виховання іншим соціальним інститутам.

Характерні ознаки сучасної української сім'ї відображають специфіку соціально-економічного сьогодення.

- 1) репродуктивна орієнтація «бездітність» – одна або дві дитини;

- 2) відкладання народження дітей на невизначене майбутнє (на «потім»);
- 3) погіршення матеріального становища;
- 4) підвищення нестабільності шлюбів;
- 5) збільшення союзів між чоловіками й жінками поза шлюбом на основі домовленості, збільшення кількості неповних сімей, матерів-одиночок, безпритульних дітей, дітей – соціальних і біологічних сиріт;
- 6) конфліктність і пов'язані з нею явища жорстокості та насильства в сім'ї;
- 7) проблемне виховання й навчання дітей, спричинене з відміною старих форм і інститутів соціалізації молоді, відсутністю нових, руйнуванням цінностей та ідеалів тощо;
- 8) прогресування громадянських шлюбів.
- 9) зменшення вільного часу, а отже, збіднення сімейного спілкування;
- 10) зловживання алкоголем, курінням;
- 11) порушення змісту феномена «домівка», який у широкому контексті позначає Вітчизну (ідентифікація та зв'язки із соціальним оточенням, місцем народження, проживання, етносом, нацією, звичним укладом життя).

3.3. Традиційні функції сім'ї як консервативна основа її стабільної життєдіяльності

Визначимо кілька таких функцій як особливих форм життєдіяльності людини, пов'язаних із задоволенням сімейних потреб:

1. *Господарсько-побутова* (економічна) *функція* (передбачає задоволення матеріальних потреб: їжа, житло, одяг тощо; ведення господарства, наявність власного бюджету). Усі попередні форми сімей (до нуклеарної) є виробничими одиницями. В умовах рабовласницького та феодального укладів праця не відокремлювалася від сім'ї. Усі члени сім'ї, як правило, займалися одним видом праці. Діти входили у виробничу діяльність з раннього дитинства.

Вплив цієї функції на сімейні взаємини може мати подвійне значення. Так, справедливий розподіл домашніх обов'язків у сім'ї між подружжям, старшими і молодшими поколіннями, як правило, зміцнює

подружні стосунки, моральне та трудове виховання дітей. У разі несправедливого розподілу домашніх обов'язків у сім'ї, коли майже все виконує жінка, чоловік постає у ролі «патріарха», а діти як споживачі, то її вплив, безперечно, буде негативним.

2. *Регулятивна функція* (встановлення стосунків між членами сім'ї на основі моральних норм шляхом первинного соціального контролю, реалізації особистого авторитету і влади). У минулому держава сприяла утвердженню в сім'ї влади та авторитету глави сімейства, який протягом усього життя був відповідальним за поведінку всіх поколінь. Були передбачені покарання за непослух.

У демократичній, егалітарній сім'ї регулятивна функція здійснюється тільки на основі моральних норм, особистісного авторитету членів сім'ї.

3. *Репродуктивна функція* (народження дітей і продовження людського роду). Має елементи всіх інших функцій, оскільки сім'я бере участь не лише в кількісному, але і в якісному відтворенні населення.

Так, у нашій країні був поширений тип багатодітної сім'ї. Тепер поступово домінують сім'ї з однією дитиною, що демографи пояснюють впливом міського способу життя. Це також виробнича зайнятість жінок, зростання кар'єрних і майнових домагань людей, зміна ставлення до дітей. Існують інші пояснення: раніше мала місце висока дитяча смертність, яка компенсувалася високою народжуваністю. До смерті дитини ставилися як до звичайного природного явища: «Бог дав – бог взяв. Бог ще дасть...». Виходить, що через зменшення дитячої смертності скоротилася й народжуваність.

Загалом, зазначені причини переплітаються, взаємодоповнюють, утворюють єдиний демографічний суспільний комплекс. Інстинкт продовження роду перетворюється в людини на потребу мати дітей, рости та виховувати їх. Без задоволення цієї потреби людина не відчувається щасливою. Якщо сім'я має кілька дітей, то з'являються природні умови для формування повноцінного сімейного колективу. Це збагачує життя кожного члена сім'ї та створює сприятливі умови для виконання сім'єю виховної функції.

4. *Сексуальна функція* (досягнення організмичного задоволення і біологічне відтворення суспільства).

5. *Виховна функція* (задоволення індивідуальних потреб у батьківстві та материнстві, у контактах з дітьми та їх вихованні). Реалізується в трьох аспектах – первинна соціалізація дитини; постійний вплив

дітей на їхніх батьків, а також систематичний виховний вплив сімейної групи на кожного свого суб'єкта.

Успіх її виконання залежить від виховного потенціалу сім'ї як комплексу умов та засобів, які визначають педагогічні можливості сім'ї. Цей комплекс поєднує матеріальні та побутові умови, чисельність і структуру сім'ї, розвиненість сімейного колективу та зміст взаємин між його членами. Охоплює ідейно-моральну, емоційно-психологічну та трудову атмосферу, життєвий досвід, освіту та професійні якості батьків, їхній особистий приклад, сімейні традиції.

6. *Комунікативна, або функція культурного (духовного) спілкування* (посередництво сім'ї в контактах її суб'єктів із соціумом та навколишнім природним середовищем, задоволення потреб у спільному відпочинку та взаємному спілкуванні).

7. *Рекреативна функція* (організація дозвілля й відпочинку): 1) дозвілля – це позаробочий (вільний) час, який людина використовує за своїм вибором; своєрідне «дзеркало зрілості» людини як особистості (за змістом дозвілля про неї можна багато дізнатися); 2) вільний час – це одна з найважливіших соціальних цінностей, незамінний засіб відновлення фізичних і духовних сил людини, її всебічного розвитку.

8. *Психотерапевтична функція* («погладжування»: взаємна ласка й увага; «резонування»: взаєморозуміння і взаємодопомога в розвитку).

Жодну із зазначених функцій не можна визнати головною. Наприклад, виховна функція тісно пов'язана не лише з комунікативною, а й з репродуктивною функцією, оскільки наявність кількох дітей є природною умовою формування повноцінної сім'ї, забезпечуючи при цьому дитині досвід взаємодії не тільки «по вертикалі, а й «по горизонталі». Своєю чергою, репродуктивна функція залежить від низки інших функцій сім'ї (сексуальної, економічної тощо).

Деякі дослідники розрізняють специфічні та неспецифічні функції сім'ї [2; 24]. Так, на думку радянського соціолога *О.Г. Харчева* (1921–1987), специфічні функції сім'ї відображають її особливості як суспільного явища, тоді як неспецифічні функції – це відображення пристосування до певних історичних умов (пов'язані з накопиченням та передаванням власності, статусу, організацією виробництва та споживання, відпочинку, турботою про здоров'я й благополуччя членів родини, створенням мікроклімату, що сприяє зняттю функціонального напруження і самозбереження).

Отже, сім'я задовольняє різні індивідуальні потреби особистості (матеріальні, духовні, фізіологічні та ін.), групові (загальносімейні) потреби і найважливіші потреби суспільства. Як суспільство впливає на сім'ю, створюючи певний її тип, так і сім'я впливає на розвиток і образ життя суспільства. Сім'я відіграє найважливішу роль в економічному й соціальному розвитку суспільства, у вихованні молодого покоління, досягненні щастя кожною людиною.

Насамкінець, розглянемо кілька популярних авторських типологій сім'ї (зі збереженням авторської стилістики).

Типологія 1 (за Т.М. Афанасьєвою)

«Дім-фортеця». Усі чули цей вислів: «Мій дім – моя фортеця». Міцний, дружній дім нерідко сприяє вихованню високих суспільних принципів у його членів, якщо вони не відгороджуються від усього світу за високим парканом, якщо не сидять за ним якимись відлюдьками, не дивляться вовком на кожного перехожого. Міцні стіни – річ дуже корисна. У разі негоди, біди вони потрібні, та ще й як. Це все одно, що оцінка тилів, коли визначається боєготовність війська.

Виразна ще й така особливість: чоловік, виходець із таких сімей-фортець, як правило, і робітник добрий, і витривалий до всяких спокус, і до правопорушень не схильний.

«Фортеця» не справить похмурого враження, якщо за її стінами оселиться «добрий дух дому», якщо до її вогника, до її тепла буде відкритий доступ багатьом друзям – знайомим і дорослим, і дітей. Якщо в ньому не будуть скнаристо охороняти зібране спільними зусиллями «добро», і речове, і сердечне, а стануть ним ділитися з усіма стражденними.

Оцінки зовні можуть кардинально відрізнятись від оцінки самих членів сім'ї. Цілком благополучним можуть вважати своє становище й ті, хто справді звів могутню фортецю й знати не хоче нікого й нічого, що виходить за межі її стін. І в них буде повний «комплект», визнаний необхідним для сімейного благополуччя: кохання і діти, совість, яку своєрідно розуміють (стосовно «своїх» за цілковитої байдужості до інших і навіть готовності увірвати з «чужих»), і невтомне працелюбство, точніше, не стільки любов до самої праці, скільки до її результатів, що надають «фортеці» більшої сили та упорядкованості.

«Дім-готель». У 1930-ті рр. він навіть вважався прогресивно-показовим. Його особливості: нехтування побутовими вигодами, порядком, максимальна незалежність усіх членів сім'ї один від одного.

При цьому кожен певний, що відданий домівці. Проте всі основні інтереси, турботи й успіхи знаходяться поза його стінами. Сюди приходять не для того, щоб спільно працювати на сімейній «ниві», тут відпочивають від «справжніх» справ і побіжно, сяк-так виконують «нудні й надокучливі» операції з прибирання приміщення, житлової площі, бо домівкою такі місця проживання можна називати лише досить умовно. Тут «перекушують», а не їдять. Тут не захоплюються і не розважаються.

Дітям у таких сім'ях бракує тепла, піклування, затишку. Вони туляться до товаришів, для яких дім є надійним захистом та опорою. Однак спробуйте сказати членам такого союзу, що в них сім'я не така вже й благополучна. У відповідь вони можуть розгніватися, образитися. І нерідко зі свого погляду матимуть рацію. Є категорія людей, яких влаштовує саме такий спосіб життя. Для них нестерпним і важким був би всякий інший уклад буття.

«Дім-служба». Усе робиться в ньому надзвичайно сумлінно, розважливо, має міцну основу, виконується за регламентом, останнім словом науки й техніки. Здавалося б, ось зразок для наслідування. Проте в ньому бракує імпровізації, безпосередності, гри, творчості. Потрібно, щоб керував справами в цьому домі не лише суворий панобов'язок, а й веселе, безтурботне почуття любові та свободи.

«Дім-каторга». Колективне й добровільне ув'язнення в чотирьох стінах може визнаватися цілком прийнятним для категорії людей, які не визнають іншого стилю й способу життя. Буває, лайка, сварка, взаємне катування стають не просто звичними, а навіть необхідними. Любов-ненависть іноді міцніше прив'язує людей одне до одного, ніж в'яле, спокійне співіснування. Члени такої родини перебувають у стані перманентної війни усіх з усіма. Однак спробуйте розселити їх, то вони з нудьги одне за одним змарніють або почнуть будувати в окремій квартирі «філіал» колишньої каторги.

Діти з таких родин виходять загартовані, зубасті, які вміють захищати свої інтереси й пропозиції, не дивлячись на інших.

Типологія 2 (за С.В. Ковальовим)

Зовні «спокійна сім'я». Тут спокійні стосунки, різні події відбуваються теж спокійно. Зовні може здатися, що взаємини між членами родини упорядковані, злагоджені, але після близького знайомства стає зрозуміло, що чоловік і дружина почуваються незадоволеними, нудьгують, мало спілкуються один з одним. Можна стверджувати

про перевагу почуття відповідальності над випадковістю і щирістю взаєностосунків.

Вулканічна сім'я. Взаємини мінливі й відкриті. Подружжя постійно їх з'ясовує, часто розлучається, а потім знову живе разом, конфліктує, щоб потім ніжно кохати один одного і зізнаватися в коханні до кінця життя. Спонтанність і емоційна безпосередність переважає над почуттям відповідальності. Річ у тому, що вияв гніву, послаблюючи ситуативне напруження, не завжди сприяє справжньому полегшенню. Людина, виявивши надмірно сильні негативні почуття, соромиться власного вчинку, відчувається винною, боїться опинитися в смішному становищі, тобто відбувається накопичення напруження і негативних переживань.

«Сім'я-санаторій». Хтось із подружжя, емоційний стан якого виявляється у підвищеній тривожності перед навколишнім світом, потребі любові та турботи, створює специфічну обмеженість, бар'єр для нового досвіду. Такий захист дає можливість знизити почуття тривожності перед невизначеністю навколишнього світу. Подружжя весь час проводить разом і намагається утримувати біля себе дітей. Спроби відмежовування сприймаються як загроза існуванню сім'ї. Поступово обмежується коло спілкування, зменшуються контакти з друзями.

«Сім'я-фортеця». В її основі знаходяться засвоєні уявлення про загрозу, агресивність і жорстокість навколишнього світу. Часто вони підкріплюються необхідністю витиснути негативні емоції в сім'ї за її межі. Піклуючись про мікроклімат своєї сім'ї, подружжя докоряє оточенню, що вони хотіли б сказати один одному або самому собі. Тут домінує один із членів подружжя.

«Сім'я-театр». Такі сім'ї утримують стабільність у театральний спосіб. Іноді члени сім'ї розігрують один одного, іноді вся сім'я об'єднується в один ансамбль, при цьому зовсім не важливо, що приховується за виконанням цієї ролі. Контакт з дитиною у «сім'ї-театрі», увага до її життя, проблем замінюється матеріальними благами.

Сім'я – «третій зайвий». Особистісні якості подружжя і стиль їх взаємин мають для них особливе значення, а батьківство сприймається як перешкода подружньому щастю. Так виникає стиль спілкування з дитиною за типом прихованого неприйняття. У контактах з дитиною батьки схильні навіювати дітям почуття неповноцінності, безкінечно фіксуючи увагу на їхніх недоліках і недосконалостях.

«Сім'я з кумиром». Взаємини призводять до створення сімейного миру. Виховання дітей – це єдине, що скріплює подружні стосунки. Піклування про дитину перетворюється на єдину силу, здатну втримати батьків між собою. Вони переносять на дитину свої нереалізовані почуття. Значна кількість вчинків дитини сприймається без належної критики, а найменші забаганки негайно задовольняються.

«Сім'я-маскарад». Батьки ставлять дитину в ситуацію різних вимог. Виховання виявляється непослідовним, світ для дитини стає суперечливим. Завищені домагання в поєднанні з недостатньою можливістю до вольових зусиль, спричиняють внутрішній конфлікт і тривале загострення нервового перенапруження.

Типологія 3 (за Н.І. Козловим)

Традиційна сім'я (цивільний або церковний шлюб). Найбільше охороняє права дітей, але містить максимальну кількість заборон для подружжя (найчастіше для дружини). Усі інші форми відрізняються від традиційної найбільшою свободою, меншою кількістю заборон та тим, що обговорюються громадськістю.

Незарєєстрований шлюб – це форма сім'ї, яка нині стрімко поширюється. Була прийнята на початку радянських часів *В.І. Леніним* (1870–1924), але заборонена *Й.В. Сталіним* (1878–1953).

Передісторія: у Радянській Росії відразу після революції шлюб був відмінений. Щоб зарєструватися, двоє людей просто залишали підписи у відповідній книзі, а під їхніми підписами було надруковано (*мова оригіналу*): «Эта подпись не влечет какой бы то ни было ответственности ни с одной стороны и может быть анулирована по желанию любой из сторон».

Незарєєстрований шлюб відрізняється від звичайної дружби спільним проживанням та веденням господарства. За існуючим законодавством має таку саму відповідальність, що й зарєєстрований шлюб.

Обмежена часом сім'я (шлюб укладається на певний час, наприклад, на три роки). Після закінчення відповідного терміну шлюб вважається автоматично розірваним. Після цього подружжя, зваживши на результати, вирішує: або розлучитися, або знову бути разом на певний термін, або постійно.

Прихильники цієї сім'ї вважають, що люди змінюються, і стара сім'я вже не влаштовує.

Шлюб, що переривається. Подружжя живе разом, але вважає можливим роз'їхатися на будь-який термін (тиждень, місяць, півроку). Причини можуть бути достатньо різними, наприклад, «втомилися один від одного або потрібно писати дисертацію». Роз'їзд – це не трагедія, а норма, така як зранку виходити на роботу. Значно важче прийняти роз'їзд через любовні захоплення.

Сім'я, що зустрічається. Шлюб зареєстрований, але подружжя проживає окремо. Раз чи кілька разів на тиждень зустрічаються. З'являються діти – виховує їх, як правило, мати. Батько займається з дітьми лише в разі, якщо є час та бажання.

Мусульманська сім'я (традиційна сім'я, лише чоловік має право на кілька дружин).

Шведська сім'я (звичайна сім'я, тільки в ній одночасно живуть кілька чоловіків і жінок). Поєднує їх не тільки секс. Найчастіше – це маленька комуна, пов'язана дружбою та господарством.

Відкрита сім'я (члени подружжя припускають захоплення та зв'язки поза сім'єю). Може бути номінально закритою (подружжя зраджує, але так, щоб інший не помітив, інакше – конфлікт). Іноді визнається право кожного на позашлюбну любов, але один суб'єкт «закриває очі», а інший не демонструє своїх зв'язків. У деяких відкритих сім'ях «романи» поза шлюбом дозволяються та обговорюються, в інших – це сімейне захоплення аж до спільної участі в груповому сексі.

Типологія 4 (Minuchin S. – американський психотерапевт (1921–2017); Fishman H. – американський письменник, журналіст. – *Family therapy techniques*)

«Па-де-де» – це сім'я з двох осіб (чоловік і дружина).

«Сім'я з кількох поколінь» – це найбільш поширений тип, де покоління живуть разом. Організована взаємна підтримка і співпраця в повсякденних турботах (гармонічні взаємини).

«Сім'я з делегуванням обов'язків». Тут, як правило, багато дітей. На них покладають батьківські обов'язки, тобто найстарші діти займаються вихованням найменших. Така структура сім'ї ефективна, поки дитина здатна виконувати свої обов'язки. Часто дитина має обов'язки, але не має влади, аби повною мірою виконати їх.

«Сім'я-акордеон». Один із батьків тривалий час є відсутнім (наприклад, сім'я військових). Деякий час батьківські обов'язки виконує один із членів подружжя (тоді сім'я набуває форми «неповної»). Додаткові функції одного з подружжя шкодять їхній співпраці. Діти мо-

жуть ще більше посилювати непорозуміння між батьками (виникає тенденція нехтування одним із батьків).

«Бродяча сім'я». Постійно переїжджає з місця на місце. Найчастіше утворюються внаслідок повторного шлюбу. Через переїзд діти мають постійно пристосовуватися до нових умов, змінювати коло знайомих, друзів.

«Опікунська сім'я». Потенційна проблема такої сім'ї полягає в тому, що лише іноді вона стає справжньою родиною для дитини, яку взяли виховувати. Здебільшого вона залишається лише тимчасовим суб'єктом сім'ї і не може долучитися до загальної системи. Така сім'я постійно переживає стресові ситуації.

«Сім'я з названими батьками». До сім'ї належить один із батьків, який повинен пройти процес інтеграції, який не завжди успішний. Діти можуть висувати жорсткі вимоги до рідного батька або матері (виникає ситуація «роздвоєння» між дитиною і членами подружжя).

«Сім'я з привидам» – це сім'я, яка пережила смерть одного зі своїх суб'єктів. Виникає проблема перерозподілу обов'язків. У сім'ї культивуються переконання, такі як: «Аби мати була жива, вона б знала, що потрібно робити».

«Некерована сім'я». В одного з її суб'єктів виявляються симптоми некерованості. Існує проблема ієрархічності, виконання функцій, порушується близькість між рідними.

«Психосоматична сім'я». В одного із суб'єктів постійні скарги на здоров'я стають психосоматичною проблемою. Характерне взаємне надмірне піклування. Найкраще сім'я функціонує тоді, коли хтось хворіє. Часто члени родини намагаються уникати один одного, аби не створювати конфліктів, бо їх дуже важко розв'язати.

Питання для самоконтролю

1. Які концептуальні настанови є типовими (спільними) для наукових напрямів у вивченні психології сімейних взаємин?
2. Які концептуальні настанови є типовими (спільними) для типологій сімейних взаємин?
3. Чому «сім'я» як науковий і життєвий феномен має різнопланову смислову класифікацію?
4. Сформулюйте сутність основних функцій сім'ї.
5. Розробіть структурно-функціональну модель «бажаної сім'ї» з урахуванням отриманої інформації про типологію сімейних взаємин.

Список літератури

1. Андреева Т. В. Психология семьи : учебное пособие / Т. В. Андреева. – СПб. : Речь, 2010. – 385 с.
2. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М. : Изд. МГУ: Изд. Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»), 1996. – 304 с.
3. Афанасьева Т. М. Семейные портреты / Т. М. Афанасьева. – М. : Молодая гвардия, 1985. – 318 с.
4. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї : курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К. : МАУП, 2001. – 96 с.
5. Голод С. И. Моногамная семья: кризис или эволюция? (Социологический анализ) / С. И. Голод // Социально-политический журнал. – 1995. – № 6. – С. 74–87.
6. Голод С. И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты / С. И. Голод. – Л. : Наука, 1989. – 138 с.
7. Гребенников И. В. Основы семейной жизни : учебное пособие / И. В. Гребенников. – М. : Просвещение, 1991. – 158 с.
8. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – [3-е изд., испр. и доп.]. – Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 208 с.
9. Зацепин В. И. Семья. Социально-психологические и этические проблемы : справочник / В. И. Зацепин, Л. М. Бучинская, И. Н. Гавриленко и др. – К. : Политиздат, 1990. – 255 с.
10. Кісарчук З. Г., Єрмусевич О. І. Психологічна допомога сім'ї : навчальний посібник (у 3 кн.) ; за заг. ред. З. Г. Кісарчук. – К. : Главник, 2006. – 127 с.
11. Клиз Джон. Семья и как в ней уцелеть / Джон Клиз, Робин Скиннер. – М. : Класс, 2016. – 328 с.
12. Ковалев С. В. Психология современной семьи / С. В. Ковалев. – М. : Просвещение, 1991. – 243 с.
13. Кови Стивен Р. 7 навыков высокоэффективных семей / Стивен Р. Кови. – М. : Попурри, 2014. – 432 с.
14. Козлов Н. И. Как относиться к себе и людям, или Практическая психология на каждый день / Н. И. Козлов. – [4-е изд., перераб и доп.]. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 1999. – 336 с.
15. Крюкова Т. Л. Психология семьи : жизненные трудности и совладание с ними / Т. Л. Крюкова, М. Ф. Сапоровская, Е. В. Куфтяк. – СПб. : Речь, 2005. – 240 с.
16. Мандель Б. Р. Психология семьи : учебное пособие / Б. Р. Мандель. – М. : ФЛИНТА, 2015. – 304 с.
17. Молода сім'я України 90-х. – К. : А. Л. Д., 1996. – 104 с.

18. Нартова-Бочавер С. К. Жизненное пространство семьи. Объединение и разделение / С. К. Нартова-Бочавер, К. А. Бочавер, С. Ю. Бочавер. – М. : Издательство «Генезис», 2011. – 301 с.
19. Посвістак О. А. Становлення психології сім'ї як науки / О. А. Посвістак // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України ; за ред. С. Максименка. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 30. – С. 564–573.
20. Психологія сімейних взаємин : навчальний посібник ; за ред. М. С. Корольчука. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 280 с.
21. Седих К. В. Психологія сім'ї : навчальний посібник / К. В. Седих. – К. : ВЦ «Академія», 2015. – 192 с.
22. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навчальний посібник / О. А. Столярчук. – Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2015. – 136 с.
23. Суркова Л. А. Семья. Как здорово быть вместе / Л. А. Суркова. – М. : АСТ, 2016. – 352 с.
24. Харчев А. Г. Современная семья и ее проблемы / А. Г. Харчев, М. С. Мацковский. – М. : Статистика, 1978. – 224 с.
25. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер. – СПб. : Питер, 2010. – 662 с.

Спілкування в сім'ї

Шлюб, укладений на взаємній прихильності..
є одним із найвеличніших гараздів людського життя.
І. С. Тургенєв (1818–1883)

4.1. Подружнє спілкування: базові прояви та закономірності

Розкоші спілкування бажають дитина, підліток, юнак, дорослий. У зрілості приходить розуміння, що, не маючи можливості повноцінно спілкуватися, ми болісніше відчуваємося самотніми, втрачаємо свою ідентичність, позбавляємо себе можливості бути щасливими у стосунках. *Конфуцій* (551–479 до н.е.) зауважував, що «щастя» – це тоді, коли тебе розуміють, коли кохаєш ти і коли кохають тебе. Це можливо за умови повноцінного спілкування, якому має приділятися і час, і зусилля. Інакше невтішна формула «жити як всі» іноді так і залишається вироком для подружнього щастя.

Люди завжди тягнуться до того, з ким цікаво розмовляти, кого хочеться слухати. З одного боку, так задовольняється потреба отримувати допомогу, а з іншого – допомагати іншим (коли вони цього потребують і очікують від нас).

Найкраще розуміють інших, а отже, повноцінно спілкуються спостережливі та проникливі люди. Вони здатні заглиблюватися у внутрішній світ інших, «схоплювати» нюанси чужої поведінки та розуміти їх. У зв'язку з цим, використаємо наукові уявлення окремих учених, зберігаючи їхній авторський стиль.

Наприклад, *Г. Олпорт* (1897–1967) визначив такі якості проникливої людини:

1. *Досвід (або зрілість)*. Це результат обдуманого, проаналізованого протягом багатьох років взаємодії з різними категоріями людей. Для цього потрібно вміти робити висновки, бути схильним до інтуїтивного прозріння.
2. *Схожість*. Це особливий різновид досвіду: чим більше людина схожа на тебе (вік, стать, професія тощо), тим більше загальних рис вас об'єднує, що, як наслідок, допомагає формулювати об'єктивні судження про неї.
3. *Інтелект*. Особливо потрібний в оцінюванні незнайомих людей. Допомагає зрозуміти зв'язки між тим, що людина казала і робила вчора та сьогодні, між мімікою, експресією та відвертістю, характером та долею.
4. *Розуміння себе є обов'язковою умовою розуміння інших*. Власні помилки та омани переносяться на інших людей і часто стають психологічним бар'єром.
5. *Відчуженість*. Хворі і самотні люди мають більше можливостей розмірковувати про складність людської природи. Вони здатні не звертати увагу на зайві деталі, які сковують почуття; подивитися на речі й події «очима стороннього», об'єктивно підійти до нової людини.
6. *Складність*. Люди не можуть зрозуміти тих, хто складніший і «тонший» за них. Прямолинійний розум не має співчуття до хвилювань розуму культурного і різнобічно розвиненого... Дві душі жили в душі Фауста, і лише одна у його помічника Вагнера, але саме Фауст був здатний зрозуміти значення людського життя.
7. *Естетичні схильності*. Людина з естетичними схильностями і схожим складом мислення шукає гармонію в усьому, що сприяє майстерності її оцінок.
8. *Соціальний інтелект*. Особливо важливо володіти цим даром тим, хто безпосередньо взаємодіє з людьми. Той, хто більше спирається на власну уяву (письменник, художник), може його не мати.

Г. Олпорт зауважує, що соціальний інтелект пов'язаний зі здатністю висловлювати швидкі, майже автоматичні судження про людей. Водночас соціальний інтелект належить швидше до поведінки, ніж до оперування поняттями (його продуктом є соціальне пристосування, а не глибина розуміння).

Отже, прониклива людина повинна володіти принаймні вісьма якостями, які будуть відрізняти її від «людини пересічної».

Окремо необхідно сказати про *мистецтво розуміння іншого*.

З цього приводу *Т. Рібо* (1839–1916) у роботі «Творча уява» наводить такий приклад: «Троє мудреців засперечалися: хто з них наймудріший? Їм допоміг перехожий, який був неподалік і запропонував випробування на кмітливість. Він показав п'ять ковпаків, три чорні і два білі, наказав закрити очі, після чого одягнув кожному чорний ковпак, а два білих заховав у мішок. Потім дозволив відкрити очі і запропонував здогадатися, якого кольору ковпак у кожного на власній голові. Той, хто розв'яже цю задачу, і буде вважатися наймудрішим».

Кожний мудрець бачить, що на головах інших чорні ковпаки, – тобто два з трьох ковпаків одного кольору вже використані. Отже, якщо спиратися на безпосереднє сприймання і пам'ятати про загальну кількість ковпаків, то кожний може керуватися двома рівноправними гіпотезами: у нього на голові або чорний, або білий ковпак. Для розв'язання задачі необхідно пам'ятати, як кожний сприймається іншими і яке значення це може мати для вибору однієї з двох гіпотез.

Перший мудрець міркував так: «Якби в мене на голові був білий ковпак, то другий мудрець думав би «Якщо і в мене на голові білий ковпак, то третій мудрець зразу б зрозумів, що в нього на голові чорний ковпак, тому, що білих ковпаків всього два». Якщо він мовчить, то в мене на голові чорний ковпак, і тоді другий мудрець легко розв'язує цю задачу. Проте він мовчить, і це означає, що він бачить не білий, а чорний ковпак, і я маю всі підстави про це сказати».

Отже, якщо людина здатна зрозуміти думки співрозмовника, то вона спроможна спрогнозувати його поведінку, вчинки, а отже, бути на кілька кроків попереду ситуації, керувати нею.

Тут важливо навчитися «читати» думки іншого за його мімікою (м'язи обличчя) та пантомімікою (рухи рук та тіла в цілому). Те, як людина стоїть або сидить, погляд, вираз обличчя стають кодом її ставлення до нас (невербальним патерном).

Наведемо приклад двох протилежних патернів. Уявіть напружену людину: вона охоплює себе руками, може притискати їх до тулуба, «ховає» частини тіла (прикриває частину обличчя, ховає ноги під стілець тощо). І навпаки: людина почувається досить комфортно (тіло стає розкутим, рука спрямована долонею вгору, ніби запрошуючи нас до співпраці та відвертості).

Розшифровуючи патерн, важливо порівнювати між собою типові рухи, які неодноразово повторюються, та ситуативні, які виникають

через конкретні обставини. Основним критерієм інформативності рухів є частота їх повторень та інтенсивність. Так, тривожні люди більше рухають руками, мало усміхаються, їхній погляд швидкий і короткий. У стані депресії вони низько опускають голову, уникаючи контакту очима. Навіть екстравертність та інтровертність впливають на невербальні особливості. Наприклад, екстравертні жінки, на відміну від інтровертних, частіше усміхаються, дивляться в очі співрозмовника, користуються розкутими рухами.

Усмішка щира тоді, коли сміються очі, що можливо внаслідок скорочення «м'язів відвертості», які розташовані під нижньою повікою. Ми не можемо змусити себе скоротити цей м'яз силоміць, тому нам не подобаються люди, які сміються, а їх очі залишаються «холодними». Це одна з достовірних ознак нещирої людини, яка «грає» роль, шукає зиску від спілкування.

Англійський психолог *М. Аргайл* (1925–2002) назвав контакт «очі в очі» «формулою інтимності». Зазвичай люди невідривно дивляться одне на одного не більше 10 секунд на початку розмови та перед її початком. Потім періодично зустрічаються очима. За кілька секунд до кінця довгої фрази або кількох фраз той, хто висловлюється, вдивляється в обличчя співрозмовника, ніби запрошуючи продовжити розмову.

Приємна тема розмови впливає на тривалість погляду, а під час неприємної люди частіше уникають дивитися в очі одне одному.

Охоче дивляться на тих, ким захоплюються, або на тих, з ким мають близькі стосунки. Жінки більше схильні до візуального контакту. Вони частіше дивляться на співрозмовника, коли слухають його. У чоловіків частота поглядів, коли слухають і кажуть, однакова.

Спостерігаючи за поглядом людини, можна багато розповісти про її внутрішні переживання та особистісні характеристики: «блукаючий» погляд може розповісти про нудьгу, страх або почуття провини; пильний, «прямо в очі» – про агресивність, прагнення домінувати. Водночас це може бути показник особливої поваги, прагнення не пропустити жодного слова.

Етнографи схильні ділити цивілізації на контактні та неконтактні. У контактних цивілізаціях співрозмовники прагнуть бути ближче між собою, зокрема, частіше торкаються один одного (араби, латиноамериканці, народи півдня Європи). У неконтактних – уникають близьких контактів (пакистанці, японці, північні європейці). Шведи,

розмовляючи, дивляться в очі співрозмовнику частіше, ніж англійці. Індіанці племені навахо вчать дітей не дивитися в очі інших, бо це прояв неповаги. Південноамериканські індіанці племен віту бадьоро дивляться в різні боки. Японці концентрують погляд на шиї або підборідді співрозмовника, а прямий погляд є неввічливим і нахабним.

Засвоєні ще в дитинстві навички користування поглядом майже незмінні протягом життя і можуть показувати справжнє походження людини, де б вона згодом не проживала.

В. Балін, розглядаючи експресивність як зовнішній прояв психічного та фізичного станів людини, пропонує схему зіставлення експресивних ознак і деяких психічних властивостей (табл. 4.1).

Мистецтво спілкування полягає не лише у вмінні «бачити» співрозмовника, а й у правильному розумінні побаченого. Саме «припис» іншим своїх думок є причиною численних непорозумінь. Тут доречно згадати притчу про селянина і ксьондза.

Один селянин пішов до ксьондза і попросив дати йому в користування невелику ділянку церковної землі.

Ксьондз замислився.

– Добре, – сказав він, – я дам тобі цю землю, якщо ти виграєш нашу суперечку.

– Яку суперечку? – перелякано спитав селянин.

– Ми будемо сперечатися без слів, – відказав ксьондз. – Спочатку я буду розмовляти з тобою жестами, а потім – ти.

Ксьондз показав селянину палець.

Недовго думаючи, селянин показав два.

Ксьондз здивувався. «Треба ж, – подумав він, – як мудро цей селянин відповів на моє питання. Я показав йому, що Бог один, а він – що світ подвійний».

Тепер ксьондз поклав на стіл яблуко.

«Життя – це рай», – хотів сказати він.

Селянин понишпорив у своїй торбі і поклав поруч з яблуком цибулину. «Але в ньому є і сльози», – прочитав послання ксьондз.

– Ти виграв! – вигукнув ксьондз. – Забирай землю!

Селянин прийшов додому щасливий.

– Ну що? – спитала дружина. – Він дав землю?

– Так, – відповів селянин, – я виграв суперечку. Ми розмовляли не словами, а жестами. Спочатку він показав мені палець, що означає: «я виколю тобі око». Я не розгубився і показав йому два пальці:

«Я виколу тобі обидва». Тоді він здивувався і дістав яблуко, що означало: «Це мій сніданок». Я поклав на стіл цибулю: «А це – мій». Після чого він сказав, що я виграв, і віддав мені землю.

Мораль притчі проста: спілкуючись з іншим, не варто вважати, що його думки ідентичні з нашими. Якщо таке і має місце, то в разі однакового рівня розвитку, близького світосприймання, спільного життєвого досвіду. Невипадково однією з найбільш показових ознак подружньої стабільності і можливості позитивного сценарію розвитку стосунків вважається схожість ціннісних орієнтацій («дивляться з різних боків, але в одному напрямку»).

Необхідно зупинитися ще на кількох особливостях спілкування. Більшість розмов починається між людьми, які сидять у сусідніх кріслах, особливо за круглими столами з великим діаметром. Діагонально люди спілкуються частіше, ніж через стіл. Винятком є розмови за квадратними столами, де частим є «спілкування через стіл». Чоловіки зазвичай сідають навпроти співрозмовника, а жінки прагнуть сісти ближче до нього. Людям не подобається, коли під час розмови хтось знаходиться у них за спиною: зростає напруженість, втрачається задоволення від спілкування.

Крім того, спілкуючись, потрібно пам'ятати про важливість дотримання «меж території», або «особистого простору» співрозмовників, так званих «зон» території спілкування:

Інтимна зона (від 15 до 46 см) – охороняється як власність, і перебувати там дозволяється лише близьким. Інакше людина почуватиметься некомфортно, прагне «захиститися» від «чужинця» (відступає назад, схрещує руки перед грудьми тощо).

Особистісна зона (від 46 см до 1,2 м) – це відстань на офіційних прийомах, вечірках, спілкуванні з друзями.

Соціальна зона (1,2–3,6 м) – доцільна в спілкуванні з малознайомими людьми і тими, хто не подобається.

І, нарешті, суспільна зона (більше ніж 3,6 м) не створює дискомфорту завдяки своїй протяжності. Саме її характеризує вислів «тримати дистанцію».

Дотримуючись правил у зонах спілкування, ми забезпечуємо собі і співрозмовникам максимальний комфорт.

Зауважимо, що в подружньому спілкуванні переважає інтимна зона, тому спілкування повинне бути максимально відвертим, близьким, духовним. Від початку стосунків ми, як правило, потребуємо

Таблиця 4.1. Експресивні ознаки і психологічні особливості

Емоції	Голова	Брови	Очі	Рот
Радість	Відхилена назад	Трохи підняті, зникають поперечні зморшки на лобі	Звужені; радіальні зморшки біля зовнішнього кута ока	Кутики зведені догори
Мимовільна уважність	Пряма або нахилена до об'єкта	Підняті, дугоподібні, поперечні зморшки на лобі	Розширені; погляд нефіксований	Трохи відкритий
Довільна уважність	Пряма або нахилена вбік, іноді вперед	Зсуваються та опускаються головки брів; поперечні зморшки між ними	Звужені; погляд фіксований	Розтягнутий уздовж
Подив	Нерухома	Брови зведені; поперечні зморшки на лобі	Розширені; погляд на об'єкт	Трохи відкритий
Байдужість	–	Брови горизонтальні	Повіки напівопущені; боковий погляд	–
Презирство	Відхилена назад	Дугою піднята одна брова; поперечна зморшка на лобі	Повіки іноді опущені; очі дивляться додолу	Опущена нижня губа
Смуток і горе	Опущена; коли людина сидить, спирається на руку	Брови зсунуті; поперечно-поздовжня зморшка на лобі	Повіки опущені; може бути піднята нижня повіка; погляд пасивний	Кути опущені; центр нижньої губи піднятий
Гнів	Пряма	Брови зсунуті або опущені головки брів, поздовжньо-поперечна зморшка на лобі	Розширені; швидкі рухи очних яблук	Міцно стиснутий, губи сховані у середину
Страх	Опущена, іноді відвернута або відкинута назад	Брови зсунуті та зведені; поздовжньо-поперечна зморшка на лобі	Розширені; напружена нижня повіка	Закритий або напіввідкритий; розтягнутий вздовж у ситуаціях активного страху

Руки	Тулуб	Ноги	Комплексні реакції
Рухливі, у боки тощо	Відхилений назад	Ступні розвернені	Моторне збудження
–	–	–	–
Іноді моделюють об'єкт уваги	Нахилений до об'єкта уваги або від нього	–	За гальмованість, нерухомість, частини тіла копіюють об'єкт уваги
Нерухомі, іноді пасивно звисають	Нерухомий або схилений наперед	Зігнуті в колінах	Гіпотонія м'язів
Опушені, в'ялі, мало-рухливі	«Зламаний», «утиснутий» у стегно	Розташування ступнів довільне; шаркання під час руху	Гіпотонія м'язів, присутність «рухових шумів»
–	Напружений, «знятий зі стегон»	Ретельне розташування ступнів, носки назовні	–
Малорухливі, можуть бути опорою для голови, коли людина сидить	Розслаблений, шукає опори; «зла-мана» лінія спини; сутулість	Розслаблені ступні всередину	Гіпотонія м'язів, іноді тонус підвищений до скутості
Розмахують; зап'ястя стиснуті в кулак; тремтіння	Нахилений вперед	Тупання ногами	Наявність нищівної тенденції
Притиснуті до грудей або закривають обличчя; зап'ястя стиснуті в кулак; тремтіння	Розслаблений, «втиснутий» у стегна; нерухомий; сутулий	Зігнуті в колінах; спотикається під час ходи	Гіпотонія м'язів, іноді тремтіння; прагнення контактувати з людьми; клякне; прагнення вклякнути

Продовження табл. 4.1.

Емоції	Голова	Брови	Очі	Рот
Біль	Нерухома	Підняті головки брів та поперечні зморшки на лобі або брови зсунуті, поздовжня зморшка на лобі	Звужені	Стиснений або зведена верхня губа

унікального (саме для нас!) партнера, цінність якого для нас беззаперечна. Вдалим є термін «беззаперечна близькість»: ми не озвучуємо тих умов, дотримання яких дозволяє людині отримати особливу цінність в нашому житті. Приймаючи партнера яким він є, ми надаємо йому можливість, взаємодіючи з нами, бути собою: з властивими кожному недоліками і перевагами, сильними сторонами і слабкостями. Лише маючи такий статус, людина не побоюється бути собою, відвертою і водночас захищеною від маніпуляцій чи тиску. Хіба це не є потаємним бажанням кожного? Особливо тоді, коли, не обираючи собі Батьків і часто Вчителів, ми власноруч обирає свої половинки.

Згадаємо легенду про андрогенів, які мешкали у стародавній Елладі і були розумними, величними і могутніми як Боги, які стали їм заздрити.

І наказали Боги Зевсу розрубати андрогенів на дві половинки. З того часу по Землі ходять дві половинки одного андрогіна. Якщо вони зустрінуться, то стануть такими самими могутніми і величними, як самі Боги. Але буде велике горе, якщо зустрінуться й об'єднаються не свої половинки...

Часто саме порушення на рівні «гармонійного подружнього спілкування» стають віддзеркаленням такої «невідповідності».

М.Я. Гофман пропонує розглядати гармонійне подружнє спілкування в поєднанні трьох позицій: «як авансцену», «закулісне життя» та «кімнату відпочинку».

На *авансцені* чоловік і дружина поведуться відповідно до прийнятих соціальних норм і правил. Це часто стає «грою двох акторів», яка зовсім не віддзеркалює реальних стосунків: «посмішка на обличчі» і «скляні очі», які випромінюють злість та невдоволення.

Закулісне життя існує для розв'язання сімейних проблем, з'ясування стосунків, розв'язання конфліктів. Це справа лише двох, ніхто не має права втручатися в неї без дозволу. Чим швидше подруж-

Руки	Тулуб	Ноги	Комплексні реакції
Віддаляються від джерела болю	Рух від джерела болю; іноді нерухомість, якщо внутрішня біль	Напрямок від джерела болю; іноді – незграбні пози з носками всередину	Загальне напруження м'язів, особливо у місці болю

ня пара навчиться самостійно розв'язувати свої проблеми, тим кращими будуть перспективи її спільного життя.

Існує «правило “Ми”»: «Щоб не трапилося, Ми завжди з тобою єдині у поглядах за присутності інших, а потім (наодинці) розберемося хто мав рацію, а хто ні».

Кімнату відпочинку, на жаль, має незначна кількість сімей, головною ознакою яких є інтимне, спокутне спілкування, яке дозволяє вдома «знімати» з себе «маски» соціальних ролей, насолоджуючись почуттями самості і комфорту.

Саме «кімната відпочинку» дозволяє побудувати відверті стосунки в тих подружніх пар, які однаково визнають власну цінність і цінність партнера. Це забезпечує їх духовну адаптацію як вищу цінність подружнього життя і умову щасливого шлюбу в цілому.

Водночас, щоб духовна адаптація відбулася, необхідно пам'ятати таке:

1. Важко адаптуватися до того, хто не відповідає нашим уявленням про певні людські чесноти, життєві цінності. Тому, обираючи свою половинку, потрібно дивитися на людину комплексно: безглуздо заперечувати важливість зовнішнього вигляду обранця (ці), але так само за зовнішнім виглядом небезпечно не помічати важливих людських якостей, пам'ятаючи при цьому, що за блискучими інтелектуальними здібностями може ховатися негідна і підла натура.
2. Якщо вміння співчувати і співпереживати, йти на виправдану самопожертву, позбуватися власного егоїзму, мати потребу в альтруїзмі не були сформовані в дитинстві (до п'яти років), то важко сподіватися, що вони з'являться в дорослості. Те, що називається «духовністю», формується передусім на засадах сімейних цінностей, які повинні навчити дитину людяності («Не роби іншому того, чого б ти не хотів, щоб робили тобі» – *золоте правило етики*),

а згодом стає ознакою її соціальної та особистісної зрілості, здатності до спокутного спілкування.

Розмірковуючи про цінність спокутного спілкування, В. Куніцина вважає, що рівень його сформованості залежить від певних особистісних та комунікативних якостей. Так, спілкування невпевнених, невротизованих, жорстко авторитарних людей хоча й може мати зовнішні ознаки довірливості та відкритості, насправді ж лише іноді досягає повного психологічного контакту через їхню внутрішню напруженість і низьку самоповагу, а, отже, неповагу до партнера.

Справжня психологічна близькість невідома людям, які звикли маніпулювати іншими або занадто занурені у власні переживання, зосереджені на своїх інтересах, егоцентричні.

Крім того, у довірливому спілкуванні важливе місце посідає психологічна близькість, яка зумовлюється кількома причинами (В.М. Погольша):

- 1) *мірою розуміння* (розуміння з півслова);
- 2) *довірою* (максимальна відвертість, вільне, комфортне спілкування);
- 3) *емоційною близькістю* (симпатія, радість від спілкування, співпереживання та співчуття, загострене відчуття стану іншої людини);
- 4) *прийняття* (терпимість до окремих недоліків, визнання й прийняття іншого, сприймання його таким, яким він є, відсутність конфліктів, прагнення поступитися, бажання допомогти);
- 5) *єдністю, близькістю цілей, ідеалів, точок зору* (схожість цінностей).

Спілкування, яке спрямоване на зближення партнерів, сприяє появі стійких, тривалих, позитивних стосунків, що вказують на взаємну прихильність, яка усе ж неоднозначна за змістом, оскільки формується так само під впливом сімейних цінностей ще в дитинстві, впливаючи згодом на якість стосунків у дорослості.

Існує п'ять типів прихильності (В.Н. Куніцина, Н.В. Казарінова, В.М. Погольша):

- 1) безпечна;
- 2) тривожно-суперечлива;
- 3) замкнено-відсторонена;
- 4) залежна;
- 5) незалежна (зріла).

Маючи «безпечну» прихильність, легше налагоджувати і припиняти контакти. Розрив стосунків не супроводжується муками сумління. Водночас тривалі і стійкі подружні взаємини приносять максимальне задоволення.

Люди з *тривожно-суперечливими* прихильностями часто страждають від ревнощів. Вони можуть неодноразово намагатися розривати стосунки, випробовуючи їх на міцність, а згодом знову повертатися до партнера.

Люди із *замкнено-відстороненою* прихильністю бояться втратити свободу, схильні до випадкових статевих стосунків, їм однаково не подобаються розмови про кохання і спонукання до освідчення.

Залежний тип прихильності виявляється в ціннісній «заглибленості» в іншого. Відсутність партнера супроводжується почуттям власної незахищеності і стосунки не розриваються навіть тоді, якщо разом погано. Поступливість партнеру переростає у безпринципність. Стосунки позбавлені ласки та щирості, часто тут присутні примус і прямий тиск. За *О. Куликовою*, прихильність залежного типу нерідко сповнена підозрілості, формується у м'яких і чуттєвих натур, невдоволених собою і перевантажених роботою. У дитинстві вони переживали залежну прихильність до матері, а згодом перенесли її на чоловіка (дружину).

Особи з *істинною (зрілою)* прихильністю цінують партнера, але не будуть утримувати його біля себе силоміць. Вони радіють від присутності іншого, переймаються його настроєм, схильні до глибокого розуміння і водночас поважають свободу. Стосунки базуються на повній довірі. Партнери тягнуться одне до одного, не шукають «пригод на стороні». Упевнені в почуттях. Часто говорять про кохання, ніжні.

Самодостатні люди, які мають власні життєві переконання, водночас доброзичливі та толерантні до соціального оточення, найчастіше переживають справжню прихильність до партнера.

Особливу роль у довірливому спілкуванні має емоційна привабливість (*атракція*) іншого. Схожий рівень фізичної привабливості партнерів сприяє зростанню взаємної атракції. Так, група психологів під керівництвом *Б. Марстейна* обстежила 99 молодих подружніх пар з високим рівнем атракції обох партнерів і виявила високу схожість фізичної привабливості («феномен рівні»). Схожу інформацію отримав *Г. Уайт* (партнери, найбільш схожі за фізичною привабливістю, через

9 місяців закохуються одне в одного ще сильніше, а різні партнери «оходжуються» у почуттях).

Відхилення в самооцінці також впливають на вибір атракційного партнера: люди із заниженою самооцінкою почувають більшу атракцію до невродливих людей, а із завищеною – до вродливих.

Фізична схожість спричиняє приязне ставлення. Водночас «несхожий партнер» найчастіше подобається тому, хто впевнений у собі. Переважно люди шукають схожих на себе.

Н. Казарінова зауважує, що симпатія часто виникає до тих, кому ти зробив щось добре. У *Л.М. Толстого* (1828–1910) є вислів: «Ми любимо людей за те добро, яке ми для них робимо, і ненавидимо за те зло, яке ми їм завдаємо».

Існує ще одна світоглядна позиція про взаємне приязне ставлення: низька самооцінка сприятиме більш позитивному ставленню до інших. Якщо це так, то, критика людини змушує її з більшою симпатією ставитися до того, хто критикує...

Розглядаючи причини, які прямо чи опосередковано впливають на повноцінність подружніх стосунків, згадаємо «бар'єри» спілкування.

Так, обмеженість уяви партнерів уповільнює темп «перекодування» думок у відповідні слова, через що втрачається близько 30% інформації, якою б вони хотіли поділитися. Часто це стає причиною подружніх непорозумінь і конфліктів.

Несприятливим є обмежений словниковий запас того, хто висловлюється. Тоді мовленнєвих форм набуває близько 80% інформації, а 20% так і залишається непочутою.

Не менш важливим є рівень словникового запасу того, хто слухає. Його обмеженість призводить до втрати 60% почутого. Якщо ж до цього додається слабка пам'ять, то необхідно відминувати ще близько 20%. Нескладно підрахувати, скільки інформації залишиться, і, врешті, відповісти на питання, чому людям іноді так важко порозумітися. Відповідь: «Вони «не вміють» розмовляти і «не хочуть (не вміють)» слухати один одного».

На особливу увагу заслуговує «мистецтво слухання». Здебільшого ми оцінюємо себе як «непоганих» слухачів, що мало відповідає дійсності, наприклад:

1. Інформація, яку ми сприймаємо на слух щодня, становить 1/3 нашого активного часу, тобто 5 годин на добу ми когось слухаємо. Як-

що до цього додати час, проведений біля телевізора, комп'ютера, то цифра значно збільшується.

2. Заглибленість у власні проблеми часто заважає «чути» об'єктивні проблеми інших.
3. Слухати уважно важко також тому, що ми думаємо швидше, ніж кажемо: «звичайна людина» здатна сприймати до 500 слів за хвилину, тоді як середня швидкість мовлення 125–150 слів. З'являється своєрідний «вільний час», який слухач заповнює обдумуванням своїх проблем, мріями, планами або починає переривати та «підганяти» свого співрозмовника.

Існує навіть типологія «поганих слухачів».

Уявний слухач. Прикидається, що слухає. Дивиться на нас, хитає головою в знак згоди або незгоди, вимовляє звуки та репліки, подібно до «так-так», «угу», «хм», начебто демонструючи уважність. Причини такої поведінки можуть бути різними: заглибленість у свої проблеми, відсутність інтересу, егоїстичність тощо.

Самозакоханий слухач. Ніколи не дослуховує партнера. Хочє, щоб слухали лише його і не має ні часу, ні бажання слухати іншого.

Слухач-творець. Ніколи не дослуховує до кінця. Щоб заповнити пропущене, незрозуміле, починає вигадувати події відповідно до власної логіки або досвіду. Коли висловлюється «все зрозуміло», то це не є показником того, що зрозумів почуте.

Слухач-бджола. Слухає те, що вважає цікавим або потрібним для себе. Решту інформації пропускає «повз вуха».

Слухач-жало. Тільки й чекає, щоб партнер помилився, аби вказати йому і потім лише про це й говорити.

Підвищення ефективності слухання можливе, якщо партнери вдосконалюють свою увагу, вчать на емоційному рівні контролювати та аналізувати почуте.

Уміння слухати створює унікальну можливість зворотного зв'язку між чоловіком і дружиною.

Стилі слухання – це активний процес, який вимагає навичок, де основними є прийоми нереклексивного, рефлексивного та емпатійного слухання:

1. **Нереклексивне слухання** є вмінням уважно слухати іншого, не перериваючи його своїми зауваженнями, що вимагає значної напруженості, фізичної та психічної енергії. Таке слухання виправдане в обговоренні наболілих сімейних проблем, коли той, хто висловлюється,

вкладає у сказане глибокі почуття, наприклад, гнів, горе, або взагалі не потребує відповіді на сказане. У ньому використовуються короткі репліки «Невже?», «Продовжуй. Це цікаво», «Розумію», «Приємно це почути» тощо.

2. *Рефлексивне (активне) слухання* – це зворотний зв'язок з тим, хто висловлюється (для контролю точності розуміння почутого). Той, хто слухає, набагато активніше використовує словесну форму для перевірки правильного розуміння того, що сказав партнер. Використовуються такі фрази, як: «Повтори, будь ласка, ще раз», «Ти щось хотів сказати ще?», «Уточни, що ти маєш на увазі».

Іноді для уточнення використовується перефразування почутого: «Як я тебе зрозумів...», «Ти гадаєш...», «Інакше кажучи...» тощо. Це дає можливість тому, хто висловлюється, побачити, наскільки його правильно розуміють, і в разі «неправильного» розуміння виправити ситуацію.

Використовується резюмування почутого, коли підбивається підсумок основних ідей. Типовими можуть стати фрази «Отже, як я зрозумів, ти вважаєш...», «Якщо підбити підсумки...» тощо.

3. *Емпатійне слухання* є особливим різновидом поведінки партнера, базуючись на розумінні почуттів іншого та переживанні схожих. Його структуру складають звороти, які містять оцінки, вимоги, поради, зниження значущості проблеми тощо: «Ти повинен зробити...», «У тебе цікавий погляд на речі...», «Ти помиляєшся...», «Ти помилився...», «Не хвилюйся за це...», «Хіба це проблема?» тощо. Такі висловлювання спираються на зворотний зв'язок без оцінок і містять фрази, які припускають корекцію сказаного: «Можливо», «Ймовірно», «Якщо не помиляюсь...» тощо.

Отже, компетентне слухання вимагає володіння різними видами зворотного зв'язку, використання яких залежить від обставин.

До комунікативно сумісних груп входять неконфліктні, неагресивні люди, толерантні, комунікабельні, відкриті до взаємодії. До речі, психогенетики доводять, що рівень особистісної відповідальності та вимогливості до себе позначається на очікуванні аналогічних характеристик від партнера.

Як власне психологічні бар'єри, так і деякі особливості людини, її вихованість можуть сприяти формуванню незадовільного стилю спілкування. Водночас оптимальний стиль передбачає загальну та психологічну культуру, де перша передбачає знання і дотримання

норм та правил етики, моралі, етикету, а друга виявляється у терплячості, об'єктивності, стійкому прагненні зберегти власну гідність, не принижуючи гідності партнера, з повагою ставлячись до його індивідуальності.

За *В.М. Погольшою*, психологічна культура виявляється в готовності людини визнати свої помилки, прагненні обережно ставитися до самолюбства партнера, здатності не переносити ділові конфлікти у сферу емоційних та особистісних стосунків, у разі потреби витримувати паузу в суперечці, знімати непотрібний емоційний запал. Психологічна культура – це невід'ємна якість людини інтелігентної, вихованої, соціально зрілої.

Як наслідок, оптимальний стиль спілкування передбачає обов'язкове володіння як суто зовнішніми манерами поведінки, комунікативними вміннями, виразністю та нестандартністю засобів спілкування, так і особистісними характеристиками, серед яких важливими є проникливість, спостережливість, толерантність, терплячість.

У розумінні якості спілкування неабияку роль відіграє мовленнєва поведінка подружжя, на яку істотно впливають її незалежні фактори (домінування або поступливість, дружелюбність або ворожнеча).

В. Латінов аналізує п'ять поведінкових стилів партнерів:

- 1) *відчужений* – тримає дистанцію, знижені показники активності та оптимізму; більше за всіх боїться бути знехтуваним в особистісній взаємодії; має адекватну самооцінку;
- 2) *слухняний* – скромний, уважний, спілкується на рівних, схильний підтримувати та заохочувати;
- 3) *збалансований* – активний, доброзичливий, упевнений у собі, незалежний, честолюбний, наполегливий; має дуже розвинені мотиви досягнень;
- 4) *опікунський* – прагне до співробітництва, незалежний, уважний до оточення, чутливий та тривожний; має сильне прагнення до прийняття, не боїться нехтування;
- 5) *владний* – потребує домінування та суперництва, використовує вислови, які знижують престиж партнера, не підтримує його; самовпевнений, подразливий, знижений самоконтроль.

Найбільш несприятливим для подружніх стосунків вважається «владний стиль», оскільки він не сприяє спокутному спілкуванню, а отже, вже від початку провокує непорозуміння та конфлікти.

Якщо уважно проаналізувати мовлення людей (синтаксичні конструкції; яким словам надається перевага; як часто використовуються риторичні запитання тощо), то можна зрозуміти стиль їхнього спілкування та особистісні властивості його носія: *прямий стиль* (відкритий у почуттях до партнера та відвертий у спілкуванні з ним); *непрямий стиль* (приховує справжні почуття того, хто висловлюється); *гнучкий стиль* (вказує на здатність швидко орієнтуватися в ситуації); *ригідний стиль* (зауважує про недостатній аналіз своєї поведінки і поведінки партнера).

Особливе місце для розуміння подружнього спілкування мають партнерський і непартнерський стилі:

1. *Партнерський стиль* (рівноправний і поступливий) передбачає високий ступінь співробітництва у побудові спільної стратегії (мета і спільні засоби її досягнення). Дистанція між партнерами мінімальна. Носії цього стилю не переривають співрозмовника, не поспішають з висновками з приводу почутого, не нав'язують своїх порад, а лише висловлюють власну позицію, що створює сприятливі умови для саморозкриття, комфорту та відкритості кожного.
2. *Непартнерський стиль*, навпаки, створює атмосферу напруженості та нервозності, коли ігнорується будь-яка позиція, крім власної. Надмірне заглиблення у власні проблеми і відсутність щирого інтересу до проблем іншого, «наполегливе нав'язування» свого світосприймання часто «доповнюються» неухважністю до сказаного співрозмовником, зверхністю до нього.

4.2. Повсякденні життєві ризики для подружнього сприятливого спілкування

Незважаючи на загальні закономірності подружнього спілкування, важливо зауважити про значущість гендерних особливостей у його розгортанні та подальшій наповнюваності.

Загальноновизнаюю перевагою жінок перед чоловіками є «тонка» чутливість, яка іноді може ставати недоліком. Перевагою вона є в разі, якщо робить жінку привабливою, незрівнянною, жаданою. Сила жіночої чутливості виявляється в усьому: погляді, рухах, міміці, інтонаціях і навіть в аргументах. Лише один погляд, ледь помітний рух брів можуть стати переконливішими за будь-які слова.

Жінки досить часто вміють переконати не стільки завдяки аргументам або логіці, скільки інтонації, тембру голосу, динаміці та мелодійності мовлення. Французький письменник *А. Франс* (1844–1924) на запитання: «Чому слова жінки більше впливають на почуття, ніж на розум» – відповідав: «...Тому, що лише голос жінок, які гарні або були гарними, подобаються або подобалися, може мати стільки приемних модуляцій та сріблясте звучання, в якому чується сміх. З вуст негарної жінки можуть линути слова більш мелодійні та солодкі, але не такі милі...» [7, 87].

Жіноча привабливість залежить не тільки від інтонаційно-мовленневих особливостей, а й від її упевненості в собі, душевної та фізичної краси.

Під час спілкування жінки набагато частіше, порівняно з чоловіками, користуються інтуїцією. «Те, що вони бачать у сучасному, – писав французький письменник *О. де Бальзак* (1799–1850), – дозволяє їм бачити майбутнє з більшою проникливістю, яка дозволяє схоплювати найменші симптоми в думках та почуттях. У них все вібрує в унісон з великими душевними потрясіннями».

Делікатність, такт жінки виявляються в гнучкості її поведінки, умінні максимально враховувати характер, темперамент, звички і вихованість коханого чоловіка, а також дозволяють здаватися щирою навіть тоді, коли вона не є такою.

Важливим суб'єктивним фактором, який пояснює здатність жінок переконувати чоловіків, є нейрофізіологічна та психічна гнучкість. Як наслідок, жінка інтенсивно переживає, що відбувається, чого вона прагне або з чим має впоратися. Завдяки емоційності жінка без зайвих зусиль вірить власним висловлюванням, навіть якщо вони сумнівні, тим самим змушуючи оточення також у це повірити. Як наслідок, у спілкуванні дружина частіше виступає в ролі дипломата, зберігаючи при цьому притаманну їй гідність. У складних життєвих ситуаціях жінки виявляють більші гнучкість і такт, частіше готові змінити свій настрій, поведінку в разі нагальної необхідності.

А. Монтаорі розрізняє чотири основні відмінності у психології жінок та чоловіків:

1. Чоловіки більше прагнуть до незалежності, тоді як для більшості жінок це не принципово. Вони більше соціально орієнтовані, чіткіше усвідомлюють тактику об'єднання із співрозмовником і побудову з ним довірливого спілкування.

2. Чоловічий стиль взаємодії з навколишнім світом частіше спирається на домінантність, самовпевненість, орієнтацію на контроль. Тоді, щоб відокремити себе від оточення, необхідно кимось керувати, наголошуючи тим самим свою незалежність. Концентрація здебільшого відбувається на ситуаціях, в яких завжди є переможець і переможений. Такі чоловіки впевнені, що перебування на вершині ситуації є умовою їх виживання. Ця настанова, на жаль, не визнає альтернативи партнерського стилю.
3. Чоловіки мають більш виразну схильність абстрагуватися від навколишнього світу. Жінки ж частіше прагнуть до спілкування, побудови стосунків, прихильності, що пояснює їхню більшу емпатійність. Якщо це так, то вони більш схильні до партнерської системи взаємодії, а чоловіки – навпаки.
4. Ще одна важлива відмінність – це правила та межі в спілкуванні. Для чоловіків вони здебільшого непорушні, тоді як жінки ситуативніші, на власний розсуд готові інтерпретувати ситуацію, що склалася. Мабуть, тому вони першими вважають, що недоречно непрохано втручатися в чуже життя, а другі – переконані, що, навпаки, це добре і їхня «допомога» доречна, а тому «аморально» бути байдужою.

За В.М. Погольшою, існують відмінності між жіночим та чоловічим особистим впливом: потенціал особистого впливу реалізується повніше та ефективніше, якщо «в чоловіків виявляються такі відносно фемінні риси, як мотивація допомоги і розуміння співрозмовника, а в жінок – відносно маскуліні риси, як агресивність, володіння собою та сила волі» [5, 443].

Жінки з «низьким впливом» відрізняються від жінок з «високим і середнім впливом» найвищими показниками задоволеності стосунками з близькими людьми, самоповаги, а отже, задоволеності життям. Вони мають низькі показники агресивності, фрустрованості, невротичності, сенситивності і, як наслідок, виснаженості, слабо вираженої мотивації досягнень, афіліації. Розуміючи нестачу власного впливу, майстерно знаходять з іншими спільну мову, зберігаючи при цьому зону власного комфорту. Це сприяє почуттю більшої задоволеності життям і стосунками з близьким оточенням.

І навпаки: низький вплив у спілкуванні чоловіків призводить до меншої задоволеності життям і стосунками з близькими, зменшує ознаки їхньої самоповаги і мотивації досягнень. Характерними є

низька адаптивність і соціальний інтелект, мотивація на запобігання невдач, невинуватість, поступливість, виснаженість, невротизм. Не вистачає впевненості, самодостатності, почуття гумору, винахідливості. Як наслідок, не впливові чоловіки частіше перебувають у пролонгованих (тривалих) стресових ситуаціях, болісніше переживають невдачі, менше задоволені життям, мають низьку самоповагу. Їхня невдоволеність зростає через жорсткі суспільні статеворольові стереотипи, згідно з якими вони мають бути незалежними, впливовими, статусними.

Стиль сімейного спілкування значною мірою залежить від типів темпераментів подружжя (особливо в разі їх невихованості). Відомий український дослідник психології часу *Б. Й. Цуканов* (1946–2007) зауважував, що проблема фізичного часу нерозривно пов'язана з суб'єктом, який пізнає, оскільки пояснення перебігу часу, його спрямування і незворотності необхідно шукати у властивостях власної душі, розуму, свідомості. Він сформулював проблему індивідуальних меж тривалості теперішнього часу у представників різних типологічних груп і експериментально довів, що кожна людина має власний індивідуальний час, який залежить від неї, її мозку і виконує роль головного годинникового механізму.

Існує натуральний порядок людей залежно від властивого їм перебігу часу (*Б.Й. Цуканов*):

- 1) сангвіноїдна група: «поспішаючи», її представники відсувають суб'єктивний дефіцит часу, бояться «не встигнути», для них майбутнє бажане і цікаве («живий тип»);
- 2) врівноважена група: час «плине не дуже швидко», його «майже вистачає», віддають перевагу теперішньому («тут і тепер»);
- 3) меланхоліодна група: її представники не відчують суб'єктивного дефіциту часу, час «стоїть», орієнтовані на минуле («гальмівний тип»);
- 4) флегматіодна група: не відчують суб'єктивного дефіциту часу, мають «надлишок часу», він лине «повільно і рівномірно», прив'язані до минулого («спокійний тип»).

Б.Й. Цуканов запевняє, що мистецтво володіння часом виховується і може бути доведеним до досконалості. Якщо між людиною та її індивідуальним часом існує дисгармонія, то наслідком стають пролонговані стреси, а в подружньому спілкуванні непорозуміння та конфлікти.

Наприклад, холерики, які є невгамовними, нетерплячими, із значними запасами нервової та психічної енергії, багатою мімікою, жестикуляцією, є імпульсивними, а тому спочатку скажуть, а потім думають. Вони емоційні, пристрасні, слабо керують своїми почуттями, довго пам'ятають образи. Як наслідок, частіше стають учасниками конфліктних ситуацій.

Сангвініки є комунікативними, урівноваженими, швидкими, здебільшого із сприятливим рівним настроєм. Швидко забувають образи, легко орієнтуються в нових ситуаціях і так само легко знайомляться з людьми.

Флегматики – врівноважені, спокійні, замкнуті, миролюбні та зовні малоемоційні. Часто стають миротворцями, у спілкуванні надійні, вибіркові та неініціативні.

Меланхоліки – чутливі, вразливі, швидко втомлюються та подразнюються, вирізняються делікатністю. Близько все приймають «до серця», бояться когось образити. Розмовляють тихо, небагатослівні, недостатньо використовують жести та міміку, нерішучі. Схильні до самоаналізу та самозвинувачень.

Приймаючи рішення, холерики квапляться, сангвініки гнучкі, флегматики їх обґрунтовують, а меланхоліки – обережні. Холерики найчастіше загострюють конфлікти, звинувачуючи соціальне оточення, але не себе. Сангвініки поступливі, шукають спільні позиції та згоду. Флегматики прагнуть розглянути ситуацію всебічно. Для меланхоліків конфлікти значущі та складні: частіше уникають прийняття рішення, пасивні; схильні до компромісу, прагнуть перекласти відповідальність на інших.

Існує світоглядна позиція, за якою найбільш сприятливим для шлюбу є флегматоїдна група, адже її носії за бажання можуть знайти спільну мову з будь-яким представником іншого типу. Водночас імовірність загострення конфліктів у шлюбах між людьми протилежних типів (холерики – меланхоліки) також є значною.

До того ж небезпечними для подружнього спілкування можуть стати не лише динамічна несхожість партнерів, але й їхня належність до категорії «важких» у спілкуванні людей, наприклад:

1. «Паровий коток», або «шерманівський танк». Людина безцеремонна в спілкуванні, вважає, що всі їй щось винні, а сама завжди має рацію. Через таку самовпевненість не є приємним співрозмовником.

Найбільшою втратою вважає позбавлення іміджу «сторони, яка завжди має рацію».

Правила поведінки з нею залежать передусім від важливості або принциповості проблеми. Якщо вона неважлива, то краще змовчати і не сперечатися, поступитися, прилаштуватися, взяти на себе роль «миротворця», зберегти «поганий мир», ніж отримати «хорошу війну». Якщо поступитися неможливо, то спочатку партнера необхідно вислухати. Нехай він скаже все, що наболіло, «випустить пару», і лише після цього спокійно і водночас упевнено висловлюйтесь, по можливості, не ставлячи під сумнів те, що було сказане партнером.

2. «Прихований агресор», або «снайпер». Прихильник закулісних ігор, від яких отримує справжню насолоду. Поширює чутки, створює мережу «пасток», у яку колись має потрапити «жертва». Свавільний, оскільки впевнений у своїй анонімності, а отже, безкарності. Іноді – це наслідок відсутності достатньої влади для відкритих дій. Своєрідний «народний месник», який «карає» тих, хто «завинив» і вбачає себе «знаряддям правосуддя».

Цю людину можна терпіти, але потрібно бути готовим до постійних або періодичних провокацій. Якщо ж ні, то необхідно з'ясувати зміст пліток, завдання шкоди, зрозуміти справжні мотиви поведінки і лише тоді відкрито звинувачувати. Як правило, цього буває достатньо, щоб змусити «снайпера» мовчати або шукати іншу жертву, оскільки його гра перестає бути цінною («маски зняті» і «вистава закінчується»).

3. «Розгнівана дитина», або «вибухонебезпечний». Як правило, це доброзичлива, тактовна людина, яка не схильна виплескувати на інших негативні емоції, дуже терпляча. Але настає час, коли вона втрачає контроль над ситуацією, панікує і починає діяти дуже емоційно.

Тут потрібно дати «висловитися», не втручатися, тим більше, не ставити сказане під сумнів. Також дати зрозуміти, що вона контролює ситуацію, її почули. Запропонувати разом з'ясувати, що було зроблене «не так» і як це виправити.

4. «Жалібник». Може бути реалістичний, який справді має певні проблеми і прагне, щоб про них знало оточення, і «параноїчний», який, створюючи проблеми, надає їм значущості вселенського масштабу.

В обох випадках людину необхідно вислухати. Як правило, вона просто хоче бути почутою. Інакше постійно скаржиться. Завдяки

«вдячному слухачеві» з'являється відчуття власної значущості і потреби. Якщо скарга об'єктивна, то з нею необхідно погодитися, а якщо ні, то зайняти нейтральну позицію, наголосити, що проблема зрозуміла, а тому може бути розв'язана. За необхідності доцільно допомогти зрозуміти помилку. Проте є небезпека, особливо в спілкуванні з параноїчним жалібником, що скарги будуть повторюватися або їх географія пошириться до меж знову-таки вселенського масштабу. Тоді варто знайти привід для припинення розмови або змінити її тему.

5. «Мовчун», або «тихоня». Небагатослівний, інтровертований, зосереджений на внутрішніх переживаннях, зовні пасивний, але насправді охоплений виром емоцій. Накопичує у собі безліч переживань, які здебільшого недоступні соціальному оточенню.

Головне тут – це почати розмову і зрозуміти причини замкненості. Спілкування має бути доброзичливим, щирим. Наголосити на зацікавленості у співпраці, не втручатися навіть у разі, якщо хочеться заповнити паузу, бо є небезпека, що він знову замовчить, але вже надовго. Необхідно заохочувати до контактів, але не нав'язуватися, мати почуття міри.

6. «Надто поступливий». Спочатку здається досить приємним співрозмовником і партнером, оскільки безвідмовний, погоджується на всі пропозиції, навіть якщо вони не досить зручні для нього. Хоче подобатися й використовує для цього всі засоби – від знаків уваги і до запевнень у вічній дружбі. Проте своїх зобов'язань майже ніколи не виконує, знаходячи безліч виправдань.

Тактика поведінки з такими людьми має ґрунтуватися на вимозі бути щирим, чесним у спілкуванні. Наголошувати, що причина непорозуміння полягає не в згоді чи незгоді, а в непослідовності: коли обіцяють одне, а роблять інше. Дотримуючись цих порад у спілкуванні з «важкими» людьми, ми отримуємо можливість не лише розуміти мотиви поведінки шлюбного партнера, а й контролювати ситуацію та керувати нею, зберігаючи повноцінні взаємини.

До речі, поняття «важкої» у спілкуванні людини є досить динамічним явищем. Це потенційно наслідок вроджених особливостей (поведінка «мовчуна» може сформуватися під впливом слабкого типу темпераменту), рівня вихованості (поводиться так, як дозволяє соціальне оточення, а власні позиції є занадто егоїстичними) і певних характерологічних властивостей. Отже, обираючи тактику спілку-

вання, важливо проаналізувати причини такої поведінки (можливо, ми самі її спричинили і потрібно кардинально змінити ситуацію).

Важливо зауважити, що незважаючи на відповідність єдиним законам міжособистісного спілкування, подружнє спілкування має багато властивих саме для нього особливостей, а тому вимагає постійної праці, майже не вибачає помилок. Проживаючи під одним дахом, люди більшу частину життя проводять разом. Вони іноді змушені спілкуватися навіть тоді, коли до цього не прагнуть, бо втомилися одне від одного. Перенасичене спілкування може призводити до ілюзії втрати глибоких почуттів, схилиючи подружжя до необережних вчинків, зокрема, прагнення діаметрально змінити життя.

В.І. Зацепін пропонує концепцію ритмів кохання, які безпосередньо регулюються насиченістю спілкування.

Перший ритм – *це глибока пристрасна закоханість*. Подружжя прагне до спілкування (є про що казати, хочеться слухати іншого, виразна потреба у взаємодії). Здається, почуття невичерпні і так буде завжди. Проте вони не можуть тривалий час залишатися незмінними. Це їм невластиве, тому через деякий час з'являється «охолодження» у стосунках, звичка, хоча згадка про кохану людину або вона сама все ще викликають позитивні емоції, тобто наступив другий ритм (*постійне спілкування породжує ілюзію одноманітності*).

Відрегулювати ситуацію і з часом повернутися до першого ритму допоможе лише обмеження в спілкуванні, доцільна автономія як одна з цінностей подружнього життя, нехтуючи якою навіть найбільш закохані люди наштотвхуються на небезпеку з часом стати чужими. Кожний має потребу в самотності, яка так само сильна, як і потреба спілкуватися.

На думку *Г. Торо* (1817–1862), спільнота, навіть найкраща, скоро втомлює і відволікає від серйозних думок, краще залишатися наодинці. Ні з ким неприємно так спілкуватися, як із самотністю. Ми часто буваємо більш самотні серед людей, ніж у тиші своїх кімнат [5, 8].

Майже в усіх культурах є ритуали «введення у самотність». Передбачаються ситуації, коли людина має право побути наодинці, обговорюються заборонені теми. В індіанців племені мехінаку є традиція новонароджену дитину відносити у ліс і класти під деревом. Згодом це буде її «схованка» в ті хвилини, коли захочеться побути на самоті, і ніхто не має права порушувати цю самотність.

Отже, людина потребує гармонії між спілкуванням і уособленням, відсутність якої спричиняє деформацію стосунків, особливо з найближчим оточенням.

Якщо спілкування під час другого ритму кохання все ще залишається перенасиченим, то настає третій ритм (*«подальше охолодження»*). Тепер вже мало лише знизити інтенсивність спілкування. Необхідно щось змінити в стосунках, спробувати змінитися самому (поведінка, зовнішність, хобі), бути дуже обережним в оцінках, терплячим, ненав'язливим. Тоді через деякий час можливе повернення до першого ритму. Інакше почнеться четвертий ритм (*неусвідомлене роздратування, негативна настанова на партнера, невиправдана критика, підозрілість*).

П'ятий ритм кохання (*образ партнера складається лише з негативу*) – не так сміється, не те сказав, неохайний тощо. На що раніше не зверталася увага, тепер стає центральним, невиправдано гіпертрофованим. «Кудись» зникають теплі почуття, уміння вибачати. Люди перестають бачити і цінувати взаємні чесноти, але дуже болісно реагують на недоліки. Потрібна виняткова стриманість і вихованість, щоб не накоїти такого, чого потім не виправити. Обмеженням у спілкуванні ситуацію не змінити. Хоча б на деякий час потрібно розлучитися. Лише на відстані подружжя, можливо, зможе переосмислити те, що сталося, і зрозуміти значущість партнера для себе й наступного життя. *К. Маркс* (1818–1883) писав своїй дружині *Женні фон Вестфален* (1814–1881): «Тимчасова розлука корисна, тому що постійне спілкування породжує ілюзію одноманітності... Навіть вежі зблизька здаються не такими вже й високими, тоді як дрібниці повсякденності, з якими маєш справу постійно, непомірно зростають. Так і з пристрастями... варто лише відстані розділити нас, і я переконаюсь, що час послугував моему кохання тим, чим сонце і дощ слугують рослині – росту. Моє кохання до тебе, варто тобі опинитися на відстані, стає таким, яке воно насправді – у вигляді велетня; у ньому зосереджена вся моя духовна енергія і вся сила моїх почуттів» [13, 84].

У сім'ї часто виникає феномен «буденності», і запобігти йому може лише повноцінне спілкування. Свого часу *Лікурґ* (800–730 до н.е.), законодавець Стародавньої Греції, видав указ, згідно з яким для запобігання охолодження в стосунках подружжя має зустрічатися потайки, у затишних місцях, подалі від людського ока. Використовуючи ефект

«забороненого плоду», він прагнув штучно зберегти свіжість почуттів, запобігти подружній втомі.

Сучасна психологічна наука пропонує більш досконалі способи «боротьби» з буденністю та рутиною, але наголошує на безмежності цього процесу і вимагає від людини максимальної віддачі, уміння цінувати партнера.

Перше правило: *сприйняття близької людини такою, якою вона є, з усіма її недоліками та перевагами* (ідеальної людини немає, і кожна далека від ідеалу). Головним чинником тут є духовна адаптація, завдяки якій відбувається абсолютне визнання цінності іншого.

Друге правило: *подружнє спілкування має стати джерелом партнерського «погладжування»*, тобто йдеться про повсякчасну підтримку разом із співчуття, схвалення вчинків, поведінки.

Третє правило: *надавати перевагу педагогіці схвалення та позбуватися звички користуватися педагогікою покарання*. На запитання: «Що легше – карати чи заохочувати?» – більшість людей відповість: «Карати». Роками створювалася система покарань, яка тримала нас у страхі й покірливості. Страх став частиною свідомості більшості громадян. Завдяки йому невігласи керують народами, «... а братія мовчить собі, витріщивши очі, неначе так і треба». Батьки карають своїх дітей, щоб вони не сміли суперечити, мати власну точку зору. Не дай Боже, критикувати батьків, навіть тоді, коли ті помиляються. І, наслідуючи їх, уже дорослі діти вчиняють так само. Існує навіть суспільна думка, що «гарні» батьки повинні карати дитину, щоб вона стала справжньою людиною. «Забиті» малечку, вони згодом уже як дорослі люди цілком нормально сприймають суцільні покарання. У народі навіть з'явився «чорний гумор» (лише на власному похованні можна почути схвальні слова про себе). Це тема окремої розмови. Проте вона безпосередньо відбивається на подружніх стосунках. Завчену малечку спрямованість на покарання переносять на партнера, й у більшості випадків її об'єктом стають дрібниці, абсолютно непринципові моменти сімейного життя (не так подивився, не там став, не так зробив). «Звинувачений», розуміючи мізерність приводу для невдоволень, починає захищатися, виникає конфлікт, якого могло б зовсім не бути.

За І.О. Трухіним, різновидом «караючої педагогіки» є прагнення перевиховати партнера. Відомо, що звички завжди мотивуються, формуються тривалий час, стають частиною самоповаги, позитивного ставлення до себе. Тоді будь-яка невинувата критика принижує

гідність іншого, не дозволяє йому почуватися повноцінним, самодостатнім. Закономірно, що тут починає працювати механізм самозахисту, який часто змінює почуття до партнера на протилежні.

Відомий французький письменник А. Моруа (1885–1967) описує один із варіантів такого тиску: «Чоловік – і навіть юнак – сформувався під впливом спадковості, сім'ї, виховання, у нього за плечима вже є певний досвід. Сформувався його фізичний образ; зміцнилися звички; визначилися смаки. Мабуть, ще можливо – але не відразу – виправити окремі його слабкості, якщо робити це дуже обачливо, м'яко й обережно, здобруючи компліментами, це схоже на те, як ремісник зволожує ... глину. Але пряма та запальна критика змушує чоловіка захищатися. Кохання, яке повинне бути надійним притулком, супроводжується погрозами та наказами. Спочатку, якщо кохання дуже сильне, чоловік погоджується з примусом, буде намагатися стати кращим, але потім його життєва сутність переможе, і він прокляне ту, яка ламає його. Його кохання ослабне і помре; можливо, він навіть всім серцем зненавидить ту, яка вкрала у нього найбільший скарб – віру в самого себе. Так через дуже розбірливих дружин між подружжям виникає прихована злість...» [13, 101–102].

Багатьом сім'ям властива ще одна негативна тенденція в спілкуванні – випереджаючі звинувачення: «Мабуть, знову не зробиш...», «Точно запізнишся, як вчора...позавчора...», «Знову не зробиш...» тощо. Вони провокують людину до цих вчинків і, ймовірно, що вона так і вчинить. Той, хто звинувачує, може отримати протилежний ефект на відміну від очікуваного.

Як зазначає І.О. Трухін, більшість подружніх непорозумінь мали б закінчитися компромісом, якби сторони утримувалися від узагальнень, палітра яких різноманітна: «Чомусь, усі жінки завжди...», «Ти, як завжди...», «Ти ніколи не цінуєш моєї думки..., точки зору...» тощо. Однією фразою позбавляється цінності все, що було значущим у стосунках. Якщо «ніколи», то нічого доброго й не було..., а, отже, усі намагання підтримати, захистити, бути уважним нічого не варті, зникає бажання самовдосконалюватися, ставати кращим. Людина ображається, оскільки її прирівнюють до всіх і позбавляють статусу унікальності та неповторності, а отже, не кохають.

Такий прийом спілкування виявляє низький рівень загальної культури, прагнення будь-що перемогти партнера, навіть принизивши його.

Варіантами узагальнень є «екскурс у минуле» та родинні зв'язки. Звинувачують у минулих помилках, роблять боляче, щоб отримати зайву нагоду похизуватися своєю силою. Докоряють «поганою» спадковістю, – тобто принижують родину, батьків. Важко сподіватися, що тоді стосунки будуть зміцнюватися, а спілкування залишатиметься ширим.

Недоліком подружнього спілкування є «прибудова зверху». Це ще один варіант демонстрації сили та зверхності, яким користуються невпевнені в собі особи, заздрісні, нездатні до самокритики, хвалькуваті. Принижуючи, критикуючи іншого, заперечуючи його цінність і гідність, вони компенсують свої недоліки. Той починає захищатися, і, як наслідок, виникає конфронтація. Якщо обидва партнери схильні до «прибудов зверху», то ситуація стає неконтрольованою, бо непорозуміння накопичуються.

Варіанти «прибудов зверху» можуть бути такими: «Кому ти потрібна?», «Скільки не стій перед дзеркалом...», «Мій дурник...» тощо.

Могутнім фактором стабілізації подружніх стосунків є розширення репертуару індивідуальних ролей. Відповідно, недоліком спілкування є його штучне обмеження.

Стійкі поведінкові стереотипи важливі, оскільки вони стабільніші за почуття, а, отже, зберігають стабільні стосунки. Збільшення кількості соціальних ролей, з одного боку, утримує інтерес до партнера, запобігає звиканню до нього, а з іншого – людина відчувається потрібною і реалізованою. Втрачаючи будь-яку з ролей, вона завжди спроможна чимось її компенсувати, будь-коли залишається самодостатньою, що позитивно позначається на взаєминах з найближчим оточенням.

Існують різні види подружніх репертуарів. У дружин – це ролі суворої господині, матері сімейства, лагідної мами, коханки, уважної дружини, надійного партнера, порадниці, чарівної жінки тощо. У чоловіків – захисника, «кам'яної скелі», мудрого батька, коханця, надійного партнера тощо. Маючи такий арсенал, людині є з чого обирати, а отже, у неї є всі шанси не загубитися у вирі життя.

Досить часто в подружньому спілкуванні виникають маніпуляції. Серед них є такі, які не спрямовані на зиск, а лише привертають увагу, підтримують інтерес між партнерами. Наприклад, дружина бачить, що чоловік звик до неї (не виявляє уваги, не помічає нову зачіску, перестає бачити в ній жінку). Доречно, якщо на деякий час вона штучно

обмежить інтенсивність спілкування, імітуватиме байдужість, що сприятиме свіжості їхніх стосунків та позбавить буденності.

Протилежні маніпуляції є психологічним впливом на партнера і спрямовані на пошук одностороннього зиску, що ілюструється словами «обдурити», «прибрати до рук», «підкорити». Маніпулятор заважає в партнера ілюзію самостійного прийняття рішення.

За В.Н. Куніциною, існує принципова відмінність між маніпулюванням і особистим впливом (табл. 4.2).

Таблиця 4.2. Типологія маніпулятивного впливу

Маніпулятивний вплив	Особистий вплив
– прихований зміст дій (партнер використовується як засіб досягнення бажаної мети);	– щирість, відкритість почуттів, емоцій, прагнень, мотивів людини, яка впливає;
– прагнення підкорити своїй волі (отримати односторонній зиск);	– наявність у процесі впливу власного бажання та особистих інтересів обох сторін;
– руйнівний ефект впливу (відображається в особистісних змінах адресата, а потім – самого маніпулятора)	– збагачувальний, розвивальний ефект впливу насамперед на ту людину, на яку впливають)

Є ознаки, за якими можна визначити маніпуляцію у діях партнера (або, можливо, невміння спілкуватися). Так, невміння спілкуватися спричиняє дратівливість, агресивність, емоційну нестійкість, зажуреність, концентрацію на власних проблемах і байдужість до переживань іншого, однак людина залишається доброю, незахищеною, здатною співпереживати.

Маніпулятор прагне оволодіти волею партнера, підкорити його собі, для чого прагне виявити в нього слабкості, страхи, комплекси. Йому властиві лицемірство та обман. Він може загравати, прагне догодити, бути улесливим або поводить так, що складається враження чогось неповністю сказаного, прихованого.

Ще одна його ознака – це прагнення роз'єднатися з партнером («Потрібно боротися за місце під сонцем», «Людина людині вовк», «Не ти, так тебе» тощо). Інтрига – це улюблений прийом.

Витончену маніпуляцію важко помітити, тому має спрацювати інтуїція, коли «щось» не подобається в поведінці партнера («що саме» – поки незрозуміло).

Види маніпуляцій (В.О. Добрович):

1. Побутові маніпуляції (одноразові).

«Грюкання дверима»

Чоловік: «Ти не бачила мою краватку?».

Дружина: «Ти завжди все губиш. Не можеш без няньки!».

«Усе через тебе»

Чоловік працює над кресленням, коли дружина кличе його обідати. Він помиляється.

Чоловік: «Що ти наробила, усе через тебе!».

2. Побутові маніпуляції (багаторазові): спрямовуються на розв'язання перспективних проблем, або провокують бажану поведінку партнера, щоб потім у ній його звинуватити.

«Грюкання дверима»

Чоловік: «Ти не бачила ключ?».

Дружина: «Не бачиш, чи що? Біля дзеркала!».

Чоловік: «Усе повинно бути на місці!».

Дружина: «Ти з твоєю мамою не можеш не зробити мені неприємно!».

«Тупик»

Чоловік хоче розлучитися, але знає, що його рішення не схвалить цікаве чи референтне для нього оточення. Тоді він схиляє дружину до конфлікту. Наприклад, приносить квитки у театр (кіно, концерт тощо) незадовго до початку вистави. Дружина починає схвильовано збиратися.

Чоловік: «Ти, як завжди, запізнюєшся».

Дружина: «Нічого страшного. Візьmemo таксі».

Чоловік: «Це я працюю, як проклятий, на таксі?».

На болісну реакцію дружини відповіддю буде маніпуляція *«Грюкання дверима»* (він іде до знайомих, батьків). Виходить, що досяг бажаного і не відповідає за сварку, а, отже, є серйозний привід для з'ясування стосунків.

«Бутерброд»

Чоловік просить дружину подати вчорашні котлети на обід, хоча може досить дешево поїсти в ідальні або кафе. І так щодня (мета – запобігти проханню дружини придбати нове пальто).

3. Психологічні маніпуляції («витонченіші»: принижують гідність, формують почуття неповноцінності).

«Якби тебе не було»

Чоловік доводить дружині, що якби її не було, то давно захистив би диплом (дисертацію), зробив кар'єру тощо.

«Хворий»

Чоловік прикидається хворим, щоб постійно мати «поглажування», підтримувати в дружини почуття провини і в такий спосіб керувати нею.

«Домашній мудрець»

Хтось із подружжя постійно радить, але сам ніколи не дослуховується до зустрічних порад. Діє за принципом «Ніхто краще мене не розбирається у житті. Партнер має дякувати, що поруч є така людина, як я».

«Піщаний пиріг»

Маніпуляція пов'язана зі статевим негативізмом будь-кого з подружжя. Дружина свариться, що чоловік поводить себе, як «тварина», має примітивний потяг, а не кохання, що спричиняє холодність у стосунках. Тоді він стає байдужим до неї. Через деякий час дружина кокетує, що розцінюється ним як прагнення до фізичної близькості. Тоді дружина: «Що я казала, ти поводишся, як тварина!».

Статевої близькості, неприємної для дружини, не виникає, але водночас зберігається ілюзія щасливого шлюбу.

Маніпулятори – це неадекватні люди, небезпечні для партнера, оскільки схиляють до формальних стосунків, отримують особливу насолоду від його приниження.

Доценко О. пропонує свої правила взаємодії з маніпулятором:

1. Почуття такту та витримки (не заглиблюватися в ситуацію, «тримати дистанцію»): «Звісно, ти маєш рацію, але давай зачекаємо...».
2. Упевненість у власних силах (головне – «не пересилити», а «осилити»): «Я знаю інший спосіб розв'язання ситуації. Давай спробуємо...».
3. Уміння припинити нав'язаний сценарій і запропонувати свій, нестандартний, і той, якого партнер не очікує.
4. Спрямувати зусилля на спільне розв'язання проблеми.

Необхідно пам'ятати, що завжди є вихід з будь-якої ситуації. Можна припинити розмову, відкласти розв'язання проблеми, доки не відчуєте достатню силу і готовність протидіяти маніпулятору. Всякі негативні емоції потрібно переосмислити, інакше вони вас руйнуватимуть.

Провідним фактором протидії зовнішньому тиску й маніпулюванню є особистісний потенціал, який виявляється в стійкості до зовнішнього впливу та силі власного впливу, який зумовлюється складним

внутрішнім світом, багатством смислових зв'язків із зовнішнім світом, глибиною особистості, чіткістю внутрішніх пріоритетів і водночас поступливістю у непринципових моментах, гнучкістю у засобах і стійкістю в цілях, духовною зрілістю.

За *В.Н. Куніциною*, особистісна сила пропорційна духовності людини. Протидіяти іншому впливу можна, маючи свій вплив. Хитрому, нещирому маніпулятору легше протидіяти не вишуканою маніпуляцією, а доброзичливістю, відвертістю, відсутністю заздрощів та агресії, а також мужністю та відважністю. Прагнення до партнерських стосунків унеможливить маніпуляції, спрямовані на використання іншого у власних цілях.

Насамкінець, зауважимо, що не існує універсального рецепту для побудови щасливих подружніх стосунків, але серед різних моментів у житті чоловіка та дружини завжди пріоритетним є повноцінне спілкування, вчитися якому ніколи не пізно.

4.3. Азбука батьківського спілкування

Відомо, що основа психічного і фізичного здоров'я закладається в перші 1000 днів життя. З цього часу розвиток дитячого мовлення має фіксовані етапи з власними закономірностями. Наприклад, у 1,5–2 місяці починається підготовка до оволодіння самостійним мовленням. Перші звуки немовляти (гуління) є найпростішими сполученнями, схожими на спів. Спочатку – це лише голосні звуки (а – аа, е – ее); із 2–3 місяців додаються приголосні (г – уу, ш – ии), а голосні вимовляються у різних комбінаціях (еи –и, а – ее); із 4 місяців дитина «схожа на маленького пастушка, що дмухає у дудочку»: аль – ле – лии – лю – ай (ці недовготривалі звуки є показником сприятливого самопочуття і емоційного тону).

Спілкуйтесь із немовлям розбірливо з позитивними емоціями. Дитя ще не розуміє слів, проте відчуває, як вони сказані, що викликає в нього усмішку, пожвавлення, сміх. Не обов'язково називати навколишні предмети, але потрібно викликати до них інтерес (так закладаються основи майбутньої розумової активності, що конче корисно для повноцінного навчання малюка та формування його інтелекту).

Із 7–8 місяців життя починається етап сенсорного мовлення, де дитина вчиться пов'язувати почуте слово з конкретним предметом,

завдяки чому трохи розуміє дорослого. Наприклад, якщо її спитати «Де мама?», то вона поверне до неї голівку, може показати ручкою, помітно пожавляється. Також розвивається активне мовлення, коли гуління змінюється «лепетом», вимовляються склади (ма – ма – ма, ба – ба – ба).

У 8,5–9,5 місяців «лепет» стає багатшим на інтонації, з'являються елементи звуків, які чуються навколо. Малюк по-різному вимовляє однакові склади, довільно змінюючи наголос та інтонації.

У 9–10 місяців дитина має виконувати найпростіші прохання (дати іграшку, помахати ручкою), розуміти окремі слова, що означають дії з предметами.

З 10 місяців з'являються перші слова (як правило, це імена близьких людей, навколишніх предметів). Започатковується етап моторного мовлення, який дівчатка швидше засвоюють. Мовлення ще нечітке (іноді називаються однаково зовсім різні об'єкти, хоча дитина їх розрізняє), спричинене, зокрема, недосконалістю мовленнєвого апарату.

До 10–11 місяців життя дитина повинна розуміти значення слів «треба» і «не можна», а також імена членів сім'ї, назви частин тіла, іграшок, домашніх тварин, предметів повсякденного вжитку.

Спілкування має бути насиченим:

- 1) називайте все, що оточує дитину, пропонуйте виконати певні дії («Відкрий ротик», «Дай ручку»);
- 2) не «сюсюкайте», не заміняйте реальні слова на їх спрощені варіанти («бібі» замість «машина», «ам-ам» замість «їсти»);
- 3) правильно вимовляйте звуки, інакше уповільнений мовленнєвий розвиток стримуватиме формування інтелекту.

До 1,5 років життя відомі їй іменники дитина вживає лише в називному відмінку, а дієслова та інші частини мови практично не використовує. Згодом з'являються перші спроби будувати прості фрази, які мають прикладний зміст («Дай їсти», «Хочу гуляти», «Мамо, дай»). До 2 років починається перший період «чомучок», коли дитину цікавить передусім назва предмета, а не його функції чи якості.

Від 1,5 до 2 років життя в активному словниковому запасі малюка вже є 30–40 слів. Його основні зусилля спрямовані на розуміння мовлення інших, сприймання цілих речень, тому активно називайте йому різні предмети, описуйте їх якості з використанням різних частин мови. Вчіть виконувати складні прохання («Принеси ляльку», «Дожени м'ячик») та збільшуйте кількість слів, які розуміються і вимовляють-

ся. До 2 років – це до 40 слів, до 2,5 років – у межах 300 слів, причому вже йдеться про різні частини мови. Навчіть розмовляти нехай невеликими, але граматично правильно побудованими реченнями.

На третьому році життя дитина має розуміти особливості мовлення дорослих. Вона промовляє багато слів, складні речення, сполучники, прийменники, вигуки, що вказує на розвиток емоційної і інтелектуальної сфер. Вимагайте правильної вимови, відмінювання слів у реченні, виразності мовлення, заохочуйте висловлювати власні думки (мовлення дорослих також має бути граматично правильним!). У цей час дитина входить у другий період «чомучок», де її цікавлять не стільки назви предметів і явищ, скільки їхні функції, будова. Отже, закладаються основи самостійного, критичного і нестандартного мислення. Усіляко заохочуйте допитливість – насамперед, уважним ставленням до питань і доцільною повнотою відповідей.

У 4–5 років починається завершальна фаза розвитку мовлення. Дитина має зацікавлено слухати казки, історії. Сюжети можуть бути різними. Вчіть висловлювати власне ставлення до героїв, їхніх вчинків. Вимагайте правильно будувати речення. Залучайте до книжок, інакше важко очікувати в старшому віці любові до читання. Вміло підібрані книги повинні не лише розважати, а також вчити. Зразком цього можна вважати невеликі, але інформативні казки *Веніаміна Росіна* (1912–2000), наприклад.

Казка «Хто кращий?»

Знайшли двоє курчат окраєць хлібця і почали його клювати. Каченя це помітило і стало підходити до курчат. Мабуть, і йому хлібця хочеться, а попросити соромиться.

– Їж з нами, – покликала жовте курча.

– І треба тобі ще когось запрошувати, – невдоволено пропищало чорне курча. – Самим мало.

– Вистачить, вистачить, – заспокоїв його брат. – Чого вже там!

Так утрьох і поснідали.

Наїлися курчата і пішли до своєї мами, крильцями махають.

– Мамо, мамо! – закричало чорне курча. – З нами каченя хліб їло! Скажи, правильно я зробив, що поділився з ним?

– Правильно, синок, правильно.

– Ох, як же я каченя нагодував! – не вгамовується курча.

– Та що про це казати, – зупинив його брат. – Поснідали – і все.

*Подивилася мама-квочка на синів і сказала:
– Добрий той, хто ділиться з товаришем, але кращий той, хто цим
не хвалиться.*

Як, виявляється, просто і зрозуміло. Є мораль, якою дитина оволодіває не через повчання, а літературний твір. Художнє слово збагачує інтелектуально й спонукає до наслідування, механізми якого накопичують життєвий досвід, власні світоглядні позиції. Значення наслідування зростає, якщо учасники взаємодії значущі для кожного. Тоді постає питання про впливові характеристики «значущого іншого» з трьома формами його репрезентації:

- 1) референтність (соціальне оточення визнає право приймати рішення);
- 2) емоційний статус, або явище атракції (здатність «відштовхувати» або «притягувати», викликати симпатію чи антипатію);
- 3) інституційна влада (домінування владних повноважень).

Прояви «значущого іншого» безпосередньо залежать від сімейної тактики виховання.

Тактика 1. Диктат

Дитина:

- 1) батьки вважають, що вона має низку негативних рис, а тому навіть, якщо немає протидії, все одно залишаються невдоволеними, вбачаючи в її поведінці мовчазний протест; якщо ж дитина суперечить, то це сприймається як виклик, який призводить до відповідної реакції, такої як: «Цуценя, а дозволяє собі непослух»;
- 2) нереперентна для батьків («То це твоя думка? Забудь про неї! Все буде навпаки!»);
- 3) «нульовий статус»;
- 4) рівень визнання прав – також «нульовий».

Батьки:

- 1) високий статус, багато прав, дуже значна влада;
- 2) незначна референтність (без контролю дитина вчинятиме, як вважатиме за потрібне, усупереч насильницькій тактиці батьків);
- 3) низька атракція.

*Тактика 2. Опіка**Дитина:*

- 1) значуща для батьків;
- 2) має безперечну атракцію;
- 3) можливі два статусні варіанти (високий статус – «кумир»; низький – «дитя нерозумне»);
- 4) якщо дитина не є родинним «тираном», то її референтність низька.

Батьки:

- 1) статус високий, якщо дитина не є сімейним деспотом;
- 2) референтність – неоднозначна;
- 3) атракція може бути позитивною (якщо дорослий емоційно привабливий, захищає від турбот, неприємностей) і негативною («У мене поперек горла ваша турбота! І кроку не дають ступити!»).

Тактика 3. Співробітництво

- 1) референтність батьків, їхній статус вищий, ніж статус і референтність дитини;
- 2) взаємна атракція;
- 3) статус і референтність дитини постійно зростають.

Тактика 4. Невтручання

Відсутність взаємодії зумовлює відчуженість у родині, слабе прогнозування референтності, атракцію, владу.

В ідеалі потрібно наслідувати батьків, які співпрацюють, оскільки такі відносини будуються на повазі, симпатії, а не владності. Проте діти наслідують також жорстоких, авторитарних, байдужих або гіпертурботливих. Очевидно, що наслідування не має бути «сліпою копією», абсолютним повтором, а творчим відтворенням з урахуванням обставин, що можливо при дотриманні внутрішньої автономії дитини, створення умов для її самовизначення. Так, з 2–3 місяців двічі на день залишайте дитину наодинці, поклавши поруч або повісивши над нею іграшки. Поступово час самотійного перебування збільшуйте до 10–15 хвилин. Проте, якщо дитина суха, здорова і сита, але плаче, то здебільшого їй не вистачає спілкування. Однаково шкідливими є надлишок і нестача уваги, тому обирайте тактики взаємодії з дитиною, дотримуючись правила «золотої середини»:

- 1) тактика «потуральна» («Дитина не повинна плакати!»): найменше невдоволення в немовляти – і батьки тримають його на руках;
- 2) тактика «компромісна» («Нехай трохи поплаче. Не заспокоїться, тоді візьму на руки»);
- 3) тактика «байдужа» («Поплаче – поплаче і перестане»).

Тут варто згадати зоопсихологічні дослідження американського психофізіолога *М. Селізмана* (нар. 1942), спрямовані на вивчення значущості раннього життєвого досвіду для майбутньої поведінки і протидії серйозним захворюванням. Він поділив новонароджених пацюків на три групи:

- 1 група (контрольна): пацюки зростали у звичайних лабораторних, або сприятливих, умовах.
- 2 група (періодичне потрапляння в ситуації нездоланих труднощів): ніщо не могло врятувати пацюків від покарання електричним струмом.
- 3 група (перебування пацюків у стресових умовах): такі умови можна подолати лише активними діями.

Виходить, що друга група отримувала досвід власного безсилля у будь-яких обставинах, а третя – досвід протидії. У дорослому віці тваринам вводили клітини злоякісної пухлини. Ті, хто в дитинстві отримав досвід беспорядності, після дозрівання завжди поводитися пасивно. У них найчастіше приживалися клітини саркоми, і вони гинули. Пацюки, які в дитинстві отримали досвід активності, протидії, боролися навіть у безвихідних ситуаціях (їх злоякісні клітини «відторгалися», причому частіше, ніж у тварин контрольної групи). Звичайно, некоректно переносити такі зоопсихологічні дані на людську спільноту, однак тут важливо побачити пізнавальну ідею про «виняткову важливість раннього досвіду для формування активності, пошукової поведінки, стресостійкості».

В.С. Ротенберг (нар. 1941) зазначав: «Якщо при постійному емоційному та поведінковому відгуках на плач дитини її крик через деякий час матиме неприємний вимогливий характер і буде лунає при найменшому дискомфорті, то ігнорування плачу ... призведе до того, що після етапу «катувального крику» (спробі зламати ситуацію) вона спочатку перейде на беззахисне, ображене хлипання (відчуття власного безсилля), а потім і зовсім плач припиниться ... дитина при цьо-

му отримує перший досвід марності будь-яких зусиль, який зміцнить властиву для цього етапу життя пасивно-захисну установку ...» [9, 29].

Немовля почуватиметься комфортно, маючи постійний захист найближчого оточення, особливо матері (назвемо це «феноменом присутності»). «Тактика компромісу» сприяє такій автономії, яка накопичує досвід контролю над ситуацією, розвиває активність у перекоренні перешкод, формує умови для самозаглиблення. Отже, потрібне органічне поєднання доцільної свободи дитини з увагою та турботою про неї. Усамітнення – це унікальна можливість для самоаналізу. Нездатність зосереджуватися на собі значною мірою залежить від оточення. Щоб сформувати сильну і незалежну особистість, привчайте дитину бути самою хоч іноді (це не означає «сам дома», бо наслідком стане почуття непотрібності). Найкраще залишайте її з іграшками, за слуханням улюблених казок, пісень. Так розвивається зосередженість, уважність. Уникайте безцеремонного втручання в її заняття, бо цим спричиняєте непорозуміння і навіть конфлікти. Краще підготуйте дитину до необхідності змінити діяльність («Коли я прийду, то ми з тобою...» або «Через деякий час...» тощо). Ніколи не залишайте дитину наодинці (як покарання).

Навчити залишатися на самоті зовсім не означає ізолювати дитину від соціального оточення, однолітків, оскільки таке їй зашкодить і наслідки виправити досить складно. Наприклад:

Ситуація 1. Батьки вважають дитину «особливою», тому вона «не може гратися будь з ким, особливо – товаришувати».

Вони приводять «друга», упевнені, що діти справді зможуть подружитися. Так буває, якщо дитина знаходиться під абсолютним тиском батьків, і, зазвичай, це буде не дружба, а слухняність, конформність. Спочатку дитина боїться суперечити батькам, потім – власні думки піддаватиме жорсткій цензурі і, зрештою, стане, як «більшість», сіренькою, непомітною, маленьким гвинтиком, від якого в житті нічого не залежить.

Ситуація 2. Батьки не дозволяють дружити з дитиною, яку обрали другом. Аргументів безліч («погана сім'я», далеко живе, нечупара тощо).

Безперечно, що не можна ігнорувати, з ким дитина товаришує, але краще разом з нею обговорити цю проблему, прислухатися до думок, запропонувати своє бачення ситуації, і, як правило, вона зрозуміє і,

звісно, прислухається, якщо батьки є референтними і вміють поважати чужу думку.

Отже, дитину потрібно вчити обирати друзів і дружити. Важливо зрозуміти, що їй заважає. Часто – це надмірна активність, невміння дослухатися до інших або навпаки – повільність, агресивність тощо. Кожен випадок індивідуальний, але зовнішня байдужість до однолітків насправді приховує велику потребу в них.

Почуття товариськості формується поступово. До 3-го року життя знаходяться діти «поруч, але не разом» (феномен «коактивності»). У 3–7 років вони критичні до оточення, однак майже не помічають власних недоліків, тому часто нелояльні. Критеріями вибору товаришів є їхня успішність у навчанні, зовнішня привабливість, стосунки батьків, місце проживання тощо. До 7-го року життя вони відчувають потребу в спілкуванні, яка загострюється в підлітковому віці. Як наслідок, 6–7-річний вік вважається сприятливим для формування вміння дружити та спілкуватися, тому тут є свої рекомендації.

1. *Легше спілкуватися і дружити тим дітям, які вміють співчувати та співпереживати.* Перші прояви цих якостей за умови правильного виховання характерні для трирічного віку. Відсутність емпатії – це показник егоїзму, який перешкоджає повноцінній взаємодії з однолітками. І навпаки: емпатія формує доброзичливість, оптимізм, упевненість, стабільність, – зрештою, світ не здається ворожим.

Емпатії потрібно вчити. До трьох років життя дитина має розуміти, що недобре сміятися, коли іншому боляче, не можна бігати та шуміти, якщо хтось захворів. Необхідно пожаліти слабшого, меншого, знати, як відчувається соціальне оточення, для чого варто розвивати спостережливість. Наприклад, запропонуйте дитині описати місце, де були нещодавно; розповісти, як були одягнені на прогулянці інші діти; запросіть уважно прислухатися до шелесту листя і розповідати, як воно шелестить, тощо.

Особливою умовою розвитку спостережливості є відсутність квапливості. Діти не люблять поспішати. Аби щось почути і побачити, потрібно вдивлятися без поспіху, із задоволенням. Інакше вони стануть примхливими, протестуючи проти дорослої нетерплячості. Є психофізіологічні закономірності такої протидії. До 3 років усі діти повільні, що спричинено їхньою слабкою моторикою. Збільшенню рухового темпу сприяє подальший розвиток кістково-м'язової системи. До 4–5 років більшість дітей стають вправнішими у рухах (сенситив-

ний період для розвитку темпу діяльності). До 6–7 років швидкість передачі нервових імпульсів зростає у півтора рази. Протягом наступних періодів (до досягнення 20–22 років) руховий темп збільшуватиметься. У середньому віці він спадає через зниження швидкості мозкових процесів.

Потенційно саме через схожість рухових темпів маленькі діти комфортніше почувуються, спілкуючись з бабусями та дідусями.

2. *Необхідно вчити дітей доброзичливості.* Вона властива впевненим людям, хто має навколо себе дружні, теплі стосунки. Це аксіома, що агресія притягує агресію, тому не варто дивуватися, коли в агресивної дитини безліч проблем, що пояснюється, зокрема, необізнаністю в правилах поведінки, тому тут потрібно навчити простим правилам етикету:

- 1) спілкуючись, дивитися в очі співрозмовника (принаймні так вимагає європейський етикет): схильність «ховати очі» часто сприймається як нещирість, хитрість (хоча, як правило, це ознака невпевнених людей, обтяжених комплексами); звички, сформовані в дитячому віці, важко виправляються, і згодом вони стають особистісними рисами, тому чим швидше дитина припинить дивитися собі під ноги або вбік, тим легше їй дорослою налагоджувати стосунки з іншими людьми, незалежно від їхнього віку чи статусу;
- 2) не боятися усміхатися, що не є ознакою слабкості чи невпевненості, як це іноді розуміє соціальне оточення (навпаки, це здатність довіряти іншим, відсутність необхідності постійної самопрезентації, вияв впевненості).

Відмежовуючи емоції від їхніх зовнішніх проявів, ми нічого від них не залишаємо (В. Джеймс, 1884). Такі зовнішні ознаки є не стільки наслідками емоцій, скільки їх причинами: «Людина сумує тому, що вона плаче, а не навпаки». Й. Шульце (1884–1970), фотографуючи дітей під час сприйняття ними картин різного естетичного та емоційного змісту, виявив найбільш характерний прояв задоволення – усмішку (1906; 1917). Німецький психолог В. Вундт (1832–1920) розглядав різні рухи як зовнішній корелят або супутник переживань.

Отже, навчивши дитину усміхатися, дорослі формують у неї сприятливе самопочуття, впевненість, приязне ставлення до інших. Проте усмішка має бути щирою, інакше обличчя перетвориться на

розтягнену маску, і проникливий співрозмовник обов'язково помітить штучність.

3. *Єдиний шлях мати друга – це навчитися самому бути другом.* З цього приводу американський філософ Р. Емерсон (1803–1882) зауважив, що оволодіння цим мистецтвом починається з уміння ділитися. «Ділити» маму з братиком або сестричкою, ділитися улюбленими іграшками на дитячому майданчику тощо. Щоб дитина так вчинила, заохочуйте її похвалою за доброту та вміння поступатися, що згодом дозволить їй розв'язувати складні життєві ситуації, ураховуючи інтереси оточення і водночас не ігноруючи життєві переконання. Вона буде налаштована на співробітництво.

4. *Навчіть дитину ставитися до соціального оточення так, як вона хоче, щоб ставилися до неї* (просто старе правило філософії людського буття, пропаговане, наприклад, у релігійних канонах). Для цього аналізуйте разом вчинки літературних персонажів, героїв кінострічок тощо і обов'язково власну поведінку, що сприяє формуванню вміння розуміти, критичному переосмисленню всього, що відбувається навколо і в собі (так будуються власні життєві пріоритети і формується здатність приймати життєві цінності інших).

Потрібно вчити мистецтву «жити серед людей». Проте навіть найкращі поради не замінять власний приклад батьків. Живіть не для дітей, а живіть разом з ними. Пам'ятаймо вислів видатного українського педагога А.С. Макаренка (1888–1939), що ми виховуємо своїх дітей навіть тоді, коли нас немає вдома.

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте ознаки «проникливої людини».
2. У чому полягає сутність інтимно-особистісного, або довірливого, спілкування?
3. Яке смислове призначення невербальних засобів для розвитку вмінь спілкуватися?
4. Сформулюйте диференціальні характеристики психології чоловіків і жінок, які визначають сприятливий сімейний психологічний клімат.
5. Наскільки аргументованими у «психології сім'ї» є концепції «ритмів кохання»?
6. Назвіть базові настанови феномена «мистецтво спілкування».
7. Сформулюйте переваги і недоліки маніпулятивного спілкування у сімейних взаєминах.

8. Визначте результативні поведінкові стратегії в сімейному спілкуванні.
9. Прокоментуйте значущість експресії для сімейного спілкування.
10. Сформулюйте базові настанови спілкування в соціальній системі «батьки – діти».

Список літератури

1. Бандурка А. М. Психология управления / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянська. – Харьков : ООО «Фортуна пресс», 1998. – 464 с.
2. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 190 с.
3. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2008. – 176 с.
4. Корнев М. Н. Соціальна психологія / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко. – К. : Видавництво КНУ ім. Т. Шевченка, 1995. – 303 с.
5. Куницина В. Н. Межличностное общение / В. Н. Куницина, Н. В. Казаринова, В. М. Погорьша. – СПб. : Питер, 2001. – 544 с.
6. Любимов П. С. Практикум по экспериментальной психологии / П. С. Любимов. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство, 1936. – 222 с.
7. Психология женщины: Хрестоматия / Сост. А. А. Криулина. – Курск : Курск, 1992. – 128 с.
8. Росин В. Е. Рассказы и сказки / В. Е. Росин. – К. : Веселка, 1973. – 216 с.
9. Ротенберг В. С. Мозг. Обучение. Здоровье / В. С. Ротенберг, С. М. Бондаренко. – М. : Просвещение, 1989. – 240 с.
10. Синельников В. В. Прививка от стресса, или Психоэнергетическое Айкидо / В. В. Синельников. – М. : Центрполиграф, 2007. – 207 с.
11. Социальная психология в трудах отечественных психологов / сост. и общая ред. А. Л. Свенцицкого. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
12. Тихомиров О. К. Психология мышления / О. К. Тихомиров. – М. : Изд. Московского университета, 1984 – 272 с.
13. Трухин И. А. Будущему семьянину / И. А. Трухин. – К. : Радянська школа, 1987. – 272 с.

Сімейні конфлікти

Сім'я – це вузол, у якому тісно переплетені міжособистісні стосунки.

Н. Пезешкіан

5.1. Сім'я і навколишня конфліктна дійсність

Однією із «вічних» є проблема сімейних конфліктів, оскільки не існує сімей, у яких не було б непорозумінь чи сварок. Конфлікт – це не завжди катастрофа. Основне – вміти вчасно робити висновки з конфліктних ситуацій, щоб вони не повторювалися. Саме конфлікт дозволяє зрозуміти, що «не так» у сімейних взаєминах, де їхні слабкі місця, що не влаштовує подружжя тощо.

«Безконфліктною» сім'я стає за таких умов:

1. Конфлікт є латентним через взаємну байдужість: кожний суб'єкт сім'ї живе власним життям, власними інтересами. Формально сім'я зберігається, люди живуть разом, але фактично – окремо. Зовнішні конфлікти ніби відсутні, оскільки загалом конфлікт не став хронічним.
2. Сім'я щасливо проіснувала так довго, що подружжя «без слів» розуміє одне одного.

Там, де подружжя прагне до вдосконалення стосунків, конфлікти неминучі. Розв'язання конфлікту сприяє розвитку сім'ї, новому рівню спілкування [55].

Сімейний конфлікт – це протиборство членів сім'ї на основі зіткнення протилежно спрямованих мотивів і поглядів. Він завжди має реальну причину, яку не можна просто проігнорувати. Суперечку можна припинити, якщо вона набридла, сварку – зупинити, вважаю-

чи за краще «поганий мир». Конфлікт можна тільки розв'язати, тобто провести спеціальну роботу для з'ясування суперечностей інтересів і пошуку рішення, прийнятого для обох сторін.

Учасники сімейних конфліктів часто є жертвами власних неусвідомлених особистісних особливостей, неправильного сприймання ситуації і самих себе. Демонстративна поведінка часто маскує справжній почуття та уявлення про конфліктну ситуацію і один про одного. Так, за грубими і гучними зіткненнями подружжя можуть приховуватися прихильність і любов, а за акцентованою ввічливістю – емоційний розрив, хронічний конфлікт, іноді – ненависть.

Конфлікт стає реальністю тільки після усвідомлення протиріч, оскільки сприйняття ситуації як конфліктної спричиняє відповідну поведінку (виходить, що протиріччя може бути не тільки об'єктивним, а й суб'єктивним, уявним). Перехід до конфліктної поведінки – це дії, спрямовані на досягнення своїх цілей і блокування досягнення протилежною стороною її прагнень і намірів [6].

Найбільш відповідальним і конфліктним періодом у житті подружжя можна вважати початковий етап, коли молодята перебувають не стільки в інтимно-особистісній сфері взаємин, скільки у сімейно-побутовій. Період «притирання» характерів – це дуже складний етап, оскільки між подружжям може існувати багато відмінностей: в освіті, моральних уявленнях, культурі, ставленні до службових обов'язків, домашніх справ тощо. З цього приводу французький письменник *Андре Моруа* (1885–1967) дуже влучно й образно змалював складність подружніх стосунків: це два кораблі, які наблизились і розгойдуються на хвилях, борти їх зіштовхуються й риплять.

Провідними конфліктами в сімейних стосунках є конфлікти між чоловіком і дружиною, що спонукало нас до розроблення такої тематичної класифікації:

1. *Психофізіологічні конфлікти*: психосексуальна несумісність; хімічна залежність (алкоголізм, наркоманія тощо); хвороба одного з подружжя; надмірне навантаження побутовими справами (переважно дружини); монотонність, одноманітність життя; ревнощі.
2. *Особистісні конфлікти*: індивідуально-психологічні особливості подружжя; прагнення до лідерства; обмеження свободи дій, самовияв членів сім'ї; авторитарний, жорсткий тип сімейних стосунків; незадоволення потреби в позитивних емоціях (відсутність ласки, турботи, уваги й розуміння); нехімічна залежність (гемблінг);

- несумісність інтересів і потреб; негативні риси характеру; невихованість.
3. *Родинні конфлікти*: неузгодженість тактики виховання дітей; ігнорування батьківських обов'язків або недостатнє їх виконання; втручання родичів у подружні стосунки; незадоволення в дітей потреби у взаємодопомозі та взаєморозумінні з батьками; низька педагогічна культура.
  4. *Етико-психологічні конфлікти*: неповага до почуття гідності партнера; зрада; підвищений інтерес до інших сексуальних партнерів; лінощі; дармоїдство; фізичні образи; егоїзм.
  5. *Матеріально-побутові конфлікти*: фінансові запити; відсутність власного житла та необхідних речей; незадоволення потреби у взаємодопомозі та порозуміння у веденні домашнього господарства; марнотратство.
  6. *Підприємницька діяльність*. Якщо хтось із подружжя починає займатися підприємництвом, то збільшується кількість проблемних сімей, частіше постає питання про кризу материнства. Наприклад, бізнес-леді (мати), яка «виштовхнула» батька на «периферію сім'ї», сама не може чи не хоче виконувати роль вихователя дітей (і навпаки), а без участі батька підготовка дитини-хлопчика до ролі чоловіка і батька виявляється неповноцінною.
  7. *«Подружжя втома»* – це поведінка подружжя, зумовлена зникненням яскравості почуттів, наростанням буденності, дратівливості, конфліктності:
    - 1) *збіднення подружнього спілкування*: на початку сімейного життя в партнерів є достатньо нової інформації (дитинство, батьківська сім'я, інтереси, смаки тощо), але поступово вона вичерпується, зацікавленість спілкуванням стає слабшою;
    - 2) *зниження взаємної оцінки*: на початку шлюбу партнери високо оцінюють одне одного, але поступово переваги перестають помічатися, а на перший план виступають недоліки;
    - 3) *послаблення ігрового рівня спілкування*: прагнення подобатися згодом зникає. Спрацьовує ефект «уже досягнутого», що безпосередньо пов'язане з неவிбагливим ставленням до своєї зовнішності. Приклад: одна жінка вибирає собі домашній халат, а інша допомагає у виборі, на що перша відповіла: «Ні, мені не подобається. На мене ж чоловік щодня дивиться!» (цілком виправдана

поведінкова стратегія – у святкові та буденні дні бути привабливою);

4) *одноманітність, буденність сімейного дозвілля*: якщо в партнерів немає спільних захоплень, культурних інтересів, то це збільшує «подружню втому».

8. *Різні моделі поведінки чоловіка і дружини* (гендерні відмінності), через які подружжя не розуміє один одного. Для цього потрібно знати типові відмінності, які спричиняють конфлікти.

У сімейних конфліктах можна спостерігати деструктивні форми поведінки чоловіка і дружини, наприклад:

1) чоловік уникає домашніх справ, проте до дружини висуває певні вимоги: «Я працюю з ранку до ночі, а вдома увесь тиждень безлад»);

2) у відповідь дружина робить спробу показати свою перевагу («Я тебе просила купити картоплю, овочі – не купив, то не буду готувати, і взагалі ... я тобі не служниця, можеш і сам сорочки випрати»);

3) конфлікт перетворюється на боротьбу статей («Не зачіпай мене, ти мені неприємний»; «Мені набридли твої нотації, я буду спати на дивані»);

4) подружжя може звинувачувати у своїх труднощах дітей і спрямовувати свій гнів на них («Геть із моїх очей. Тільки через тебе з батьком сваримося»);

5) шлюбні партнери приписують свої проблеми своїм особистісним особливостям чи неврозу («Ти «ненормальний»?» – «Сама ненормальна. Лікуватися треба!») [39, 126].

9. *Психологічна несумісність* (здатність встановлювати, зберігати й тривалий час підтримувати оптимальні особисті та ділові взаємини, які б задовольняли основні потреби; позитивні емоції [18]).

Гармонію сімейно-шлюбних взаємин, а отже психологічну сумісність визначають особистісні параметри, наприклад:

1) емоційність подружніх стосунків, ступінь прихильності;

2) схожість уявлень, «бачення» себе, партнера, соціального світу в цілому;

3) схожість бажаних моделей спілкування, поведінкових особливостей;

4) сексуальна та психофізіологічна сумісність;

5) загальний культурний рівень, ступінь психічної й соціальної зрілості, схожість подружніх цінностей [50].

Американські соціологи, дослідивши 1500 подружніх пар, визначили й проранжували якості, характерні жінкам і чоловікам з низькою здатністю пристосування до сімейного життя. Жінок вирізняють сварки, нездатність виявляти справжні почуття, егоїстичність, орієнтація на власні інтереси, неохайність у домашніх умовах, марнославство, перебільшена критичність до свого чоловіка, відсутність турботи про дітей, невміння (небажання) вести домашнє господарство. Чоловіки не турбуються про матеріальний добробут сім'ї, не зберігають вірність дружині, грубі до дітей, здатні до фізичного насилля над дружиною, маловимогливі до свого розвитку, образливі [56, 78].

Вочевидь, зазначені характеристики властиві емоційно незрілій особистості, яка не має ресурсів для зміни своєї поведінки і виявляє дезадаптивну форму взаємин з оточенням.

Білоруський соціолог і психолог *В. Шейнов* визначає періоди, де виникає найбільша кількість конфліктів:

- 1) на другому році спільного життя (як правило, з народженням дитини), який пов'язаний із взаємним ставленням, ставленням до своїх батьків і родичів, потім – до дітей. Сім'я захищає свою самостійність, формується як колектив;
- 2) чоловік і дружина досягають висоти статевої та духовної зрілості, їх починає пригнічувати усталений у родині одноманітний ритм і стиль життя: потенційною є «подружня зрада». Щоб уникнути такого, нагадаємо слова російського і радянського поета *М. Заболоцького* (1903–1958): «Душа об'язана трудиться и день и ночь, и день и ночь!». Отже, подружня любов – це постійна праця і самовдосконалення;
- 3) третій пік конфліктів – це досягнення 45–50-річного віку: «Сивина в бороду, біс у ребро» (тут буває до 20% розлучень).

Подружню напруженість, яка передує конфлікту, вирізняють такі ознаки:

- 1) скорочення кількості взаємних звернень «на ім'я»;
- 2) уникнення під час розмови контакту очей;
- 3) різкі жести і погляди, що засвідчують незгоду;
- 4) відсутність усмішки у спілкуванні;
- 5) «охолодження» колишніх оптимальних взаємин [10].

Це також індивідуально-психологічні особливості подружжя (йдеться про типи конфліктних особистостей, серед яких можна впізнати родичів, знайомих тощо):

- 1) *демонстративний тип* (завжди прагне бути в центрі уваги, має завищену самооцінку). Може безпричинно конфліктувати; його безцеремонність часто переходить у грубість (це передусім хо-лерики, яким притаманна бурхлива діяльність у різних напрямах);
- 2) *ригідний тип* (непластична, прямолінійна людина, яка не вміє перебудувати свою поведінку залежно від зміни ситуації й обставин). Їй постійно здається, що її недооцінили, вона любить завжди бути правою і нечасто відмовляється від своїх переконань, тому виявляє хворобливу підозрілість. Переконати таку людину практично неможливо. Невміння чи небажання зрозуміти інших людей;
- 3) *педантичний тип* («надточна» особистість): завжди пунктуальний, прискіпливий, «занудний», хоча й старанний, відштовхує від себе людей. Висуває завищені вимоги до оточення; «підвищено тривожний». Схильний надавати вагомому значення зауваженням до себе. Переживає свої прорахунки, невдачі, через що часто фізично страждає (безсоння, головні болі тощо);
- 4) *безконфліктний тип* («безвладна» особистість): свідомо уникає конфлікту, в усьому погоджується, перекладаючи відповідальність за прийняття рішень на інших (чоловік на дружину, або навпаки); безпринципний; залежний від думки оточення. Не має сили волі; не замислюється над наслідками своїх вчинків. Уникнення конфліктів стає причиною нових конфліктів;
- 5) *раціональний тип* (налаштований будь-коли конфліктувати, аби тільки він допоміг у досягненні намірів). Не зважає ні на вік, ні за заслуги. Конфліктує доти, доки не отримає бажаного;
- 6) *конфліктний тип* (уміє «правильно» поводитися у конфліктній ситуації і має з цього користь). Може спеціально провокувати конфлікти, оскільки звик отримувати від них «бонуси». Як правило, аргументує свою позицію і дійсно знає, чого хоче. Йому властивий егоцентризм, нереалістичність, завищена самооцінка, образливість, емоційна глухота, заздрість, азартність, грубість, зухвалість.

Деякі автори стверджують [9], що окремі люди мають сильну психологічну схильність до конфліктної поведінки (конфліктної особистості). Задоволення ними цієї потреби шляхом участі (а тим більше перемоги) у конфлікті призводить до тимчасового зниження рівня конфліктності (однак, як будь-яка людська потреба, вона потім знову актуалізується).

Спрямованість конфліктної особистості:

- 1) прагнення будь-що домінувати, бути першою там, де можна сказати своє «останнє слово»;
- 2) прямолінійність у висловлюваннях і судженнях;
- 3) неаргументована критика; «поганий» настрій, який періодично повторюється;
- 4) консерватизм мислення, поглядів, переконань, небажання перебороти застарілі традиції;
- 5) прагнення казати «правду в очі», безцеремонне втручання в особисте життя;
- 6) прагнення до незалежності, яке переростає в прагнення робити «все, що хочу»;
- 7) наполегливість межує з нав'язливістю;
- 8) несправедливе оцінювання вчинків і дій інших людей, применшення їхньої функціональної ролі;
- 9) неадекватне оцінювання своїх можливостей і здібностей (переоцінка) [32].

Соціальні мікро- і макрочинники у конфліктних взаєминах:

- 1) мікрочинники: погіршення матеріального становища багатьох родин; надмірна службова зайнятість одного з подружжя (чи обох); неможливість працевлаштування за бажанням одного з подружжя; тривала відсутність власного житла і можливості влаштувати дітей до дошкільного навчально-виховного закладу;
- 2) макрочинники: зростання соціального відчуження, зміст якого полягає у втраті людиною контролю за результатами своєї діяльності; орієнтація на культ споживання; девальвація моральних цінностей, у тому числі традиційних норм сексуальної поведінки; зміна традиційного родинного статусу жінки (прогресуюча економічна самостійність і нівелювання «синдрому домогосподарки»); тотальна міграція українців.

Отже, конфліктів важко уникнути, оскільки сім'я – це структура, де людям з часто протилежними поглядами, думками та інтересами доводиться постійно і тісно взаємодіяти. Конфлікти руйнують основи сімейних стосунків, оскільки травмується психіка, замовчуються позитивні якості і перебільшуються недоліки, з'являються стресові стани, ненависть. Тоді виникає *ідіосинкразія* (різке несприйняття «чогось», зокрема «неприйняття подружжям один одного»).

У зв'язку з цим глобальною проблемою шлюбно-сімейних стосунків є «розлучення». Якщо у 1913 році було 0,1 розлучень на 1000 осіб, у 1940 році – 1,1 розлучень, то у 2000 році – 4 розлучення. Нині Україна посідає перше місце в Європі за кількістю розлучень. Якщо врахувати цивільні шлюби, то рівень розлучень в Україні сягає 61%.

Розлучення – це розірвання законного шлюбу за життя подружжя, яке дає їм свободу вступу в новий шлюб [1, 218].

Р. Кочунас розрізняє такі стадії розлучення:

1. *Стадія заперечення*. Як правило, людина витрачає на близькі стосунки багато часу, енергії та почуттів, тому важко одразу змиритися з розлученням. За допомогою механізму раціоналізації знецінюються шлюбні взаємини: «Нічого страшного не сталося», «Усе добре», «Нарешті я вільний (а)» тощо.
2. *Стадія «озлобленості»*. Душевний біль супроводжується відразу до партнера. Нерідко маніпулюють дітьми, намагаючись залучити їх на свій бік.
3. *Стадія переговорів*. Є найскладнішою, оскільки це спроба відновити шлюб. Використовується безліч взаємних маніпуляцій, включаючи сексуальні відносини, загрозу вагітності або вагітність. Іноді вдаються до тиску на партнера з допомогою соціального оточення.
4. *Стадія депресії*. Виникає, якщо агресивність і перемовини не дають результатів. Людина відчуває себе невдахою, знижується рівень самооцінки, вона починає триматися осторонь від інших людей, не довіряти їм. Почуття знехтування й депресія тривалий час можуть заважати становленню нових інтимних стосунків.
5. *Стадія адаптації* (приспособування до нових умов життя) [38]. Більшість розлучень відбувається з ініціативи жінок, хоча здавна (парадокс!) вони вважаються берегинею сімейного вогнища. Це, звісно, не означає, що сучасна жінка не цінує свого сімейного стану.

Навпаки, вона хоче створити сім'ю, зберегти її, але складається така сімейна ситуація, коли спільне проживання стає неможливим.

Основні причини розлучень:

1. *Недостатня морально-психологічна підготовка до сімейного життя.* Кількість розлучень стрімко збільшується не стільки через матеріальні чи соціальні чинники, скільки через моральну незрілість подружжя (незрілі почуття; особливо безвідповідальність у виборі супутника життя та за створену сім'ю).

Пік розлучень припадає на перші роки подружнього життя (від трьох місяців до півтора року). Така ситуація пов'язана з перерозподілом ролей, зменшенням сексуальної активності, народженням дитини. Реальне життя виявляється дуже далеким від рожевих мрій.

Тут можна визначити поширені настанови у дівчат: 1) виходять заміж, не встигнувши добре пізнати майбутнього супутника життя; 2) бояться відстати від моди: «У всіх подруг весілля, що ж це я засиділася?!».

Як тут не пригадати слова російського письменника *Миколи Лескова* (1831–1895): «...Навряд у чомусь іншому людська легковажність виявляється так страхотливо, як у влаштуванні подружніх шлюбів. Кажуть, що розумні люди купують собі чоботи з більшою увагою, ніж деякі обирають супутника життя» [40, 69]. Загалом, як правило, поспішні, необдумані шлюби закінчуються розлученням.

Розпад сім'ї починається в разі, якщо зникає взаєморозуміння, діалог перетворюється на поєдинок самолюбств, емоційне бере гору над раціональним, кожна пропозиція зустрічає не лише контрпропозицію, а й пряму зневагу. Звичайно, якщо майбутнє подружжя росло в сім'ях, де вагомим був особистий приклад батьків, повага, відданість, турботливе ставлення, загальна родинна сприятлива атмосфера, то маємо відповідні взірці для наслідування. Тоді в молоді формується позитивний образ сім'ї, завдяки чому вона швидше адаптується до нових обов'язків, шукає компроміс у складних, конфліктних ситуаціях. Якщо ж таке подружжя росло в протилежних сім'ях (алкоголіки, наркомани, деспоти, низький культурний рівень), то й власна сімейна ситуація буде також протилежною (грубість, бійки тощо).

Часто трапляються випадки укладення шлюбу через вагітність нареченої. Те, що юнак зареєстрував шлюб, безперечно, позитивний факт, проте його укладають не на засадах любові, поваги, а за необхідності. Як наслідок, значний відсоток таких шлюбів розпадається

через 2–3 роки після народження дитини, а загалом його майбутні сприятливі перспективи є дуже примарними.

2. *Небажання чоловіка допомагати у вихованні дітей.* Багато чоловіків вважають, що вихованням дітей має займатися дружина, тому самоусуваються від цього процесу (це також наслідки сімейних зразків). Їх дратують власні діти, їхній голосний сміх, пустощі. Є чоловіки (як правило, мають вищу освіту) досвідом армійської служби, а тому вважають, що жінка може виховати тільки «пестуна». Як наслідок, вони впроваджують муштру, що також негативно відбивається на вихованні дітей.

3. *Невміння жити в сімейній спільноті, особливо якщо під одним дахом живе кілька поколінь.* Це одна з «гарячих точок» сімейних взаємин. Молодята дуже часто не готові не тільки до взаємної адаптації, а також до адаптації щодо чужих батьків.

У спільному проживанні з батьками виникають матеріальні, житлово-побутові труднощі, труднощі спілкування, взаєморозуміння. Родинна лінія «зять – теща» здебільшого неконфліктна, оскільки вважається, що чоловікам легше домовитися через чоловічу солідарність, а «теща – зять» і особливо «невістка – свекруха» постійно є напруженими.

4. *Недостатня підготовленість до виховання майбутніх дітей.* Очікування дитини – це справжнє випробування для кохання, а її народження – випробування на міцність сім'ї. Багато шлюбів розпадається в перший рік після появи дитини, як правило, з ініціативи чоловіків, які не витримали випробування батьківством (егоїзм виявився сильнішим за інші почуття).

Молодий батько після народження малюка не повинен уникати догляду за ним, а допомагати дружині. Оскільки дитина потребує безсонних ночей, постійного догляду, то коханий чоловік дійсно на деякий час може для дружини відійти на «другий план». Молода мати, яка не виспалася, втомилася тощо, можливо, поводить себе не так, як йому суб'єктивно здається. Тоді він починає почуватися зайвим, непотрібним. Потенційно може виникнути думка про розлучення (вихід: подружжя має разом «нести» вантаж турбот про новонародженого).

5. *Дисгармонія в інтимних стосунках.* Сексуальна дисгармонія – це будь-які недоліки психічної, емоційної та фізичної відповідності між чоловіком і жінкою, що спричиняють порушення гармонії їхнього сексуального життя [28]. Найбільш поширеним варіантом (близько

50% усіх випадків сексуальної дисгамії) є відмінність рівнів статевого потягу, несхожість темпераментів, фізіологічних можливостей, або статевої конституції [53].

Це також асинхронність циклів і ритмів виникнення сексуального бажання, безграмотність у питаннях психогігієни шлюбного життя; чоловіча імпотенція або жіноча фригідність; хронічна нервова перевтома тощо. Іноді дисгармонія в інтимних стосунках не має виразності, але вона й не бажана, оскільки невиразна незадоволеність спричиняє дратівливість, пригніченість, позбавляє радості. Щоб уникнути дисгармонії, деякі пари вирішують певний час пожити разом до весілля, щоб вирішити, чи підходять вони одне одному.

«Плюс» такого рішення полягає в тому, що за час спільного проживання молоді люди краще пізнають одне одного, вчаться налагоджувати побут і розподіляти обов'язки, планувати спільний бюджет, дізнаються про недоліки, а також краще пізнають сексуальні потреби. Вони не наважуються одразу народжувати дітей, адже контраст між свободою до весілля і різкою зміною життєвого стереотипу з появою дитини є дуже разучим.

«Мінус» полягає в тому, що молоді люди бачать одне одного без прикрас: чоловік бачить свою кохану без косметики, у домашньому одязі, з мокрим волоссям після душу тощо. Актуальним тут залишається стереотип, що цивільний шлюб є принизливим. Крім того, залишаються проблеми, які властиві для офіційного шлюбу (наприклад, домашнє господарство). Водночас цей «мінус» може перетворитися на «плюс». Якщо в сім'ї часто виникають сварки й тривалі конфлікти, то парі легше розлучитися, ніж подружжю, яке перебуває в офіційному шлюбі, і психічна травма буде потенційно меншою. Необхідно зауважити, що психологи цивільний шлюб називають «шляхом, що не веде до мети», оскільки люди, які живуть у такому шлюбі, з часом не бачать сенсу оформляти стосунки [23]. Нині кожний десятий шлюб в Україні є цивільним. Не бажають узаконювати свої стосунки переважно люди 25–40 років (лише третина з них згодом на це зважується). Ще 45 відсотків українців позитивно ставляться до спільного життя перед офіційним шлюбом [35].

Отже, якою б не була важливою гармонія в інтимному житті, сімейне щастя полягає не тільки в ній. Щоб повністю задовольнити людську потребу в спілкуванні, необхідне взаєморозуміння, почуття

власної повноцінності, повага, інакше сама гармонія в інтимних стосунках перестає задовольняти.

6. *Недоліки моральної вихованості*. Це відсутність тактовності, уваги, терпимості, співчуття, культури спілкування (переривання монологу партнера, негативні узагальнення, перебільшення, профілактичні покарання, глузування тощо). Це також «діалоги-пкірування», або змагання в майстерності глузування й образи. Доречним є посилення на перський вислів: «Рану, заподіяну вогнепальною зброєю, ще можна вилікувати, але рана, заподіяна язиком, ніколи не заживає».

7. *«Бюрократизм» чоловіка*. Сучасна жінка економічно більш незалежна, тому для неї важливо, щоб чоловік був не тільки зразковим «главою сім'ї», а й залишався Чоловіком. Водночас чоловіки часто демонструють догматизм, невміння приймати рішення швидко й самостійно, нездатність імпровізувати в сімейному житті, схильні панікувати через матеріальні негаразди, скаржитися тощо. Зрештою, типовим стає прагнення нав'язати дружині свою думку з будь-якого приводу. Чоловік-бюрократ переконаний, що ніколи не помиляється, а тому всіх повчає, прагне встановити «диктатуру» також у сфері інтимних стосунків. Вважаючи себе бездоганим, в усьому звинувачує дружину, повчає, ретельно, педантично контролює виконання своїх наказів, що є найбрутальнішим порушенням принципу сімейних стосунків – рівноправності подружжя.

8. *Фінансові проблеми* (насамперед, нестача грошей). У цьому контексті процитуємо *М. Гофмана* (1887–1959): «Гроші завжди були символом життєвого успіху. Ними, а не складними критеріями оцінки людської цінності, визначається цінність особистості. Стару цивілізацію називали гуманістичною, бо у ній людина, Human, була мірою всіх речей, сьогодні мірою всіх речей і самої людини стали гроші!» [22].

Жебрацьке сьогодні з мізерними зарплатами негативно відбивається на сімейних стосунках. Отож молодь, яка планує побратися, має серйозно проаналізувати свої майбутні економічні можливості, щоб потім не звинувачувати всіх за свій невдалий шлюб. А як хочеться всього й одразу!

Це також невміння планувати сімейний бюджет. Часто молоді жінки витрачають гроші на непотрібні дрібниці, одяг, купують зайві продукти, які вчасно не споживаються і псуються. Якщо жінка не прагне

навчитися раціонально використовувати кошти, то це призводить до хронічної нестачі грошей.

Окремо знаходиться проблема житла. Подружжя спочатку, як правило, його винаймає, мігруючи з квартири на квартиру. З часом це набридає, «обтяжує», і молоді розлучаються. Так, юнак розповідає: «Не можу одружитися, бо нікуди привести свою обраницю. Найм житла – це не вихід. Народиться дитина, і розпочнуться ще більші поневіряння, фінансові потреби, які я не можу задовольнити».

9. *Алкоголізм, як підґрунтя насилля в сім'ї.* Через алкоголізм в Україні розпадається кожна п'ята сім'я. Алкоголізм чоловіка є могутнім стресором для його дружини й дітей. Проте останнім часом зростає кількість розлучень з ініціативи чоловіків через алкоголізм дружини (*Л. Слюсар*. – Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАНУ).

Як правило, залежна людина знаходить виправдання своїй згубній звичці (незадоволення життям, неможливість знайти вихід із проблемної ситуації тощо), не усвідомлюючи свою неспроможність опиратися тиску життєвих випробувань. Хоча протягом століть алкоголізм засуджувався громадською думкою, стримувався традиціями, проте наразі він хоч і вважається соціальною патологією, проте зазначені моральні регулятори, на жаль, уже не стримують людей.

10. Пристрасне дошлюбне кохання. Молодятам властива абсолютизація кохання. Вони часто не розуміють і не знають, що зміст кохання постійно змінюється, може бути різним за місяць до весілля і через три роки після нього. Дошлюбне кохання («бурхливе») обов'язково повинно трансформуватись у кохання подружнє (умовно «спокійне»). Не розуміючи трансформації почуттів, молодь трактує новий зміст своїх стосунків як «смерть Кохання», унаслідок чого робиться висновок про недоцільність спільного життя.

Найважливішою передумовою для утворення міцної сім'ї є вміння нареченого й нареченої серйозно провести «діалог про майбутнє»: обміркувати, як організувати своє життя після весілля, де жити, як господарювати, скільки мати дітей, як відпочивати... Там, де подружжя надає значення «коханню» як феномену, цей діалог не відбудеться. Там є лише запевнення, такі як «Я без тебе не можу прожити й дня!», але немає спільних міркувань, наприклад: «Як прожити хоча б один день разом». Або: «Кожного місяця ми обов'язково будемо дарувати

одне одному подарунки!», але немає обговорення «за які кошти це зробити» тощо.

Сім'я розпочинається з першого рішення, яке прийняли спільно чоловік і дружина, а часто саме тут виникає «тріщина» у взаєминах.

11. *Нерівний шлюб*. Через економічні негаразди такі шлюби стали звичним явищем, а саме шлюби за розрахунком, тобто ті, які ґрунтуються на обмані й самообмані. Після того як сторона, яка обманула, задовольнила свій матеріальний інтерес, доцільність такого шлюбу зникає.

12. *Вимушена розлука*, яка часто закінчується розлученням. Через економічну ситуацію багато чоловіків мігрують в інші країни для того, щоб матеріально забезпечити свою сім'ю. Тривалі «відрядження» часто призводить до появи нової сім'ї.

Необхідно брати до уваги й військові дії на Донбасі. Стреси у воїнів ООС дуже часто спричиняють функціональну напруженість у сімейних стосунках.

13. *Подружжя невірність*. Моногамна сім'я передбачає подружню вірність. Прагнення володіти коханою людиною є найбільш привабливою перспективою. Порушення подружньої вірності розцінюється як тяжкий злочин проти сім'ї.

Російська психологиня А. Волкова тлумачить невірність як один із типів подружньої деструкції, яка стосується подружніх почуттів. Зрада може бути сексуальною, емоційною, це може бути випадковий контакт, проміскуїтет (невпорядковані сексуальні стосунки) або тривалий зв'язок з однією особою. Будь-який вид зради небезпечний для сім'ї. Зраду вибачити важко, неможливо забути. Навіть подружжя із значним сімейним стажем визнають, що згадка про зраду є болісним явищем. Коли живеш із людиною, разом виховуєш дітей, то потрібно бути впевненим, що вона не зрадить. Зрада – це завжди подія, від якої не кожний спроможний отямитися.

Подружжя зрада є ситуативною в сім'ях із стійкими стосунками, частіше – у сім'ях із зруйнованими стосунками. Це основна причина розлучень молодих сімей (до досягнення подружжям 40-річного віку), третина з яких припадає на 18–22-річних людей.

Подружжя вірність залежить від дошлюбної поведінки чоловіка й жінки. Ті з них, які мали численні дошлюбні статеві зв'язки, легше її порушують. Ранній статевий досвід, який, як правило, ґрунтується

не на справжньому коханні, знижує оцінку сексуальних стосунків і почуття обов'язку стосовно партнера.

Зрада змушує людину зрозуміти, що в сім'ї були оптимальні взаємини. Так, 75% чоловіків розчаровуються у випадковому партнері і починають більше цінувати свою дружину (серед жінок – 90%).

У шлюбі делікатні моменти захоплення «кимось» краще обійти мовчанням. Надмірна щирість, бажання про таке розповісти може викликати в партнера важку депресію. Принцип «Краще гірка правда, ніж солодка брехня» тут зовсім недоречний. Той, кому зрадили, навіть упродовж свого наступного може не відновити психічну рівновагу.

Щоб робити доказові висновки, необхідно уважно й об'єктивно проаналізувати ситуацію зради, попередньо не висуваючи взаємних звинувачень. Якщо це жорстока помилка, то її потрібно вміти пробачити (жінки вибачають частіше, а чоловіки частіше подають на розлучення). Якщо зрада спричинена деформованими взаєминами, то це соціальний запит, як надалі їх будувати.

Волкова А. визначила мотиви позашлюбних зв'язків:

- 1) нове кохання (кохання відсутнє або недостатнє: раціональні шлюби, засновані на вигоді, страх самотності);
- 2) помста (покарання за невірність і відновлення почуття власної гідності);
- 3) згн'яблене кохання (почуття без взаємності, яке спричиняє пошуки кохання в іншому партнері);
- 4) пошук нового переживання (властиве для подружжя із значним стажем, а також з метою брати більше від життя через наслідкування зразків «красивого життя», сексуальної свободи);
- 5) тотальний розпад сім'ї (створення нової сім'ї);
- 6) випадковий зв'язок (сп'яніння, наполегливість партнера, «зручний випадок» тощо) [4].

14. *Асексуальність.* З роками подружжя, яке не доглядає за своєю зовнішністю, манерами, втрачає свою привабливість. Часто дорікають жінкам (і дійсно справедливо), що після весілля вони менше думають про свою зовнішність, поведінку. Проте тут можна дорікнути і чоловікам. Зразкове виконання домашніх обов'язків ще не гарантує щасливого сімейного життя, необхідно постійно турбуватися про те, щоб імпонувати своїй дружині як чоловік – у широкому розумінні цього слова. Необхідно прагнути бути взаємно привабливими. Свар-

ки, неохайність не сприяють фізичному потягу. У стабільному шлюбі подружжя незалежно від віку залишається коханцями. Помилковою є думка, що фізична привабливість необов'язкова, що лише на основі статевого потягу можна реалізувати фізіологічну потребу. Подружжя має бути впевненим, що подобаються одне одному, що разом прагнуть близькості, яка їх задовольнить.

Окремо знаходяться інші причини подружньої зради. Так, на фоні матеріального зубожіння українців виокремився клас заможних громадян, де чоловіки середнього віку і старші, які, переважно маючи сім'ю, дітей, зраджують з молодими дівчатами, оскільки вважається престижним мати молоду, ефектну коханку, особливо в ситуації малопривабливих власних сімейних взаємин. З допомогою коханки будуються нові стосунки, відбувається своєрідне «обнуління» почуттів, коли знову відчувається молодим, звабливим і потрібним. Іноді зрада розцінюється як азарт, колекціонування (чим більше – тим краще).

Отже, розлучення стало поширеним способом вирішення подружніх конфліктів. Водночас 45% чоловіків і 35% жінок шкодують після розлучення про розпад свого першого шлюбу; 9,5% чоловіків і 8,5% жінок загалом хочуть відновити попередню сім'ю. За *В. Солодниковим*, у 46% сімей один із подружжя (частіше чоловік), подаючи заяву про розлучення, виявляв позитивні почуття до партнера, а в кожній п'ятій подружній парі (21%) обидва суб'єкти зберігали емоційну прихильність.

Розлучення однаково має негативні наслідки для тих, хто розлучається, для дітей і суспільства. Воно однаково супроводжується соромом і жалістю до себе. Розлучені намагаються раціоналізувати ситуацію і довести, що їм байдужі проблеми, які виникли. Нерідко після розлучення людина намагається вгамувати своє горе за допомогою алкоголю або компенсувати втрату сім'ї збільшенням сексуальних контактів. У неї з'являються амбівалентні почуття (чергуються прояви кохання й ненависті). Іноді сексуальна близькість між колишнім чоловіком і дружиною зберігається протягом деякого часу й після розлучення, бувають навіть випадки повторного вступу до шлюбу між розлученими.

Після розлучення багатьом не вдається створити нову сім'ю. У повторний шлюб вступають близько 40% розлучених. Найбільш уразлива при розлученні жінка, в якої, як правило, залишаються діти. Отже, наслідком розлучення є проблема самотності й неповної сім'ї.

Як не парадоксально, але самотність більше характерна чоловікам, ніж жінкам, оскільки чоловік частіше ізолюється матір'ю від його дітей, позбавляється радості спілкування з ними, що спричиняє незадоволення батьківських почуттів. Крім того, після розлучення в чоловіка різко погіршуються побутові, особливо житлові умови, оскільки він здебільшого залишає житло і майно колишній дружині й дітям.

Перехід чоловіка до «самотніх» спричиняє зростання смертності (детермінанти):

- 1) соціальні дії (самогубство, вбивство, нещасний випадок);
- 2) залежність від хімічних речовин (алкоголізм, наркоманія);
- 3) хвороби.

Трохи статистики: серед самотніх чоловіків смертність значно вища, ніж серед одружених. Неодружені помирають від хвороб серця у 3,5 рази частіше, ніж сімейні. Дорожні катастрофи з першими трапляються у 5 разів частіше. Самогубством неодружені закінчують життя частіше від одружених у 6 разів. 150 років тому було зафіксовано, що жоден холостяк не став довгожителем. Аналогічна залежність властива жінкам.

Отже, уявлення, що сім'я більше потрібна жінці, не підтверджується. Водночас, як зазначалося, жінки менш драматично переживають самотність. Середня тривалість їхнього життя мало відрізняється від тривалості життя заміжніх жінок.

Чоловіки частіше, ніж жінки, вступають у новий шлюб, однак, поперше, травми, спричинені розлученням, впливають на цей шлюб; по-друге, другий шлюб менш стійкий і розпадається вдвічі частіше, ніж перший; по-третє, майже половина розведених чоловіків повторно у шлюб не вступає.

Розлучені жінки мають аналогічні проблеми, але до них додаються й такі: з ними, як правило, залишаються діти; у них частіше розпадаються всі попередні зв'язки, крім виробничих. Жінка має сформувати собі нове оточення (що не завжди вдається), а отже, вона приречена на тривалу самотність. Виходить, що у жінки дуже обмежені шанси для створення нової сім'ї.

Негативні наслідки розлучення для дітей важчі порівняно з наслідками для батьків. Діти отримують потужну психологічну травму. Звісно, більшість батьків усвідомлює, що дитина страждатиме, але не всі розуміють, як розлучення відіб'ється на її подальшому житті. Ста-

тистика свідчить, що в 31,1% дітей знижується шкільна успішність, у 19,6% порушується домашня дисципліна, 17,4% потребують підвищеної уваги, 8,7% втікають з дому, у 6,5% виникають конфлікти з друзями. Кожна п'ята дитина з неврозом пережила розлуку з батьком [16].

Розлучаючись, батьки орієнтуються на свої егоїстичні прагнення й бажання. При цьому вони мало думають про долю дітей. Неповна сім'я не може забезпечити повноцінної соціалізації дитини, тобто входження її в соціальне середовище ускладнюється і деформується. Розлучення ініціює два типи ситуацій, які травмують дітей:

- 1) майбутній розпад сім'ї, конфлікт подружжя, який переживається дитиною як загроза втрати почуття захищеності;
- 2) життя в неповній сім'ї.

Це утруднює ідентифікацію дитини відповідно до статі. Звичайно, один з батьків, який залишається з дитиною, може «якось» компенсувати відсутність іншого. Наприклад, мати прагне своєю любов'ю, турботою компенсувати те, що, на її думку, діти не отримують через відсутність батька. Така мати опікується дітьми, оберігає, контролює, стримує ініціативу, що призводить до формування вразливої, несамоїсної, егоїстичної особистості.

Найважче розлучення батьків переживають підлітки, які можуть зневіритися в любові, уникають близьких стосунків і зобов'язань, їхнє спілкування з іншими поверхове, віддають перевагу великим компаніям. Батьки стикаються також із проблемою жорстокості підлітка, який виріс без батька. Якщо в сім'ї відсутній позитивний зразок чоловічої поведінки, то такі підлітки можуть не розрізняти чоловічу і псевдочоловічу поведінку. Прагнучи утвердитися за рахунок слабшого, принизити його, вони приховують свою неспроможність, тому що в підлітків, які виростили в неповних сім'ях, як правило, формується занижена самооцінка [16].

Наслідки розлучення більше позначаються на хлопчиках, ніж на дівчатках. Після розлучення батьків хлопчики нерідко стають некерованими, втрачають самоконтроль, демонструючи підвищену тривожність, агресивність. Тут варто пригадати заклик відомого демографа *Б. Урланіса*: «Жінки! Бережіть чоловіків! Бережіть ваших хлопчиків-синів від надмірної, виключно жіночої опіки і влади; виховуйте сина тільки разом із батьком чи іншим чоловіком або, насамкінець, культивуйте автономність і самостійність майбутнього чоловіка, який живе у вашому домі, оскільки піклування про те, як він

узутий, одягнений, як нагодований і яким наукам навчений, не йде в жодне порівняння з тим, чи буде він щасливий у дорослому житті зі своєю дружиною й дітьми; чи він узагалі буде позбавлений можливості їх мати (на жаль, таких випадків стає все більше). Адже навіть примати, які виростили в ізоляції, не здатні до шлюбної поведінки. Не ізолюйте ваших дітей від сімейного вогнища, неодмінною умовою якого є теплі стосунки між чоловіком і дружиною» [60, 41].

Схожа закономірність засвідчується у дівчат (лише з менш виразними негативними симптомами).

Ще складніше процес соціалізації дітей відбувається там, де мати наполегливо прагне «влаштувати» свою долю. Нові «дяді», які періодично з'являються в сім'ї, перебудовують на свій кшталт сімейний побут, вимагають від дитини до себе певного ставлення, а потім через деякий час ідуть із сім'ї. У таких умовах дитина відчувається непотрібною, зайвою, залишеною, що може призвести до формування особистості людиноненависника, правопорушника, злочинця. Так, встановлено, що криміналізація суспільства залежить від бідності населення, де до групи ризику належать саме неповні сім'ї. З цього приводу російські соціологи *І. Двойменний, В. Лелеков* з'ясували, що майже половина підлітків-злочинців виховувалась одним із батьків.

До того ж дитина часто зазнає тиску, глузувань однолітків з приводу відсутності одного з батьків, що зумовлює формування почуття невпевненості, а нерідко «озлобленості» й агресивності. У неї можуть не сформуватись альтруїстичні якості, без яких неможливо створити вже власну сім'ю.

З початком XXI ст. передусім країни Східної Європи створюють зростання кількості безпритульних дітей («євросиріт»), батьки яких виїхали на заробітки. За неофіційною інформацією, в Україні таких дітей близько 4 млн. Ситуація, коли мати і батько знаходяться далеко від рідної домівки, негативно впливає на дитячу психіку. Вони можуть відставати у розвитку. А якщо батьки поїхали більше ніж на рік, то в дітей фіксуються розлади розвитку, властиві для соціальних сиріт. Польські експерти вирахували критичний термін відсутності одного із батьків – це два роки. Після цього дитина у віці шести-восьми років відвикає від батька чи матері і вже відчувається сиротою. Її частіше спіймають на крадіжці, вживанні наркотиків і алкоголю, ніж її однолітків, яких виховують батьки [44].

Отже, діти своїм несприятливим самопочуттям «розплачуються» за нездатність батьків створити міцну сім'ю зі здоровим морально-психологічним кліматом, спричиненого не лише суб'єктивними негараздами.

Вплив розлучення на психіку дитини залежить від таких чинників:

- 1) суб'єктивного уявлення дитини про щастя сім'ї безпосередньо після розлучення;
- 2) вік дитини й матері;
- 3) ступінь негативного ставлення до розлучення в соціальній групі, до якої належить сім'я;
- 4) здатність батька (матері), який залишився, впоратися зі своєю тривогою і забезпечити дитині безпечне соціальне оточення.

Отже, розлучення призводить до того, що суспільство одержує неповну родину, збільшується кількість підлітків з девіантною поведінкою, зростає злочинність.

Тепер зробимо часткові тематичні узагальнення з посиланням на радянського психолога *В. Сисенка*:

- 1) більша частина розведених чоловіків і жінок не має можливості (бажання) вступати у повторний шлюб, а значна частина розведених жінок, які мають дітей, зовсім не вступають у повторний шлюб;
- 2) можливості дітонародження розведених жінок залишаються нереалізованими, що негативно впливає на демографічні процеси;
- 3) унаслідок розлучень стрімко збільшується кількість неповних сімей, у яких дитина виховується одним із батьків;
- 4) зростання кількості безбаченків при живих батьках збільшує ймовірність девіантної поведінки передусім серед підлітків, негативно впливає на їхню успішність;
- 5) розлучення створює травмувальні ситуації, однаково здатні викликати нервово-психічні розлади в батьків і дітей;
- 6) самотність стає складною соціально-психологічною проблемою для мільйонів людей [57].

Руйнівною тенденцією сімейних стосунків є ревності. Це одна з наймогутніших людських емоцій, яку порівнюють тільки з коханням і ненавистю; властива дорослим і дітям; виявляються не тільки в людей, а також у тварин.

В.І. Даль (1801–1872) у своєму тлумачному словнику пропонує таке визначення ревності: це сліпа й пристрасна недовіра, болісні сумніви в чіємусь коханні або вірності.

Щодо змісту ревності існують різноманітні думки. Наприклад, *М.О. Бердяєв* (1874–1948) вважав ревності найогиднішим почуттям, спричиненим приватновласницькими стосунками, що зумовлюють тиранію людини людиною. Французький письменник *М. Ларошфуко* (1613–1680) висловлювався на користь ревності, оскільки вони народжуються разом з коханням. Поділяючи його думку, *П. Блессігтон* стверджував, що «кохання часто розпалює своє згасле вогнище від полум'я ревності».

Для «пересічних громадян» ревності – це один із доказів кохання. Деякі молоді люди не хочуть, щоб їхні наречена або наречений були позбавлені цього почуття. Кохати по-справжньому і не ревнувати – це, мабуть, неймовірно. Хоча кохання й ревності не обов'язково корелюють. Коли людина щиро кохає, то боїться втратити своє щастя, коханого і тоді, безперечно, починає ревнувати. Проте можна ревнувати, але по-справжньому не кохати. Якщо людина зарозуміла, має вдачу власника, то ставиться до свого чоловіка (дружини) як до речі, яка належить лише їй.

Старослов'янською мовою слово «ревності» означало відповідальне, суворе, педантичне ставлення до певної справи. Саме таке ставлення має бути в подружжя. Кохаєш – не кохаєш, а сім'ю тримай міцно. Звідси з'явилося й почуття власника («потрібна річ чи не потрібна, а моя»).

Ревності можуть залежати від характерологічних особливостей людини: недовіри, тривожності, недовірливості, невпевненості в собі. Тоді в неї формується, як правило, комплекс неповноцінності, і вона починає вважати, що неварта уваги, кохання іншої людини. Через таку світоглядну позицію ревнивець «чіпляється», підозрює, влаштовує принизливі сцени.

Буває кохання, яке не супроводжується ревностями, оскільки між закоханими встановлюється духовне, емоційно-пристрасне єднання. У них не виникає сумнівів щодо взаємної вірності й кохання. Якщо таке єднання відсутнє і сильне почуття є лише з одного боку, то можливі тривога, непевність, підозри.

Непоодинокі ситуації, коли ревності виникають без серйозних підстав (наприклад, підозра). Це штовхає людинку на безглузді вчинки,

часом спричиняючи життєву катастрофу. Переживаючи сумніви, ревнивець не спить ночами, страждає, «спивається», руйнує сім'ю – і все це лише через власні фантазії.

У немолодих чоловіків можуть виникати специфічні ревнощі, нерідко пов'язані зі зниженням потенції, у чому, як правило, звинувачується дружина.

Т.М. Андреева називає такі види і причини ревнощів:

1. *Ревнощі «власника»* (річ повинна належати господарю). Цей тип обов'язково пов'язаний з переживанням зради партнера і загрозою розриву стосунків, причинами яких є його підозріла поведінка, зрада, відсутність інформації про нього, розлука, компрометуюча інформація. Однак часто бувають і безпідставні ревнощі.

Розвиток власницьких ревнощів спричиняють такі риси характеру, як деспотизм, властолюбство, емоційна холодність, упертість, нездатність прощати, невміння поважати іншого.

2. *Ревнощі через образу*. Властиві людям тривожним, невпевненим у собі, із схильністю перебільшувати небезпеку, з комплексом неповноцінності. Можуть виникнути через неправильні дії іншої людини або переживання своєї сексуальної неспроможності. Позначені небажанням припустити порівняння з можливим суперником через страх програти, бути гіршим в очах коханої людини.

3. *Відображені ревнощі*. Це проекція власної подружньої невірності, ненадійності на свого партнера (якщо я зраджую, то мій партнер також на це здатний). Невірні чоловіки й жінки часто бувають «надто ревниві».

4. *Патологічні ревнощі* [31]. Крайній варіант вияву почуттів – це марення ревнощів, коли хтось із подружжя контролює кожний крок іншого і слабко відрізняє свої бажання і потреби від бажань і потреб партнера. Супроводжуються нав'язливими думками про зраду (ревнивець постійно малює у своїй уяві яскраві інтимні сцени зради). Як правило, розпитуючи про дошлюбні стосунки, прагне найменших інтимних подробиць, після чого спільне життя перетворюється на пекло.

Російський психолог *Є. Ільїн* зазначає, що найчастіше ревнощі набувають клінічної форми в чоловіків, особливо з алкогольною залежністю. Зрада дружини може бути крахом їхнього ідеалу, надій і глибокого розчаруванням, якого вони панічно бояться і прагнуть уникнути.

Причини подружніх ревнощів:

1. *Особистісні особливості «суб'єкта ревнощів»* (ревнивця). Ревнива людина, як правило, тривожна, емоційно нестійка, боїться, що її партнер може зрадити, в усьому його підозрює, вимагає доказів вірності, хоча довести це неможливо.

2. *Особистісні особливості «об'єкта ревнощів»* (того, кого ревнують). Людина активна, швидко знайомиться з особами протилежної статі, схильна казати неправду, із слабо розвиненими переконаннями. Звісно, вона буде об'єктом ревнощів. Її називають «шукач пригод».

3. *Співвідношення особистісних властивостей можливих «суб'єкта» і «об'єкта» ревнощів* (сумісність партнерів у виникненні чи відсутності ревнощів). Навіть дуже невпевнена в собі людина не буде (або майже не буде) ревнувати свого партнера, який не дає для цього підстав. Водночас шлюб вразливої людини з партнером, який не зважає на її почуття, активно заводить знайомства з протилежною статтю, фліртує на очах партнера, буде важким для першого з них.

Своєю чергою, шлюб активного чоловіка (схильного до зради) із спокійною, упевненою в собі жінкою, заснований на раціональних засадах (наприклад, «ми живемо заради дітей»), а не почуттях, може й не викликати ревнощів. Така жінка розуміє, що шлюб у її ситуації – це кращий варіант, ніж розлучення. До того ж є можливість маніпулювання чоловіком, продукуючи в нього постійне почуття провини.

4. *Вплив «ситуації»*. Виникає, коли один із партнерів змушений жити більше замкнуто (наприклад, дружина доглядає маленьку дитину, а чоловік безробітний), тоді як інший має повну свободу – аж до поїздок в інші держави. У такому разі партнер, у житті якого мало вражень і подій, буде емоційнішим до іншого суб'єкта подружжя, оскільки потребує спілкування, теплоти і, як наслідок, може виявляти вищу схильність до ревнощів [4].

Гендерні відмінності виявляються в особливостях «спрямованості» ревнощів. Чоловік ревнує, якщо його партнерша має сексуальні стосунки з кимось. Жінка ревнує, якщо її партнер емоційно прихильний до іншої.

Вважається, що жінка ревнивіша за чоловіка. Їй властиво скаржитися на свого чоловіка, який звертає увагу на інших жінок. Дружина може ознайомитись зі змістом смс-повідомлень чоловіка, «влаштовує сцену» тільки тому, що йому зателефонувала якась жінка (на жаль, таких повсякденних подій дійсно вистачає).

Чоловічі ревності пов'язуються з домінуючим правом чоловіків над жінками. Чоловіки частіше розлучаються через зраду жінки, хоча зраджують також частіше. Їхні ревності важчі й драматичніші. Чоловіки почуваються приниженими, зганьбленими, смішними, жалюгідними як в оточення, так і перед собою. Так, жалюгідний образ «рогоносця» завжди був посміховиськом, оскільки позначає втрату чоловічої честі.

Загалом, ревності завдають людям страждань. Це обтяжливе й прикре почуття, яке супроводжується хронічним стресом, виникненням різних соматичних захворювань (від головного болю до серцево-судинних захворювань, розладів травлення; психічні розлади – депресія, апатія).

Загалом ревнивцю не позаздриш, оскільки це не просто нещасна людина, а двічі нещасна, оскільки одночасно є «мучителем» і «мучеником», живе у вічній тривозі. Такі люди завжди готові завдати болю, зчинити сварку з найменшого приводу і без нього.

С. Кратофіл пропонує свої *поради проти ревностей*.

1. Якщо ревності є специфічною рисою особистості (психопатичний стан ревностей), а також ситуаційно зумовлені, то доцільно спонукати ревнивця аналізувати їх і звикати до стану невпевненості, який притаманний кожному шлюбу. Найефективніше це відбувається в межах групової психотерапії.
2. Партнерові не варто реагувати на спроби ревнивця вистежувати й контролювати, він не повинен щось пояснювати чи виправдовуватися. Неприпустимо втягувати себе в суперечки з приводу ревностей і розмовляти на відповідні теми. Необхідно перевести розмову на «інше» або взагалі піти [3].

Існують дитячі ревності, зокрема, старшої дитини до молодшої. Ці почуття не означають, що старша дитина росте черствою, безсердечною. Вона дійсно переживає потрясіння, коли одного дня батьки приносять додому братика чи сестричку, оскільки тоді миттєво перестаєш бути центром уваги. Старша дитина почувається ображеною, сердиться на малюка, страждає, не вміючи пристосуватися до нової ситуації: «занурюється в хворобу» або розриває зв'язки із сім'єю, шукаючи «тепло» у компанії вуличних друзів. Безперечно, така поведінка старшої дитини не подобається батькам, а маленька дитина між тим росте милою й ласкавою. Конфлікт загострюється і стає тривалим, старша дитина отримує роль «поганої», а молодша – «гарної».

Отже, коли старша дитина перебуває в напруженому стані, батькам не можна позбавляти її любові та ласки. Спокій, упевненість повертаються до дітей, коли вони почувають любов та увагу. Надмірне суперництво між дітьми, якщо причини ревнощів своєчасно не усунути, негативно впливає на формування характеру і взаємин.

Радянські психологи *А. Варга* і *В. Смахов* рекомендують нейтралізувати ревності старшої дитини до новонародженої, підготувавши її ще в період вагітності до того, що в неї буде братик або сестричка. Вона повинна почуватися причетною до цієї події, зрозуміти, що народження малюка – це радість для всієї сім'ї. Як наслідок, спільні турботи згуртовують усіх членів родини. Не можна забороняти старшій дитині підходити до молодшої, щоб із самого початку між ними встановлювалися добрі стосунки, які відкидають уявлення про свою «зайвість» у сім'ї.

Коли менша дитина підросте, і діти зможуть гратися разом, не дозволяйте їм скаржитись одна на одну. Скажіть: «Розбирайтесь самі у своїх стосунках». Намагайтеся не втручатися (навіть якщо вам здається, що старша дитина ображає меншу, або навпаки). Нехай діти мають автономію у взаєминах, яка недоступна дорослим. Якщо вони посварилися, то покарайте однаково обох, але не за те, за сварку чи бійку, а за те, що не вмють гратися разом. Нехай краще вони ображаються на вас і на цьому почутті гуртуються.

Якщо діти не дружать і несправедливі одне до одного, не можуть розібратись у своїх образах, то шукайте причину в особливостях ваших стосунків з кожним із них. Можливо, що ви комусь надаєте перевагу, чим провокуєте конфлікт. Дуже важливо зберегти позитивні взаємини між братами і сестрами, щоб вони підтримувати їх навіть тоді, коли батьків не буде поруч [15].

Ревнощі не завжди є негативними, оскільки суперництво перетворює заздрість на змагання, мобілізує сили, спонукає придивитися до успіхів іншої, зробити їй «щось» ще краще.

5.2. Конфлікти батьків і дітей

Людська спільнота пройшла тисячолітній шлях свого культурного розвитку, проте не навчилася гарантувати психологічне благополуччя (не говорячи про щастя) кожній особистості.

Крім загальних причин, які спричиняють конфліктність, можна ще назвати спеціальні (специфічні).

1. Тип сімейних стосунків (гармонічний і дисгармонічний).

У гармонічній родині встановлюються теплі стосунки між членами родини, гнучкість у поведінці, що виявляється у здатності конструктивно вирішувати суперечності. Батьки люблять своїх дітей, передають їм власні духовні цінності (прагнення до пізнання, творчості, самовдосконалення і радість від цього), формуючи відповідні ціннісні орієнтації.

Дисгармонія родини – це негативний зміст стосунків між чоловіком і дружиною. Психологічне напруження в такій родині має тенденцію до наростання, приводячи до невротизації її суб'єктів, виникнення почуття постійного занепокоєння в дітей. Духовні ціннісні орієнтації не мають великого значення в житті батьків, тому їх передавання дітям практично виключається.

Відсутність стабільних цінностей і норм поведінки призводить до погіршення здоров'я дітей. Лише нервово-психічні відхилення реєструються в 33% дітей і підлітків, через що кожному п'ятому школяреві важко засвоювати навчальний матеріал.

2. «Неправильне виховання».

Одним із різновидів такого виховання є регламентовані «заорганізовані» методи з безліччю наказів і жорсткістю оцінок. Як приклад: до психолога звернулася бабуся з восьмирічною онукою, яка крала в батьків гроші. Дитина росла в заможній сім'ї, ні в чому не мала потреби. Добробут сім'ї забезпечувала мати. Пасивність батька щодо матеріального забезпечення сім'ї та спілкування з дочкою підштовхнула жінку до «жорсткого» стилю взаємодії – за провини дівчинку фізично карали. Потім за крадені гроші дитина купувала в шкільному буфеті солодощі і пригощала ними однокласників. Так дівчинка проявляла увагу й ласку, яких їй самій не вистачало в сім'ї.

Несправедливе, навіть деспотичне ставлення до дітей є однією з причин їхньої втечі з дому. Здебільшого – це протест проти несправедливого ставлення дорослих (65%). Встановлено, що більше 90% сімей, де живуть підлітки, які вживають спиртні напої, є соціально нестійкими. Традиції пиття, які існують у сім'ї, стають об'єктом наслідування дитиною. При цьому хлопчики прагнуть бути схожими на батька, а дівчатка – на матір. Отже, якщо батько – алкоголік, то поведінка матері не стає об'єктом наслідування для сина.

Реалії сучасного життя в Україні засвідчують, що втікають з дому не тільки діти з «неблагополучних сімей», а й «благополучних». І. Салтиковська, координатор пошуково-рятувального загону «Ліза Алерт», називає такі причини [63]:

- 1) *розбещеність* (щоб показати домогтися свого): як приклад – гіперопіка; жага пригод, пошук нових відчуттів; подратувати батьків, помститися їм;
- 2) *недовіра до батьків, непорозуміння в родині, страх покарання*: як приклад – сварки за зіпсовані чи втрачені речі;
- 3) *низькі навчальні оцінки*: як приклад – замість допомоги дитині в опануванні предмета, її залякують;
- 4) *прагнення волі, хочеться спробувати іншого життя*: як приклад – дитина з «благополучної» сім'ї заздрить подругам з «неблагополучних» сімей, які неконтрольовано перебувають на вулиці; її відповідне прохання до батьків отримало відмову.

Поведінкові ознаки, за якими дитина налаштована піти з дому [36]:

- 1) зміна поведінки (дитина почала поводитися інакше, виявляти емоційні агресивні реакції, не може себе контролювати, каже образливі фрази);
- 2) демонстративна поведінка;
- 3) нерозв'язаний конфлікт у сім'ї;
- 3) обмаль вражень;
- 4) надмірне перебування в соціальних мережах та в інтернеті;
- 5) нове кохання, яке батьки не сприймають, навіть – насміхаються.

Тривалий згубний вплив сімейної дисгармонії і неправильного виховання спричиняє розвиток особистості дитини за психопатичним або невротичним типом. Як наслідок, існують типи неправильного батьківського виховання, які призводять до дисгармонічного формування особистості дитини (М.І. Буянов, 1939–2012):

1. *Неприйняття, емоційне відторгнення*. До дитини ставляться зневажливо, принижують, ображають її, навіть нехтують. Вона стає невпевненою в собі, поринає у світ фантазій, не може себе захистити. Така «затуркана» дитина навряд чи зможе надалі стати життєрадісною, активною, здатною до самозахисту. Подібні стосунки є більш характерними для самотніх матерів, для родин, які виховують прийомних дітей, для сімей, де дитина народилася «випад-

ково» або «невчасно», у період побутової невлаштованості та подружніх конфліктів.

2. *Гіпоопіка*. Якщо батьки недостатньо турбуються про дитину, не звертають на неї уваги, не контролюють, то нерідко вона потрапляє під негативні впливи. Вуличні компанії, бійки, хуліганство – це звичний шлях дітей, батьки яких не хочуть займатися їхнім вихованням. До того ж дитина виростає розгальмованою, метушливою, дратівливою, запальною.

3. *Гіперопіка*:

- 1) дитина позбавлена будь-якої форми самостійності, живе в оранжерейних умовах (батьки, бабусі й дідусі потурають усім бажанням, пригнічують найменше прагнення до незалежності), що також не сприяє формуванню гармонійної особистості; дитина виховується за типом «кумир сім'ї»;
- 2) жорсткий контроль за кожним кроком дитини, педантичне виконання всіх вимог призводять до того, що вона стає тривожною (раптом щось не так зробила), невпевненою; їй постійно нагадують, що спілкуватись можна не з усіма дітьми (цей лінивий, у цього мати сварлива, у того батько п'яниця тощо), що потрібно неодмінно виконувати певні правила; дитина позбавляється самостійного вибору, керується лише батьківськими вказівками;
- 3) карикатурним виявом є тривале й свідоме культивування в дитини прагнення здаватися оригінальною, незвичною, призначеною для якоїсь вищої мети; це формує високі домагання, нестримне прагнення до лідерства і зверхності, що поєднуються з низькою наполегливістю й такою самою опорою на власні ресурси; часто такі діти виростають «нікчемними», егоїстичними, примхливими, сповненими нереальних амбіцій, несамостійними, безвідповідальними;
- 4) жорстоке виховання (будується переважно на покараннях, фізичному насильстві): контроль, приниження, життя за певним статутом, постійні докори та образи;
- 5) виховання «почуттям провини» (самоствердження дорослих через владу над дитиною, коли постійно вимагається подяка за їхню працю): дитиною зручно керувати (вона завжди намагається догодити батькам, які, своєю чергою, вважають себе ідеальними; розвиток невпевненості, оскільки дитина боїться

першою зробити відповідальний крок, почувається неповноцінною, остерігається бути незалежною;

- 6) «спадкоємець престолу» (ще у 1960 рр. західноєвропейські вчені описали цей феномен, актуальний для сьогодення): дитина живе в заможній сім'ї, члени якої обіймають високі службові або громадські посади. Поступово вона призвичаюється до їхньої популярності. Батьки багато уваги приділяють кар'єрі, підтримують свій високий соціальний престиж. Це, як правило, люди вольові, які звикли підкоряти собі інших. Часто навіть усупереч своїм бажанням пригнічують самостійність власних дітей, які знають, що за них все вирішать, що вони успадкують високий громадський престиж, тому стають слабовільними, несамостійними, легковажними. Більшість таких дітей позбавлені можливості спілкуватися із батьками, живуть в умовах гіпоопіки (батьки постійно зайняті, передовіряють виховання дітей дальнім родичам, няням, гувернанткам). Щоб дитина не висувала претензій, відкуповуються модними речами, дорогими іграшками. Як результат, це повна і неконтрольована свобода, унаслідок якої виростають нероби з асоціальними проявами;
- 7) «шокова терапія» (бажання батьків виростити з дитини генія): щоб домогтися поставленої мети, батьки ретельно займаються з нею музикою, вчать мов, але успіхи залишаються непоміченими, немає похвали, ні заохочень; підсумком такої поведінки стає невпевненість дитини у своїх силах, невміння співпереживати, співчувати. Як результат, між батьками і дітьми настає «період холодної війни», який може тривати роками [54].
3. *Вікові кризи.* Зміна одного стабільного періоду іншим є періодом важковиховуваності дитини: вона стає неслухняною, примхливою, дратівливою, часто конфліктує з оточенням, особливо з батьками.
- Наприклад, у підлітковому віці розрізняють такі конфлікти з батьками [5]:
- 1) конфлікт нестійкості батьківського ставлення (часто змінюються критерії оцінки дитини);
  - 2) конфлікт гіперопіки;
  - 3) конфлікт неповаги прав на самостійність (батьки вдаються до безперечного виконання своїх вказівок і жорсткого контролю);

4) конфлікт батьківського авторитету (прагнення будь-як домогтися свого).

Як правило, дитина на домагання і конфліктні дії батьків відповідає такими реакціями (стратегіями):

- 1) реакція опозиції (демонстративні негативні дії);
- 2) реакція відмови (непокора вимогам батьків);
- 3) реакція ізоляції (прагнення уникнути небажаних контактів з батьками, приховування інформації та дій).

Як правило, батьки прагнуть покарати дитину за її норовливість, неслухняність. Відомий психотерапевт *В. Леві* застерігає, що потрібно вміти вибирати час для «з'ясування стосунків», урахуваючи при цьому функціональний і психічний стан дитини, яку ви хочете покарати чи сварити:

- 1) не можна карати і сварити, коли дитина хворіє або не зовсім одужала після хвороби, оскільки в цей час психіка особливо вразлива і реакції можуть бути непередбачувані;
- 2) коли їсть, після сну, перед сном, під час гри, під час роботи, одразу після фізичної чи моральної травми (потрібно почекати, поки вгамується гострий біль);
- 3) коли не справляється зі страхом, лінощами, різними недоліками, дратівливістю, докладаючи до цього значних зусиль;
- 4) коли виявляється недостатній досвід у чомусь;
- 5) в усіх випадках, коли дитині щось не вдається;
- 6) коли внутрішні мотиви вчинку дитини вам не зрозумілі;
- 7) коли ви самі знервовані, стомилися чи засмучені.

4. *Особистісний чинник.* На вихованні дітей також можуть позначатися несприятливі індивідуальні особливості батьків. Це трижовність у стосунках з дітьми через власні внутрішні конфлікти; афективність: крик, сварки, погрози; домінантність або владність батьків, категоричність і директивність думок, прагнення підпорядкувати собі дітей і досягти беззаперечної слухняності; марнославство, яке призводить до завищеного рівня вимог щодо можливостей дітей; дотримання застарілих правил поведінки і шкідливих звичок (вживання алкоголю тощо).

Труднощі виконання сім'єю виховної функції значно пов'язані із знеціненням моральних, духовних, громадянських ідеалів у суспільстві, відсутністю спільних стратегій виховання дітей у сім'ї, недостатньою підготовкою молоді до материнства та батьківства.

Низький рівень педагогічної культури батьків послаблює можливість передачі соціального досвіду від старших поколінь молодшим, збіднює сімейне спілкування, зменшує батьківський вплив. Отже, причини неблагополуччя полягають в особистому досвіді кожного суб'єкта сім'ї. Виходячи з цього, психологи пропонують основні напрями профілактики конфліктів між батьками і дітьми [5]:

- 1) підвищення психолого-педагогічної культури батьків, що дозволяє враховувати вікові, психологічні особливості дітей, їхній емоційний стан;
- 2) організація родини на колективістських засадах: конкретні трудові обов'язки, традиції взаємодопомоги, спільні захоплення;
- 3) підкріплення словесних вимог обставинами виховного процесу;
- 4) інтерес до внутрішнього світу дітей, їхніх турбот і захоплень.

Відомий французький письменник і громадський діяч *Ерве Базен* (1911–1996) так формулює свої поради:

1. *Не керуйте дітьми заради задоволення.* Утримуйтесь від непотрібних «проповідей». Малюк намагається зрозуміти, що можна, а що – ні, тому потребує авторитету батьків, який є ніби бар'єром, що вберігає від падіння. Сприймати цей авторитет дитині набагато легше, якщо він позначений пояснювальним коментарем, пропозицією-підказкою. Не втручались у життя дитини так само небезпечно, як і втручались безперервно. Якщо ви караєте малюка і дійсно досягаєте свого, то ціною його отупіння: дитина перестає розрізняти дрібну провину від тяжкого гріха. Проте, якщо ви не звернете увагу на дрібний проступок, то також можете зашкодити дитині, оскільки без «таблиці проступків» вона не зрозуміє арифметику людських цінностей.

2. *Ніколи не приймайте рішення одноосібно.* Золоте правило для батьків: двовладдя і єдина політика. Якщо батько й мати суперечать одне одному, подивіться, що коїться з дитиною! Вона «розсічена» на ліву і праву половинки. Цей стан забувається дитиною повільно, залишаючи шрами в її душі.

3. *Вірте в тих, хто вам протистоїть.* Сім'я – це перше середовище, де формуються соціальні навички дитини, тому потрібно бути послідовними, правильно реагувати на спроби дитини спиратися вашому диктату. Необхідно дати їй «загартувати м'язи» у захисті власної думки. Батьки, які не терплять заперечень, виховують таких дітей, які будуть повсякчас злісними або безмежно самовдоволеними, пишаними і глухими до докорів.

4. *Жодних коливань відносно подарунків.* Діти часто вимагають від нас того, що їм хочеться. Так, батьки дійсно іноді не можуть відмовити у придбанні нової модної іграшки. Утім відмова в такому проханні – це набагато кращий подарунок (дитина вчиться відрізняти необхідне від зайвого).

5. *Переконаати можна лише власним прикладом* (якщо самі не вірите в те, що навіюєте своїм дітям, то не сподівайтесь, що вони повірять).

6. *Розмовляйте з дітьми про все.* Не вірте, що мовчання – золото. Єдина можливість для батьків вийти переможцем у боротьбі з комп'ютером, гаджетами, що стало проблемою ХХІ ст., – це стати співрозмовником. Розмовляйте з дітьми про вашу роботу, про них, домашні проблеми... Дискутуйте, сперечайтесь, не бійтесь будь-яких тем.

7. *Тримайте двері відчиненими.* Батьки «відкривають дітям очі» на реальне життя, але дивитися на життя і жити ним – різні речі. Вам не втримати дітей у домі-колисці. Вони народжені вами, щоб потім могли самі день за днем народжуватись для життя за дверима батьківського дому, за якими знаходиться те доросле життя, яке вони мають прожити самі.

8. *У потрібний момент відійдіть.* Хоча присутність близьких – це найбільше багатство, але потрібно усвідомлювати, що його необхідно за життя передати у спадок дітям. Сучасну сім'ю, де часто тільки одна дитина, неминучість того, що вона піде і буде жити самостійним життям, дуже лякає. Проте потрібно усвідомити, що у нас немає морального права прив'язувати її до себе [7].

5.3. Профілактика подружніх конфліктів

Правила людського спільного проживання, власне, досить прості. Можна перевірити себе, наприклад, на вміння стримуватися, яким володіє кожна людина. Інакше були б неможливими, скажімо, службові відносини. Ми стримуємося, коли спілкуємось з керівництвом, колегами, але чомусь цього не робимо з чоловіком (дружиною).

Спробуймо подивитися на себе під час сварки: ми роздратовані, ніби не чуємо власних слів, емоції вирують, ситуація майже виходить з-під контролю. Проте, коли сварку перериває телефонний дзвінок (подруга, приятель), ми розмовляємо спокійно, навіть – лагідно.

Виходить, можна, якщо треба, але чомусь цього почуття «треба» не виникає, коли йдеться про збереження найважливішого у житті. Що маємо – не зберігаємо, втративши – плачемо... То, може, краще навчитись берегти?

Нехай спочатку мистецтвом стримуватись опанує хоча б один суб'єкт подружжя. Усім відома сила прикладу. Якщо раз, другий, ... десятий ви знаходите гідний вихід із сутички, не дозволяючи собі необережного слова, навіть погляду – нічого, що могло б перерости на сварку, то це урок тому, хто поруч. Тільки своїм прикладом, поведінкою, готовністю визнати провину, а потім спокутувати її, можна поступово привчити партнера до аналогічної поведінки. Зовсім неприязливо попросити вибачення в того, перед ким завинив, нехай навіть провина незначна. Це найкращий вихід зі сварки, якщо вже вона сталася, оскільки шляхетність, готовність простити дорого вартують.

Необхідно вчитися мистецтву спільного життя, оскільки сварки спалюють шцент, що колись було сім'єю, домом. Для цього необхідно оволодіти організацією сімейного життя і вміннями спілкуватися.

Чеський психолог *Мирослав Плзак* пропонує зробити це так:

1. *Ведення домашнього господарства й бюджету.* Дружина приймає рішення з усіх питань, пов'язаних з домашнім господарством, сама розпоряджається грошима «на кожен день». Чоловік розподіляє заощадження на придбання великих речей, поїздки у відпустку тощо. Необхідно також визначити господарчі обов'язки чоловіка, крім яких дружина не повинна давати йому додаткових доручень.
2. *Виховання дітей.* Оптимальний варіант, коли дружина визначає, які обов'язки покласти на дітей, а чоловік слідкує за заняттями, пов'язаними з індивідуальними схильностями.
3. *Проведення відпочинку.* У вільний час подружжю краще вести так зване «відкрите життя»: кожний має право хоча б один день на тиждень робити все, що заманеться. При цьому бажано бути поруч, проте без активного спілкування (наприклад, чоловік дивиться телевізор, а дружина читає). Необхідно відпочити один від одного.

Якщо в сім'ї немає життєвої організації, то навіть дуже сильне дошлюбне кохання може згаснути на початку сімейного життя. Кохання не витримує конкуренції з емоціями, викликаними невлашто-

ваним шлюбом. Ось чому організація окремих сфер сімейного життя залежить насамперед від уміння, знань подружжя. Якщо спільне життя дезорганізоване, навіть виховані, культурні люди поводяться в конфліктних ситуаціях неналежно.

Спілкування охоплює оперативний діалог (швидко щось потрібно вирішити), подружню розмову (необхідно вирішити другорядні питання, наприклад, піти в кіно, візит до родичів) і подружню бесіду (просто – спілкування; предметом такої бесіди є погляди подружжя, їхні бажання, плани на майбутнє тощо). Щоб кожна із цих сфер спілкування мала для сім'ї користь, необхідно дотримуватись певних принципів. Так, оперативний діалог вимагає розподілу авторитету або сфери впливу. Власне, йдеться не про те, як будуть вирішуватись якісь питання, а про те, хто їх буде вирішувати – чоловік чи дружина.

Плак М. наголошує, що розподіл ролей корисний завжди, зокрема при вирішенні другорядних питань (ви чекаєте на візит родичів, а стосунки з ними в одного з подружжя є напруженими; тоді краще заздалегідь домовитись, хто візьме на себе роль «сторони, що приймає»).

Також необхідно пам'ятати, що жоден з подружжя не може сформулювати якусь нейтральну пропозицію. Як наслідок, потрібно для годиться демонструвати об'єктивність, намагаючись довести, що ваша пропозиція спрямована на благо сім'ї. Загалом, краще висловлювати не пропозиції, а побажання. Наприклад, замість фрази «Я хочу, щоб ми сьогодні пішли до моїх батьків» бажано сказати «Було б добре, якби ми сьогодні пішли до моїх батьків».

Дуже ефективна справедлива винагорода за вміння поступитися: «Прошу тебе, поступись мені. Сьогодні ми підемо, куди я хочу, проте завтра ти можеш...». Ця аргументація краща, ніж така: «Ми обов'язково повинні піти до моїх батьків, оскільки мама стара й слаба, а в саду треба допомогти» [47].

Уміння спілкуватися – це найважливіший момент подружніх стосунків, оскільки комунікативна культура в сім'ї проходить найбільше випробування. З цього приводу доречними будуть апробовані історичним часом рекомендації, наприклад, молодому подружжю (*Р.М. Грановська*):

1. Молодим дружинам.

Гіркота і навіть страждання в сімейному житті пов'язані з тим, що чоловік не відповідає створеному ідеалу. Відповідно до встановлених

уявлень, більшість жінок цінує в чоловіках надійність, уміння прийняти рішення у важкій ситуації, самостійність. Ці прекрасні якості можна посилити у будь-якого чоловіка. Проте в сім'ї, де дружина намагається вирішувати все сама, це здійснити важче. Отже, не варто приймати одноосібне рішення, краще спонукати до рішень чоловіка.

Не соромтеся своєї слабкості, якщо ви боїтеся темряви, не можете носити важкі сумки або забивати цвяхи. Проте, якщо чоловік забив цвях, то свято має бути всюди. Мужність розвивається швидше, якщо чоловік частіше стає захисником і опорою слабкої жінки.

Уміння заохочувати прояв здібностей коханого визначає й ділову кар'єру чоловіка, яка переважно залежить від здатності дружини повсякчас активізувати інтерес і співучасть у його професійних справах. Він має бути впевненим, що знайде в дружині не лише зацікавленого слухача, а й друга, який зрозуміє його позицію, стане на його бік незалежно від об'єктивних обставин. Сприяння жінки в підтримці почуття власної гідності в усіх членів сім'ї визначає її власну життєстійкість і самопочуття.

Надзвичайно прикрашають жінку такт і цнотливість. Навіть якщо їй хочеться сказати «так», то не варто поспішати.

Основні життєві цінності формуються в батьківській сім'ї. Образ, ідеал коханої жінки в молодого чоловіка асоціюється з образом його матері. І якщо дружина хоче зрозуміти, які її якості цінує чоловік, то корисно уважно вивчити його матір і бабусю. Те, що здебільшого чоловіки обирають собі дружину, схожу на матір, це встановлений факт. Тому, знаючи про якості матері свого чоловіка, можна передбачити якості, які визначають вибір цього чоловіка. Розуміння жіночих якостей, які він цінує в матері, допоможе дружині зрозуміти і розвинути ті якості свого характеру, які особливо цінує чоловік. Звідси стає зрозумілою шкідливість протиставлення себе свекрусі й прагнення посварити з нею чоловіка. Це порушує ідеальний образ дружини, руйнує психічне здоров'я.

Якщо хочете зберегти мир у сім'ї, то не втручайтесь у сварки чоловіка із свекрухою, оскільки таке вторгнення образить її, якою б не була ваша світоглядна позиція. Краще виявляти розгубленість і стурбованість.

2. Молодим чоловікам.

Серед чоловіків частіше зустрічаються особи з домінантною лівою півкулею кори головного мозку. Не розуміючи поведінки жінки, чоло-

віки переконані, що жіноча логіка – це відсутність будь-якої логіки. Проте – це логіка почуттів і стосунків. Жінка інтуїтивно цінує в чоловікові розум, логіку, надійність. Чоловіки звичайно також інтуїтивно захоплюються зовнішньою красою жінок, тому в повсякденні люди стверджують, що жінки кохають вухами, а чоловіки – очима. Жінці необхідне підтвердження кохання кожного дня, інакше вона вважає, що її розлюбили. Потреба кохати в жінки значно сильніша, ніж у чоловіка. Це пов'язане з роллю матері. Позбавлена кохання жінка швидше стає деспотичною, оскільки не має можливості розкритись як жінка. Помітивши в поведінці дружини такі ознаки, варто подумати, чи задоволена її потреба в коханні.

Незадоволена жінка може замінити чоловіка як об'єкт ніжної прихильності на маленького сина. Це спричиняє ранній розвиток його чуттєвості, що поглинає частину майбутньої мужності. Роздратування нелюбої дружини перебуває в основі сценарію «усі чоловіки покидьки», який мати мимовільно нав'язує своїй доньці.

У житті багатьох чоловіків центр тяжіння їхніх інтересів припадає на службові справи, а в жінок домінують сімейні справи. Отож, із втратою новизни в стосунках у жінок раніше, ніж у чоловіків, може виникнути незадоволеність сімейним спілкуванням, і нудьга починає роз'їдати інтимні взаємини. У таких ситуаціях чоловіку необхідно подолати свої лінощі та створити нестандартні ситуації, щоб «оживити» подружній інтерес, наприклад: не забувайте про компліменти (у кожної людини є щось привабливе, тому не скупіться на похвалу (у цьому саме й полягає мистецтво компліменту, оскільки він фіксує найкраще в людині).

Жінки розцінюють вдалий подарунок як розуміння їх бажань, здатність чоловіка перейти від декларування почуттів до вчинків. Наприклад, чоловік каже: «Я тебе так кохаю, що подарую зірки і місяць!». Йому у відповідь: «Не треба місяць, хочу черевички!».

Пам'ятайте, що кохання не можна розбудити докорами й закликами. Кохання тримається на людській гідності, його не зміцнити постійним наголошуванням недоліків, проте можна воскресити радісним настроєм.

Якщо чоловіки більше схильні до кохання в період тривоги і небезпеки, то жінки – за спокійних, сприятливих обставин.

Якщо кохання слабшає, то потрібно шукати нові способи винагороди і заохочень, оскільки старі поступово знижують свою цінність – до них звикають [20].

Існують рекомендації для нормалізації взаємин між чоловіком і дружиною, (як приклад):

1. *Не критикуйте чоловіка (дружину) в присутності інших людей.* Це неприпустимо, оскільки принижує гідність людини, боляче вдає по самолюбство. Однак сімейне повсякдення, на жаль, засвідчує протилежне.
2. *Не ставте за приклад чоловіку інших чоловіків, а дружині – жінок.* Не потрібно вихваляти переваги протилежної статі. Краще адресувати комплімент чоловікові, наприклад, високо оцінивши його ділові якості, умілі руки тощо, а дружині – за жіночність, уміння раціонально розподіляти сімейний бюджет тощо.
3. *Не докоряйте за минуле, прорахунки на роботі, родичів, зовнішність тощо.* Необхідно пам'ятати, що ідеальних людей не існує. Усі ми робимо помилки. Учїться розуміти, прощати й поступатися своєму партнерові. Говоріть тільки про конкретну поведінку в конкретній ситуації [21, 179].
4. *Не прагніть у подружньому спілкуванні домінувати.* Спроби нав'язати своє «верховенство» у сімейних стосунках справедливо сприймаються як агресивні й справедливо одержують різку відсіч.
5. *Не прагніть до перемоги в конфлікті.* Ваша перемога – це поразка коханої вами людини. Набагато ціннішим для сім'ї буде зміна мети в конфлікті – не доводити свою правоту, а обмірковувати об'єктивно, через що виникла суперечка. Краще сісти за «круглий стіл переговорів» і розставити всі крапки над «і».
6. *Намагайтеся не пам'ятати про суперечку.* Чим швидше забувається погане, тим щасливіша сім'я. Найнебезпечнішим для сім'ї, її благополуччя є накопичення образ, «гріхів», помилок тощо. По-перше, вони засмічують душу, витискають усе добре, що там було. По-друге, вони змушують чоловіка (дружину) колекціонувати промахи, від яких ніхто не застрахований, а потім принагідно боляче ранили кохану людину докорами.
7. *Більше довіряйте одне одному* (ревності зводьте до мінімуму; іноді краще не знати правду, ніж будь-що намагатися встановити істину).
8. *Не попускайте себе, піклуйтеся про свою фізичну привабливість.*

9. *Намагайтеся знаходити час для того, щоб хоча б іноді відпочити один від одного (це допоможе усунути емоційно-психологічну перенасиченість спілкуванням)* [55].

Крім загальних рекомендацій, щоб захистити сімейний шлюб від руйнівної дії сварок, психологи пропонують правила «техніки сімейної безпеки».

Боротьба із синдромом сімейної сварки вимагає рішучого подолання деяких глибоко вкорінених звичок і переконань. Наші близькі не можуть бути точно такими, якими ми б хотіли їх бачити. Ми не маємо права навіть очікувати цього від них, а не те що вимагати. Пам'ятайте: людина важливіша за предмети, а отже, жодна річ не варта навіть дріб'язкової сварки.

Що робити, якщо сім'ї загрожує чергова сварка?

1. Коли хтось намагається втягнути вас у сварку, розпочинайте свої репліки з «Ти», а не з «Я». «Ти, звісно, образився, що я не ....», а не «Я зовсім не зобов'язана це робити!».
2. Якщо ви зрозуміли, що шанси на перемогу в суперечці незначні, то вийдіть з кімнати; дозвольте собі й іншим «дозріти» на самоті. Іноді саме так можна погасити сварку на її початку.
3. Відкладіть «дискусію», доки не заспокоїтеся. Якщо є претензії до когось із членів сім'ї, розмовляйте з ним, коли «охолонете». Не створюйте ситуацію, яка змусить його захищатися від несподіваної вашої «атаки».
4. Якщо партнер спеціально «зачіпає», то не дайте йому спровокувати себе. Коли чоловік, наприклад, говорить, що йому вже не хочеться дивитися цей фільм, то скажіть спокійно: «А я все-таки хочу подивитися». І дивіться: кілька таких випадків – і він змінить свою поведінку.
5. Намагайтеся зупинити спалах гніву («порахуйте до 60, перш ніж почнете казати»).
6. Практично всі сімейні сварки відбуваються через те, що ми забуваємо про необхідність розуміти й любити людей такими, якими вони є. Відмовтесь від очікувань, що кохана людина стане саме такою, якою ви хотіли б її бачити, – цього вимагає кохання [12].

У білоруського письменника *А.М. Жалевича* є свій тематичний рекомендаційний комплекс:

1. *Любов до життя.* Усі гармонійні пари цінують життя, намагаються проживати кожну його мить як найважливішу. Вони цінують увагу і любов, спілкування, нові можливості для розвитку. Для них не стільки важливі успіхи й досягнення, скільки сам процес життя в його повноті. Як правило, подружжя в таких сім'ях життєрадісне, позитивно мислить, вільне в усіх своїх проявах.

Одним із девізів вашого спільного життя може стати вислів «Геть рутину!»

2. *Частіше влаштовуйте один одному свята.* Намагайтеся разом переживати сильні і приємні враження, даруючи радість. Придумуйте свої особливі ритуали і заздалегідь готуйтеся до них. Наприклад, романтична суботня вечера, коли ви можете побути наодинці, або недільна прогулянка тільки для вас удвох.

Взаємини в родині не є незмінними, статичними. Сім'я – це надзвичайно динамічний організм, який постійно зазнає змін, проходить різні стадії розвитку і безперервно еволюціонує в загальному потоці життя, якщо це дійсно Сім'я!

Звичайно, щоб досягти гармонії в стосунках, необхідні зусилля обох суб'єктів подружжя, інакше «рано чи пізно» виникне серйозна криза. Водночас щира любов і хоч найменше обопільне бажання бути разом і разом розвиватися стануть детермінантами щастя [30].

У зв'язку з цим доречним буде в спілкуванні використання *бажаних висловлювань*, наприклад:

Ти в мене найрозумніший (найрозумніша)...

Ти в мене найкрасивіша (найкрасивіший)...

Я нікому так не вірю, як тобі...

У мене немає нікого, ближчого за тебе...

Порадь мені, ти так добре знаєш...

Я ніколи не змогла б (зміг) зробити це так добре, як ти.

Як я тобі вдячний (вдячна) ...

Існують також заборонені висловлювання, наприклад:

Я сто разів тобі казав, що...

Скільки разів треба повторювати...

Про що ти тільки думаєш...

Невже тобі так важко запам'ятати, що...

Невже ти не бачиш, що...

Невже тобі не зрозуміло, що...

Ти став (стала) таким (такою) нецікавим (нецікавою), грубим (грубою), неухважним (неухважною)...

Усі люди... («якісь», так поводяться), а ти...

Чого ти до мене «причепилася» («причепився») як...

Ти така ж (такий же), як твої батьки... [57].

Отже, тільки від подружжя залежить благополуччя родини.

Є повчальна притча про Ходжу Насреддіна: проїжджаючи село, він почув голосну сварку чоловіка й дружини. Сусіди пояснили: уже місяць сваряться, занедбали дітей, господарство, самі з голоду почорніли. Ходжа покликав на вулицю господаря і щось прошепотів йому на вухо. Той на знак згоди кивав головою. Потім пошепотів із господинею. І та, усміхнувшись, прийняла пораду. Ходжа поїхав, а подружжя завзято почало наводити лад у занедбаному господарстві. Що ж сказав мудрець? Обом одне те ж саме: «Я знаю, – сказав він, – що ти маєш рацію, але ти розумна людина і розумієш, що переконати дурня неможливо. Так поступись йому!» [55].

І, насамкінець, нагадаємо про ювілейні сімейні дати як пізнавальні орієнтири на шляху тривалого щасливого сімейного життя:

- 1) ситцеве весілля (рік спільного життя): дружина вдягає скромну ситцеву сукню; подружжя обмінюється ситцевими хусточками;
- 2) дерев'яне весілля (п'ятиліття спільно життя): дерев'яні подарунки (як приклад – посуд);
- 3) мідне весілля (сім років): подружжя обмінюється мідними монетами;
- 4) трояндове весілля (вінець першого десятиліття): родичі й друзі дарують троянди як символ, що прожиті роки були прекрасними, як ці квіти;
- 5) скляне весілля (п'ятнадцять років): подарунки – лише зі скла (нагадування про чистоту і ніжність взаємин);
- 6) порцелянове весілля (двадцять років): стіл прикрашають новим порцеляновим посудом (старі сервізи мають залишитися в минулому);
- 7) срібне весілля (чверть століття): поруч із золотою обручкою вдягають срібну каблучку;
- 8) перлинне весілля (тридцять років): чоловік робить дружині дорогий подарунок (прожиті роки були так само прекрасними, як цей подарунок);

- 9) полотняне весілля святкується через тридцять п'ять років (як правило, дарують полотняні скатертини й рушники);
- 10) рубінове весілля (сорок років);
- 11) золоте весілля (п'ятдесят років): подружжя обмінюється новими золотими каблучками;
- 12) діамантове весілля (шістдесят років): подружній союз міцний, як ніколи;
- 13) залізне весілля (шістдесят п'ять років подружнього життя);
- 14) коронне весілля (сімдесят п'ять років подружнього життя).

Питання для самоконтролю:

1. Які життєві смисли є типовими (спільними) для класифікацій сімейних конфліктів?
2. Прокоментуйте за власним вибором найбільш вподобану вами типологію сімейних конфліктів.
3. Назвіть типові детермінанти сімейних конфліктів.
4. Прокоментуйте в подружжя генезу (стадії) їхнього розлучення.
5. З'ясуйте типові особливості деструктивної поведінки у сімейних взаєминах.
6. Наскільки доречними у сімейних взаєминах є ревності як життєвий феномен?
7. Спрогнозуйте несприятливі наслідки конфліктів у соціальній системі «батьки – діти».
8. Як тактика батьківського виховання формує сімейний клімат?
9. Наскільки символізм (атрибутика, ритуали, традиції тощо) спроможний стабілізувати сімейні взаємини?
10. Сформулюйте результативні напрями профілактики сімейних конфліктів.

Список літератури

1. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. Тернер; [пер. с англ.] ; под ред. С. А. Ерофеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЗАО Изд-во «Экономика», 2004. – 620 с.
2. Абрамова Г. С. Возрастная психология : учебное пособие / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 624 с.
3. Алексеева М. И. Семья как фактор социализации / М. И. Алексеева / Психология на перетині тисячоліть: зб. наук. пр. учасників П'ятих Костюківських читань: у 3 т. – К. : Гнозис, 1998. – Т. 1. – С. 5–11.

4. Андреева Т. В. Психология современной семьи : монография / Т. В. Андреева. – СПб. : Речь, 2005. – 436 с.
5. Анцупов А. Я. Конфликтология : учебник / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2014. – 512 с.
6. Артамонова Е. И. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: учебное пособие / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова ; под ред. Е. Г. Силаевой. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
7. Базен Э. Во что я верю / Э. Базен // Календарь для родителей. – М. : Педагогика, 1984. – С. 29–30.
8. Богданов Г. Т. Супружеская жизнь: гармония и конфликты / Г. Т. Богданов, Л. А. Богданович, А. М. Полеев и др. / сост. Л. А. Богданович. – 2-е изд. – М. : Профиздат, 1991. – 175 с.
9. Богданов Е. Н. Психология личности в конфликте : учебное пособие / Е. Н. Богданов, В. Г. Зазыкин. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 224 с.
10. Большая энциклопедия дома и семьи [Электронный ресурс] / Ю. Ф. Богданов и др. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – Режим доступа : <http://students.uni-vologda.ac.ru/pages/pm98/sde/art14.htm>.
11. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К. : МАУП, 2001. – 96 с.
12. Будьте счастливы / сост. Е. Р. Мушкина. – М. : Известия, 1983. – 288 с.
13. Буянов М. И. В кабинете детского психиатра / М. И. Буянов. – К. : Здоровья, 1990. – 224 с.
14. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: записки детского психиатра. Книга для учителей и родителей / М. И. Буянов. – М. : Просвещение, 1988. – 207 с.
15. Варга А. Я. Детская ревность / А. Я. Варга, В. А. Смехов // Календарь для родителей. – М. : Педагогика, 1983. – С. 88–89.
16. Влияние развода родителей на психику и поведение детей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ladycharm.net/2018/10/vliyanie-razvoda-parents-na-detej>.
17. Вовчик-Блакитна М. В. Сімейне виховання: юнацтво / М. В. Вовчик-Блакитна. – К. : Радянська школа, 1982. – 144 с.
18. Выбор спутника жизни: 4 составляющих психологической совместимости в отношениях [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://tv.ua/psychology/proskuga/79888-vybor-sputnika-zhizni-4-sostavlyayushhikh-psikhologicheskoyj-sovmestimosti-v-otnosheniyakh.html>.
19. Гайдукевич Г. А. Заздрість як чинник агресії курсантів / Г. А. Гайдукевич // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. пр. учасників П'ятих Костюківських читань: у 3 т. – К., 1998. – С. 234–270.
20. Говорун Т. В. Батькам про статеве виховання дітей / Т. В. Говорун, О. М. Шарган. – К. : Радянська школа, 1990. – 160 с.

21. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 189 с.
22. Гофман М. Я. Деньги – не средство, а цель жизни [Электронный ресурс] / М. Я. Гофман. – Режим доступа : <https://psyfactor.org/lib/gofman4.htm>.
23. Гражданский брак: плюсы и минусы совместного сожительства [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://krasotka.postimees.ee/3168437/grazhdanskiy-brak-plyusy-i-minusy-sovmestnogo-sozhitelstva>.
24. Грановская Р. М. Элементы практической психологии: монография / Р. М. Грановская. – СПб. : Свет, 1997. – 608 с.
25. Гребенников И. В. Основы семейной жизни / И. В. Гребенников. – М. : Просвещение, 1991. – 158 с.
26. Дементьева Н. Ф. Первые годы брака: проблемы становления молодой семьи / Н. Ф. Дементьева. – М. : Наука, 1991. – 112 с.
27. Дорно Н. В. Современный брак: проблемы и гармония / Н. В. Дорно. – М. : Педагогика, 1990. – 272 с.
28. Еникеева Д. Несчастливый брак / Д. Еникеева. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 1998. – 224 с.
29. Зацепин В., Цимбалюк В. Мы и наша семья. Книга для молодых супругов / В. Зацепин, В. Цимбалюк. – М. : Молодая гвардия, 1988. – 415 с.
30. Жалевич А. Гармоничные отношения в семье [Электронный ресурс] / А. Жалевич. – Режим доступа : <http://zhalevich.com/garmonia/91-garmonichnye-otnoshenia/448-garmonia-v-semie.html>.
31. Ильин Е. П. Психология любви / Е. П. Ильин. – СПб : Питер, 2013. – 550 с.
32. Ільїна Н. М. Конфлікти в загальноосвітній школі: навч. посіб. / Н. М. Ільїна. – Суми : Університетська книга, 2015. – 183 с.
33. Кікінеджі О. М. Лихослів'я як негативний прояв гендерної соціалізації особистості / О. М. Кікінеджі, Л. А. Широкоградюк // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; за ред. С. Д. Максименка. – К., 2005. – Т. 7. – Вип. 4. – С. 140–150.
34. Кожна друга подружня пара розлучається – причини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [tps://ukr.media/ukrain/296996](https://ukr.media/ukrain/296996).
35. Кожний десятий шлюб в Україні – цивільний [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.radiosvoboda.org/a/2048032.html>.
36. Конфлікти чи непорозуміння: чому підлітки тікають з дому [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://kg.ua/news/konflikti-chi-neporozuminnya-chomu-pidlitki-tikayut-z-domu>.
37. Коростелев Н. Б. От А до Я / Н. Б. Коростелев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Медицина, 1987. – 288 с.
38. Кочунас Р. Основы психологического консультирования [Электронный ресурс] / Р. Кочюнас. – Режим доступа : <http://azps.ru/list/22.html>.

39. Кратохвил С. Психотерапия супружеских отношений [пер. с чеш. Т. В. Даниловой] ; под ред. Г. С. Васильченко. – М. : Медицина, 2008. – 327 с.
40. Лесков Н. С. Повести и рассказы / Н. С. Лесков. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1982. – 296 с.
41. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс; [пер. с англ.]. – СПб. : Питер, 1999. – 688 с.
42. Меделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология : учебное пособие / В. Д. Меделевич. – 5-е изд. – М. : МЕДпресс-информ, 2005. – 432 с.
43. Москаленко В. В. Конфлікт / В. В. Москаленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 5. – С. 13–16.
44. Не все дома. О проблемах трудовой миграции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://zn.ua/family/ne-vse-doma-o-problemah-trudovoy-migracii_.html.
45. Панова Н. Ю. Инвективне слововживання як один із проявів вербальної агресії / Н. Ю. Панова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; за. ред. С. Д. Максименка. – К., 2005. – Т. 7. – Вип. 2. – С. 137–143.
46. Парошина Р. А. О мысли творящей и слове живом: книга для учителя и учащихся старших классов / Р. А. Парошина. – Красноярск : КГПУ, 2004. – 371 с.
47. Плзак М. Ссора по пустяку / М. Плзак / Будьте счастливы! / сост. Е. Р. Мушкина. – М. : Известия, 1983. – С. 87–96.
48. Подласый И. П. Курс лекций по коррекционной педагогике : учебное пособие / И. П. Подласый. – М. : Владос, 2003. – 289 с.
49. Попова П. Современный мужчина в зеркале семейной жизни / П. Попова. – М. : Мысль, 1989. – 188 с.
50. Прохорова О. Г. Семейведение: теория и практика : учебник / О. Г. Прохорова, Е. И. Холостова ; под ред. О. Г. Прохоровой, Е. И. Холостовой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд. Юрайт, 2014. – 379 с.
51. П'ять типів виховання, які травмують життя дитині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rivne1.tv/news/5-tipiv-vikhovannya-yaki-travmuuyut-zhittya-ditini>.
52. Савчин М. Вікова психологія: навчальний посібник / М. Савчин, Л. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 202 с.
53. Сексуальная дисгармония партнеров (дисгамия) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://мысли.net/znakhar/zdorovevzroslykh/3584-seksualnaya-disgarmoniya-partnerov-disgamiya.html>.
54. Семейные конфликты или как уладить, не навредив [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gopsy.ru/otnosheniya/ssory/konflikty/konflikty-v-seme.html>.

55. Семья. Социально-психологические и этические проблемы: справочник / В. И. Зацепин, Л. М. Бучинская, И. Н. Гавриленко и др. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 255 с.
56. Султанова А. В. Психологическая совместимость брачных партнеров / А. В. Султанов // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. – 2008. – Сер. 12. – Вып. 3. – С. 76–84.
57. Сысенко В. А. Супружеские конфликты / В. А. Сысенко. – М. : Мысль, 1989. – 173 с.
58. Трухин И. А. Будущему семьянину / И. А. Трухин. – К. : Радянська школа, 1987. – 272 с.
59. Україна – на першому місці в Європі за кількістю розлучень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://expres.online/archive/main/2015/08/23/148726-ukrayina-pershomu-misci-yevropi-kilkistyurozluichen>.
60. Урланис Б. Проблемы динамики населения СССР / Б. Урланис. – М., 1974. – 355 с.
61. Харчев А. Г. Современная семья и ее проблемы / А. Г. Харчев, М. С. Мацковский. – М. : Статистика, 1978. – 224 с.
62. Хозраткулова І. А. Психолого-педагогічні критерії виявлення різних форм насильницької поведінки серед підлітків / І. А. Хозраткулова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; за ред. С. Д. Максименка. – К., 2005. – Т. 7. – Вип. 2. – С. 294–303.
63. Чому діти тікають з дому: як не допустити втечу дитини і що робити, якщо це все-таки відбулося [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://changeonelife.ua/ua/news/chomu-diti-tikayut-z-domu-yak-ne-dopustiti-vtechu>.
64. Шейнов В. Управление конфликтами [Электронный ресурс] / В. Шейнов. – Режим доступа : http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=8479379.
65. Щербинина Ю. Природа речевой агрессии / Ю. Щербина // Прикладная психология и психоанализ. – 2000. – № 3. – С. 25–38.

Статеворольові уявлення дітей дошкільного віку

Шукаю людину.
Діоген Синопський (?– 323 до н.е)

6.1. Особливості сімейної статевої соціалізації дітей (базові тенденції)

Статева соціалізація пов'язана з поняттям «статеве виховання», але не обмежується ним. У вузькому розумінні (не в соціальному, а в педагогічному) **статеве виховання** – це процес систематичного, планомірного впливу на формування статевої свідомості і статорольової поведінки, який передбачає кінцевий результат (гармонійний особистісний і психосексуальний розвиток хлопчиків і дівчаток, оптимізацію міжстатевої особистісної взаємодії) і засоби його реалізації (наявність мети, програм, засобів, методів і виконавців) [12].

Особливу роль у формуванні статевої самосвідомості відіграють статорольові уявлення, які є не тільки механізмом формування уявлень особистості про себе, а й способом фіксації на суб'єктивному рівні тих особистісно значущих для дитини стосунків, які закріплюються у внутрішньому світі і стають цінностями. Проте було б неправильно характеризувати статорольові уявлення молодшої особистості лише як «носія і акумулятора» її знань про себе й інших. Будь-яке за своїм змістом знання дитини про себе передбачає її ставлення до самої себе, яке має емоційно-ціннісний зміст. Статорольові уявлення, що містяться в структурі самосвідомості, безпосередньо впливають на когнітивну, афективну і регулятивну сфери конкретного індивіда.

В організованому дошкільному вихованні (дитячі дошкільні заклади) статеве виховання взагалі відсутнє. Як у минулих, так і сучасних програмах виховання й навчання дітей у дитячих садках («Дитина», «Малютко», «Українське дошкілля») вимоги до статевого виховання відсутні. Це можна пояснити, з одного боку, традиційними консервативними поглядами радянської педагогіки, коли статеве виховання передбачалося здійснювати в період статевого дозрівання, а з іншого – відсутністю психолого-педагогічного обґрунтування змісту, форм і засобів статевого виховання дошкільників. *Репіна Т.О.* зазначає, що лише деякі вихователі інтуїтивно реалізують диференційований підхід у вихованні хлопчиків і дівчаток, акцентуючи увагу дітей на обов'язках хлопчиків допомагати і поступатись дівчаткам, не ображати їх, заступатися за них тощо. Не можна не помітити явну однобічність такої інтуїтивної тактики виховання, особливо зважаючи на те, що воно реалізується виключно жінками: виховуються не взаємостосунки хлопчиків і дівчаток, а одностороння «повинність» хлопчиків. Якщо в сім'ї така «фемінна педагогіка» хоч частково компенсується участю батька у вихованні, то в дошкільному навчально-виховному закладі залишається базовим принципом виховання. Згладити ці суперечності можуть спеціально організовані вихователями сюжетно-рольові ігри, які враховують інтереси хлопчиків і дівчаток. Однак у таких іграх завжди не вистачатиме одного учасника – чоловіка.

Незалежно від того, чи проводиться статеве виховання, статева соціалізація дитини є беззаперечним фактом. Сім'я є першим і головним агентом статевої і статеворольової соціалізації дітей. Модель сімейного життя в багатьох аспектах стає вирішальною для формування особистості дитини. Стосунки із членами сім'ї формують установки дошкільників щодо інших людей, предметів і явищ. Згодом із розширенням кола соціальної взаємодії первинні настанови можуть змінюватися, доповнюватися, але ніколи не викорінюються зовсім [4].

Особистий приклад батьків виконання ними ролей чоловіка й дружини, батька й матері стає для дитини першим і найміцнішим зразком для наслідування. Сім'я не лише формує та спрямовує психосексуальний розвиток дитини, а й оберігає її від негативного впливу «таємних вихователів». Порушення статеворольової ідентифікації дітей значною мірою залежить від того, який морально-етичний клі-

мат сформувався в сім'ї, у стосунках між батьками, батьками й дітьми [7], [12].

Сімейне виховання має специфічні риси, які зумовлюють особливий зміст свого впливу на особистість (тривалість і безперервність; широкий діапазон; глибока емоційність та інтимно-особистісний зміст) і має тривалу «післядію»: позитивні чи негативні риси людини, сформовані сім'єю в дошкільному дитинстві, впливають на дієвість подальших виховних впливів. Найбільшою сталістю відзначаються ті особистісні якості, які пов'язані з розвитком афективної сфери та ставлення до інших людей. Формуючись у дитинстві на прикладі взаємин у сім'ї, вони зберігаються протягом довгих років і впливають на міжособистісну взаємодію з іншими людьми в різних сферах життєдіяльності (*Н.М. Федотова*).

Батьки та інші близькі дорослі відіграють роль первинної «моделі», еталону, зразка чоловіків і жінок [18], що зумовлює й коригує процес первинної статевої соціалізації дитини. Гармонійна сім'я сприяє виробленню своєрідного «психологічного імунітету» до несприятливих впливів середовища (*А.С. Співаковська*).

Процес статевої соціалізації передбачає три компоненти:

1. *Когнітивний компонент* (формування статевої самосвідомості, зокрема уявлення про себе як представника певної статі і зміст типової рольової поведінки).
2. *Поведінковий компонент* (засвоєння моделей, типових для представників певної статі і реалізації їх у житті).
3. *Емоційний компонент* (виникнення статевої переваги, ціннісних орієнтацій і визначених типових для статі потреб і мотивів, які пов'язані з моральним розвитком). Разом із диференціацією статевих ролей чоловіка та жінки відповідно до змісту особливостей соціальних очікувань, соціального тиску суспільства та найближчого оточення вони сприяють появі психологічних відмінностей між статями.

Оцінюючи роль батьків, *Д.М. Ісаєв* і *В.Ю. Каган* зазначають:

- 1) батьки є першими агентами статевої соціалізації;
- 2) вони односторонньо не впливають на дитину, а взаємодіють з нею;
- 3) ця взаємодія визначається співвідношенням статі дитини і батьків;

- 4) внесок батька і матері не визначається кількісною міркою «більше – менше», а залежить від їхніх стосунків;
- 5) сімейна статеві соціалізація визначає реакції дитини на впливи, які починають діяти пізніше;
- 6) успішність статевої соціалізації у сім'ї залежить від того, як вона зіставляється з існуючими суспільними стереотипами і нормами культури.

Як наслідок, у сімейних взаєминах констатується такі бажані й небажані тенденції, наприклад: чоловіки виявляють удвічі більшу активність у стосунках із синами, ніж із дочками, проте частіше втішають дівчаток, коли вони засмучені, частіше їх хвалять, ніж хлопчиків; матері поблажливіші і терплячіші до синів і дозволяють їм більше виявляти агресію до батьків та інших дітей, ніж дівчаткам; батьки надають перевагу фізичним покаранням, а матері – непрямим або психологічним впливам на синів і дочок; батько фізичні покарання застосовує частіше до синів, ніж до доньок; батьки прихильніше ставляться до дитини бажаної статі, а конфлікти між ними більше негативно впливають на хлопчиків [10]; батьки більше намагаються бути зразком для дитини своєї статі, жорсткіше з нею ідентифікуються; на спілкування з дитиною переноситься стиль стосунків між статями взагалі [12]; кожний з батьків схильний зважати на індивідуальні особливості дитини своєї статі; стосовно дитини протилежної статі, то дорослий поводить з нею більш формально, традиційно; розвиток дитини зумовлюється соціальним впливом батька та матері, один з яких максимально враховує неповторність, своєрідність сина чи дочки, а другий допомагає засвоєнню необхідних стандартів, стереотипів поведінки, засвоєнню правил і норм міжстатевої взаємодії (Т.М. Тутаренко).

Як ставлення батьків до дитини, так і їхні взаємні стосунки впливають на статеву соціалізацію дошкільника. Конфлікти між батьками часто перешкоджають формуванню адекватних статеворольових уявлень і статево визначеної поведінки. Прив'язаність дитини до одного з батьків значною мірою зумовлена її стосунками з іншим [10].

Батьки впливають на статеву соціалізацію дітей не безпосередньо, а загалом, опосередковано. Атмосфера любові та взаєморозуміння між батьками, батьками та дітьми – важливий елемент статевого виховання дошкільників [12].

У сім'ях, де немає батька (біологічного чи психологічного), у синів основи чоловічих рис з'являлися повільніше, вони були менш агресивними і більш залежними; відсутність батька до 4-річного віку впливає на статорольову орієнтацію сильніше, ніж у більш старшому віці. Роль батька тут полягає в тому, що він може істотно допомогти як синам, так і дочкам у процесі їх статевої ідентифікації перебороти залежність від матері, яка встановлюється саме в ранньому дитинстві (водночас є інша наукова позиція, згідно з якою типова для статі поведінка може бути засвоєна через протилежну стать, тобто не тільки через наслідування моделі своєї статі, а й усупереч зразкам протилежної статі).

Одним з основних механізмів, що зумовлюють процес статевої соціалізації і статорольової орієнтації, є статева ідентифікація з батьками, яка відіграє провідну роль у формуванні психологічної статі (особливо в ранньому дитинстві), а в дошкільному віці стосується насамперед статорольової ідентифікації [3], [6], [12], [13], [18]. Діти наслідують поведінку батьків своєї статі, оскільки їх за це хвалять і заохочують разом батько та мати. Пізніше коло осіб, з якими дитина ідентифікується, розширюється.

В.Ю. Каган, І.І. Лунін зазначають, що в дошкільному віці об'єктом ідентифікації для дітей, які відвідують дошкільний навчально-виховний заклад, часто стає вихователь. Це позитивно позначається на статевої соціалізації дівчаток (адже майже всі вихователі – жінки), але негативно впливає на статорольову орієнтацію хлопчиків. У звичних умовах дитина попередньо ідентифікується з матір'ю [10], [24].

Статева ідентифікація хлопчиків порівняно з дівчатками має більш суперечливий зміст насамперед тому, що хлопчик має переорієнтуватися з матері (як особи протилежної статі) на батька (або на іншу особу своєї статі) [8].

О.І. Захаров зазначає небажаність надмірної прихильності дитини до батьків своєї статі. Це однаково ускладнює процес засвоєння адекватної статевої ролі хлопчиків і дівчаток, але найбільш небезпечний він для статорольової орієнтації хлопчиків. Домінування матері в сім'ї, виконання нею батьківської ролі в здебільшого спричиняє невротичну, конфліктну обстановку, перешкоджає статевої ідентифікації хлопчика з батьком та іншими особами чоловічої статі, формує в ньому боязкість, нестійкість, залежність, безпорадність.

Т.В. Архіреєвою виявлено, що хлопчики приймають батька в усіх випадках, крім тих, коли мати авторитарна. Домінування матері в сім'ї є однією з причин гомосексуальної орієнтації в майбутньому.

Спроби батьків стимулювати маскуліність хлопчиків через надмірні, непосильні для дошкільників вимоги знижують самооцінку дитини, упевненість у своїй «статевій» нормальності, спричиняючи фемінізацію [12]. У сім'ях, де двоє дітей, у старших дівчаток активніше виявляються чоловічі якості (лідерство, агресивність, ворожість, домінування). Головною детермінантою статевої соціалізації дитини в сім'ї є не стільки індивідуальні риси і якості батька, матері чи інших членів родини, скільки морально-психологічна атмосфера, взаємини її суб'єктів, де враховуються їхні інтереси, панує атмосфера любові, взаєморозуміння та поваги [12]. Процес статевої ідентифікації в хлопчиків відбувається болісніше й суперечливіше, ніж у дівчаток [15].

Другою такою детермінантою соціалізації дітей дошкільного віку є ровесники. Так, незалежно від соціального становища, релігії, раси, наявності чи відсутності організованого статевого виховання, 90% дітей дізнаються про відмінності статей і сексуальність від ровесників [12]. Інформація ровесників негайна, відверта, реалістична, але поверхова і часто спотворена [1], передається та засвоюється в процесі спілкування і спільної діяльності (сюжетно-рольові ігри) (*Т.А. Рєпіна*). Це також існування особливої, переважно прихованої від дорослих, дитячої субкультури [1], [15]. До того ж на всіх вікових рівнях дитячої субкультури традиції дівчаток і хлопчиків істотно відрізняються, що виявляється в дитячому еротичному фольклорі, «дражнилках» тощо [9]. Саме в середовищі ровесників дитина може почуватися як представник певної статі, випробовувати статеворольові настанови й орієнтації без контролю з боку дорослих. Дошкільники зміцнюють відповідну для статі поведінку, а неадекватна статеворольова поведінка в колі ровесників зникає швидше, ніж за інших обставин [7].

Отже, для хлопчиків ровесники мають більше функціональне значення, оскільки вони менше тягнуться до дорослих, сім'ї, чутливі до соціального тиску з боку однолітків у разі невласливої для їхньої статі поведінки. Одна з функцій групи однолітків для хлопчиків полягає в тому, що там дошкільник робить перші спроби отримати незалежність від материнського впливу через солідарність з ровесниками і шляхом змагання з ними. Статева роль, як один з поширених механізмів дитячого навчання для статево визначеної поведінки знаходить

своє зміцнення й уточнення саме в групі. Якщо в спілкуванні з дорослим дошкільник загалом орієнтується на стандартні стереотипи статорольової поведінки, то у взаємодії з однолітками він здійснює динаміку статорольової диференціації.

Зрештою, у межах дитячої субкультури діти займають активну позицію, постаючи творцем власного «Я» і власних цінностей [1], а статорольова поведінка стає одним з найголовніших параметрів оцінювання їх однолітками [12], яке, як правило, є емоційним і ситуативним. Невідповідність поведінки статорольовим стереотипам хлопчиками оцінюється більш негативно, ніж дівчатками. Ігри «чужої» статі хлопчиками оцінюються як неможливі для них, тоді як дівчатка не усувають для себе можливості гратися в «хлопчачі» ігри і «хлопчачими» іграшками [12]. У чотири роки вони відповідно до ситуації можуть поводитися як хлопчики (однак хлопчики навіть там, де фемінна поведінка забезпечила б їм більший успіх, поведуться акцентовано маскуліно) [12].

Крім наведених детермінант, на становлення психологічної статі дітей впливають соціальні інститути організованого виховання та навчання (у даному разі – це дошкільні навчально-виховні заклади). І хоча виховання в них фемінне, діти, однак, отримують великий досвід соціалізації через міжстаторольову та одностаторольову взаємодію з однолітками.

Важливим засобом такої соціалізації є казки, які передають складні образи-символи трактування статі: Баба Яга (антипод жінки, образ зла), зла Мачуха (образ поганої матери), Чарлих Невмиручий (уособлення чоловічого зла), добрий Принц (друг, наречений, той, хто забере з собою, визволить від Яги, Чарлика, або Коція), Чорт (чоловік-спокусник), Відьма (приховане жіноче зло). Це важливий засіб психокорекції емоційно-вольової сфери, статорольових уявлень і статорольових цінностей.

З цього приводу *Л.Ф. Бухова* зауважує, що кожна казка – це розповідь про стосунки між людьми, яка через свою функціональну значущість для дошкільників може однаково використовуватися як засіб морального і статорольового виховання.

Наступною детермінантою статорольової соціалізації постають засоби масової інформації й комунікації (зауважимо, що їхня роль для дошкільників малодосліджена).

Загалом, усі детермінанти неоднаково впливають на дітей. Так, вимоги до маскулізації хлопчиків у цілому жорсткіші, ніж до фемінізації дівчаток. Крім того, хлопчики зазнають більшого тиску від соціального оточення.

З початку XXI ст. жорсткість маскулінних експансій і кількість соціальних бар'єрів на шляху виховання маскулінності зростають майже паралельно. «Досить згадати, – зауважують *Д.М. Ісаєв* і *В.Ю. Каган*, – що хлопчик у процесі виховання переходить з одних жіночих рук в інші: мати – вихователі у дошкільних закладах – шкільні вчителі, і, як наслідок, незалежно від декларованих завдань він виховується як «зручний у користуванні» з жіночої точки зору» [12, 16]. Такі соціальні контрасти не можна не враховувати у повсякденній педагогічній діяльності. Наприклад, фемінізація хлопчиків і чоловіків як культурологічний чинник потребує спеціального міждисциплінарного вивчення.

В.Ю. Каган вважає, що стверджувати передусім потрібно не стільки про фемінізацію хлопчиків і чоловіків, скільки про маскулінізацію дівчаток і жінок, яка значно перевищує фемінізацію чоловіків. Як наслідок, чоловіча поведінка ще більше контрастує на тлі поведінки жінок, тобто ризик фемінізації чоловіків значно менший за ризик маскулінізації жінок.

Отже, підґрунтям формування неадекватної психосексуальної орієнтації є не стільки біологічні (генетичні, фізіологічні, гормональні), скільки індивідуально-психологічні та соціальні особливості (детермінанти) [3], [7], [11], [16]. Особлива увага має надаватися фемінним хлопчикам. Більшість дівчаток, у яких у дошкільному віці виявляється обумовлена культурою маскулінна ідентичність, в підлітковому та юнацькому віці стають фемінними, тоді як фемінність у хлопчиків часто є провісником конфлікту психосексуальної ідентичності лише у пубертатному періоді. Крім того, до маскулінності дівчаток суспільство ставиться толерантніше, оскільки маскулінність «йде у ногу з часом», збігаючись з емансипаційними тенденціями в жінок [15].

Ще одна проблема статевої соціалізації – це вчасне і якісне розпізнавання уявного й реального конфліктів статевої ідентичності. Тут доводиться звертатися до батьків, педагогів разом із систематичним психологічним спостереженням за дитячою поведінкою (типові ознаки):

- 1) вибір ігор та іграшок (систематичне надання переваги іграм та іграшкам протилежної статі);
- 2) вибір ролей в іграх, де хлопчик обирає жіночі, а дівчинка – чоловічі ролі;
- 3) спілкування з однолітками залежить від фемінності хлопчика, маскулінності дівчинки, а також особистої реакції дитини на них. Одні діти надають перевагу одноліткам протилежної статі, інші у змішаному товаристві поведуться інертно і викликають глузування, треті – уже соромлячись своїх уподобань, тримаються осторонь (це, переважно, хлопчики, оскільки маскулінні дівчатка здебільшого стають лідерами у змішаних групах);
- 4) у спілкуванні з дорослими фемінні хлопчики люблять знаходитись серед жінок, довго слухати їхні розмови, а в спілкуванні з чоловіками поведуться кокетливо. Маскулінні дівчатка надають перевагу хлопчачому товариству;
- 5) інтереси й діяльність хлопчиків можуть вказувати на їхню фемінну орієнтацію: чутливість до краси, тихі змістовні ігри, нехтування змагальними і силовими іграми; дівчатка, навпаки, цікавляться технічними та змагальними іграми, не люблять домашнього господарства. Особливо інформативним є поєднання «надання переваги діяльності та інтересам протилежної статі» з «одночасним несприйняттям себе»;
- 6) прагнення бути схожим зовні на протилежну стать виявляється досить рано. Хлопчики люблять і часто носять жіночий одяг і взуття, «пробують» косметику, надають багато уваги зовнішності і схильні «покрутитись перед дзеркалом». Дівчатка не люблять плаття і прикраси, нехтують своєю зовнішністю, надають перевагу чоловічому стилю в одязі, зачісці;
- 7) у фантазіях, мріях, снах діти бачать себе представниками бажаної статі, ідентифікують себе з відповідними персонажами художніх творів;
- 8) незадоволеність своєю соціальною статевою роллю виявляється в заздрісній зацікавленості перевагами стилю життя людей протилежної статі;
- 9) неадекватна статево-рольова орієнтація виявляється через бажання змінити своє ім'я на ім'я протилежної статі;
- 10) творчість також може бути сферою для виявлення бажань зміни статі. Так, у завданні намалювати людину фемінно

орієнтований хлопчик частіше за все малюватиме дівчинку (жінку); героєм складеної казки буде дівчинка чи тварина «жіночого» роду;

- 11) загальний стиль поведінки також свідчить про статеворольову орієнтацію: фемінні хлопчики попри маскулінну зовнішність вирізняються м'якістю, плавністю рухів, граціозністю, мовлення також є м'яким, емоційним, відсутні жаргонні слова (тут вони «більше дівчатка», ніж «самі дівчатка»); маскулінні дівчатка різкі в рухах, активні і на відміну від фемінних хлопчиків, які часто починають соромитися своєї фемінності й намагаються (як правило, без успіху) бути схожими на звичайних хлопчиків, вони акцентують свою маскулінність в усіх сферах життєдіяльності.

Наведені ознаки виявляються у 2–5-річному віці. Кожна з них окремо ще не засвідчує неадекватну статеворольову орієнтацію дитини, але разом вказують на наявність проблеми. Так, у багатьох хлопчиків, яким у дошкільному віці були притаманні фемінні форми поведінки, у підлітковому віці відбувалася чітка ідентифікація зі своєю статтю.

За *Д.М. Ісаєвим* та *В.Ю. Каганом*, під час оцінювання порушення психосексуального розвитку дитини необхідно розрізнити рольовий конфлікт (неадекватні виховні впливи і, як наслідок, розгортання неадекватних статі загальноповедінкових ознак) і конфлікт ідентичності (виховні впливи можуть сприяти або протидіяти розвитку неадекватних статі рис, але причина їх прихована в первинній ідентичності; розгортаються ці риси на рівні не лише поведінки, але й сприйняття себе як представника іншої статі, часто із відповідними сексуальними настановами й запитамі).

6.2. Психокорекція неадекватних статеворольових уявлень у дітей дошкільного віку

У визначенні мети і завдань психокорекційної роботи з дітьми, а також підборі конкретних методів необхідно виходити з основних принципів психокорекції, які були розроблені на основі вчення про закономірності й рушійні сили психічного розвитку дитини (*Л.С. Виготський, Л.І. Божович, Д.Б. Ельконін, О.В. Запорожець, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв* та ін.):

1. *Принцип нормативності*, який передбачає існування «вікової норми» розвитку як своєрідного вікового еталону. З цього приводу гіперадекватні статорольові уявлення в середній групі, коли відбувається активний процес становлення психологічної статі і засвоєння статевих ролей, можна вважати такою нормою, тоді як уявлення дітей старшої групи, коли формується самооцінка, розглядаються як відхилення від «неї».
2. *Принцип системності розвитку*. Його реалізація в корекційній роботі на протигагу симптоматичній корекції забезпечує спрямованість на усунення причин відхилення в розвитку. Оскільки статорольові уявлення формуються у взаєминах дитини з дорослими й однолітками, то корекція неадекватних уявлень полягає у їх гармонізації.
3. *Діяльниий принцип*. Позначає вибір засобів та конкретних методів психокорекційного впливу. Гра в дошкільному віці є основною й універсальною формою корекції, яка сприяє високому рівню мотивації для залучення дітей до корекційних занять і передбачає широкі можливості цілеспрямованого формування різних форм психічних якостей.
4. *Принцип активного залучення батьків та інших значущих осіб в оточенні дитини для реалізації завдань корекції*. Повна реалізація цілей корекції досягається лише шляхом зміни життєвих взаємин дитини, що вимагає від дорослих як активних «будівників» цих стосунків цілеспрямованих і усвідомлених зусиль.

Психокорекційний вплив на процес формування адекватних статорольових уявлень визначається такими цілями:

- 1) сприяння усвідомленню дітьми своєї статевої належності, розумінню незворотності статі;
- 2) формування позитивного ставлення до своєї статі;
- 3) роз'яснювання переваг стилю життя своєї статі;
- 4) формування статорольової цінності конкретної статі;
- 5) гармонізація стосунків дітей з однолітками (обох статей) і дорослими;
- 6) виховання позитивного ставлення до протилежної статі;
- 7) посилення мотивації (сформувати, якщо така відсутня) вибору осіб своєї чи іншої статі як зразки для наслідування;

Неадекватні статеворольові уявлення [17]:

- 1) «власне неадекватні» (засвоєння уявлень протилежної статі: маскулінні уявлення у дівчаток, фемінні – у хлопчиків);
- 2) гіперадекватні (одностороння спрямованість уявлень дітей: крайні прояви фемінних уявлень у дівчаток, маскулінних – у хлопчиків).

Залежно від змісту діагностики і спрямованості корекції *Д.Б. Ельконін* розрізняв дві форми психокорекції: 1) симптоматичну корекцію (спрямованість на симптоми відхилень у розвитку) і 2) корекцію причин відхилень (форма корекції казуальної спрямованості), яка є пріоритетною.

Недостатність симптоматичної корекції обумовлена тим, що одні й ті самі симптоми відхилень у розвитку можуть мати зовсім різну природу, причини та психологічну структуру порушень і потребувати різних способів переборення негативної симптоматики. У зв'язку з цим для досягнення успіху тут необхідно виходити з психологічної структури відхилень і аналізу їх генези, тобто корекційний вплив має бути спрямований не стільки на зовнішні прояви неадекватності, скільки на їхні дійсні причини [4].

Порушення процесу формування психологічної статі, а неадекватні статеворольові уявлення є одним із видів такого порушення, є наслідком і причиною конфліктних міжособистісних стосунків дитини із значущими дорослими. Тоді одним із завдань психокорекції є спрямування психолого-педагогічного впливу на гармонізацію цих стосунків. Така психокорекція виконується як складова частина формування особистості (предмет впливу: агресивність, конфліктність, неконтактність, замкненість, занижена й завищена самооцінка, неврози). Вона виконується так, що деякі її види застосовуються з усіма дітьми групи (у тому числі з тими, хто не потребує такого втручання): бесіди, перегляд діафільмів, спільні сюжетно-рольові й рухливі ігри.

Види психокорекційної діяльності:

1. *Лекційно-просвітницький*. Це лекційне ознайомлення педагогів з основними закономірностями: 1) формування статево визначеної особистості і 2) її статеворольових уявлень.

Базові принципи конструювання матеріалу: доступність; понятійний апарат (первинна статева ідентичність; формування статевих ролей і статеворольових уявлень; динаміка статеворольової поведінки; статеві відмінності; образ тіла, або «фізичне Я»); конфлікти стате-

вої ідентичності хлопчиків і дівчаток – причини та наслідки; напрямки статевого виховання дітей у дошкільному навчально-виховному закладі).

Разом з педагогами психолог розробляє щомісячні бесіди для кожної вікової групи для формування адекватних статоворольових уявлень (елемент раціональної психотерапії). Це також розв'язання профілактичних завдань.

Для батьків у межах «Зустрічей з психологом» у лекціях спочатку з'ясовують основні закономірності психічного розвитку дошкільників (становлення афективної та когнітивної сфери, шкідливість форсування розумового розвитку, аналіз потреб дітей, причини неврозів, негативізму, вплив емоційного мікроклімату сім'ї на психіку), потім – проблеми статевого виховання дітей у сім'ї і особливості формування психологічної статі.

2. Консультативно-рекомендаційний (базова основа – використання психодіагностичних даних). На кожну дитину розробляються: 1) психологічна характеристика, у якій висвітлюються її індивідуально-психологічні відмінності: історія розвитку, специфіка сімейного оточення (тато, мама, дід, бабуся, брати й сестри, культурно-освітній рівень сім'ї), стан здоров'я, особливості емоційно-вольової сфери, тип статоворольових уявлень, інтелектуальний розвиток, ставлення до суб'єктів сім'ї, основний тип конфлікту, взаємодія з іншими дітьми, самооцінка тощо; 2) прийоми і зміст індивідуальної роботи у повсякденному навчально-виховному процесі (пересаджування дітей за один стіл: хлопчиків з дівчатками, маскулітних дівчаток з фемінними хлопчиками; залучення дітей до виконання головних ролей в іграх, коли у них занижена самооцінка, спільних сюжетно-рольових та рухливих ігор – із гіперадекватними уявленнями; спільні чергування в груповій кімнаті: розподіл ролей в іграх-драматизаціях – хлопчикам з фемінними уявленнями доручати виразні чоловічі ролі: Вовк, Дід Мороз, Ведмідь, Розбійник; маскулітним дівчаткам – типові жіночі ролі: Снігуронька, Принцеса, Лисичка-Сестричка тощо; спільне виконання різних форм зображувальної діяльності (малювання, аплікація, ліплення) тощо.

Для отримання зазначеної інформації з дітьми можна провести індивідуальну та групову ігротерапію для виявлення причин сформованості неадекватних статоворольових уявлень, труднощів міжособистісних стосунків з однолітками та дорослими, встановлення

контакту психолога з дошкільником, «руйнування» неадекватних уявлень і настанов малюків про осіб своєї й протилежної статі, членів родини, формування адекватної статевої орієнтації та уявлень, позитивного ставлення до однолітків і членів сім'ї.

Такі заняття проводяться в окремі кімнати. З усіма дітьми можна встановити контакт (вони бажають «гратися», цікавляться змістом ігор), причому активнішими є старші діти. Навчально-виховний результат, як правило, виразніший у дівчаток, ніж у хлопчиків.

Зміст ігор стосується різних життєвих ситуацій у сім'ї і дошкільному навчально-виховному закладі. Ефективним є прийом «розподіл іграшок». Наприклад, використовується набір дитячих автомобілів (*індивідуальна терапія*).

Процедура: дитині повідомляється, що зараз відбудуться автомобільні гонки, у яких бере участь уся родина, а тому пропонується розподілити між ними авто. Перед нею знаходяться малюнки із зображенням членів родини (тато, мама, братик, сестричка, бабуся та ін.). Психолог пропонує поставити автомобілі біля кожного малюнка, після чого його запитують: «Чому саме так ти розподілив машини?», «Чому так мало автомобілів дав татові (мамі, брату, бабусі)?», «А як розділив би іграшки тато (інші члени сім'ї)?», «Як потрібно поділити іграшки, щоб нікого не образити?» тощо). Це дозволяє дитині усвідомлювати сімейні стосунки, спонукати до «програвання» різних ситуацій, виробляти позитивне ставлення до кожного члена родини.

Можна запропонувати створити малюнки на теми «Моя сім'я», «Я у дитячому садку», «Я і мої друзі» тощо, після чого відбувається бесіда за змістом намальованого (з'ясовуються мотиви графічних позначень, ставлення до зображених персон; «яким ти хочеш бути» тощо).

Активно використовується *групова ігрова терапія*. Групи з 5–7 осіб формуються так, щоб до дітей з певним типом неадекватних статевої уявлень періодично залучаються діти з адекватними статевими уявленнями. Також проводиться робота з дітьми однієї статі з однотипними неадекватними статево-рольовими уявленнями. Потенційно виникає проблема в підборі дітей до такої групи, оскільки в дошкільному закладі може бути кілька дітей одного віку з конкретним діагнозом.

Процедура:

1. Хлопчики з фемінним типом уявлень залучаються до рухливих змагальних ігор, виконують «чоловічі» ролі в сюжетних іграх. У

- групу вводять двох дівчаток, які виконують жіночі ролі (принцип контрасту), одного-двох хлопчиків з андрогінними уявленнями, які виконують чоловічі ролі (зразок для наслідування), і одного хлопчика з фемінними уявленнями.
2. Спочатку головну чоловічу роль виконує дошкільник з адекватними статоворольовими уявленнями, а потім – з фемінними, а дівчатка грають жіночі ролі (ефект контрасту і зразок адекватної поведінки сприяють формуванню відповідних уявлень і форм статоворольової поведінки). Висока оцінка дій дитини психологом сприяє становленню позитивної самооцінки, закріплює адекватні форми названої поведінки.
  3. Хлопчики з гіперадекватними статоворольовими уявленнями входять у групи дівчаток і хлопчиків з адекватним типом уявлень (проводяться сюжетно-рольові ігри для формування позитивних взаємин хлопчиків з маскуліним типом уявлень з дівчатками, адекватної оцінка їхніх якостей.

Співпраця з батьками свідчить, що їхня більшість охоче контактує з психологом, оскільки інформація про формування психологічної статі в дошкільному віці для них є новою (констатація педагогічної непоінформованості).

Для батьків здійснюється аналіз особливостей дитячих статоворольових уявлень і взаємин. Це, наприклад, спільне обговорення з психологом «малюнка сім'ї», створеного дитиною. Психолог пояснює графічні позначення, інтерпретує їх, з'ясовує причини ставлення дитини до певних «персон», дає рекомендації про покращення стосунків у сім'ї. Надаються консультації з гармонізації стосунків між братами й сестрами, зауважуючи, що агресивність і конфліктність між дітьми в сім'ї є проявом дитячих ревнощів і відображають не стільки факт несприйняття іншої дитини, скільки несприйняття дошкільником своєї нової сімейної позиції. Рекомендується дотримуватися «принципу справедливості» між дітьми (не ставити їх дітей у ситуацію взаємної залежності, не влаштовувати у період загострення стосунків спільні ігри тощо).

Якщо змінити негативне ставлення до когось з батьків важко, то необхідно залучати їх до спільної ігротерапії. Ми можемо зробити своїх дітей щасливими, і це головне завдання будь-якої сім'ї.

Питання для самоконтролю

1. Прокоментуйте структуру процесу статеворольової соціалізації.
2. Сформулюйте значущість особистого прикладу батьків для статеворольової соціалізації дітей дошкільного віку.
3. Назвіть диференційні характеристики статеворольової соціалізації хлопчиків і дівчаток.
4. У чому полягає сутність принципів психокорекційної роботи, спрямованих на статеворольову соціалізацію дітей дошкільного віку в сім'ї?
5. Прокоментуйте зміст психокорекційної діяльності, спрямованої на статеворольову соціалізацію дітей дошкільного віку в сім'ї?

Список літератури

1. Азаров Ю. Этнография детства // Новый мир. – 1984. – № 7. – С. 263–266.
2. Архиреева Т. В. Родительские позиции как условие развития отношения к себе ребенка младшего школьного возраста: автореф. дис. ... канд. психол. наук. / Т. В. Архиреева. – М., 1990.
3. Белкин А.И. К проблеме половой идентификации личности / Белкин А.И., Грейнер З.А. // Проблемы современной сексопатологии. – М., 1972. – С. 9–26.
4. Боришевський М. Й. Сімейне виховання як гарант морального становлення особистості / Боришевський М. Й. // Початкова школа. – 1995. – № 4. – С. 4–9.
5. Бурменская Г.В. Возрастно-психологическое консультирование. Проблемы психического развития детей / Бурменская Г.В., Карабанова О.А., Лидерс А.Г. – М., 1990.
6. Варга А.Я. Идентификация с родителями и формирование психологического пола (Критический подход к решению проблемы) / А. Я. Варга // Семья и формирование личности / под ред. А. А. Бодалева. – М., 1981. – С. 10–15.
7. Гарбузов В. И. Психотерапевтическая коррекция нарушений полоролевого поведения при неврозах у детей и подростков / В. И. Гарбузов // Психика и пол детей и подростков в норме и патологии. – Л., 1986.
8. Говорун Т. В. Батькам про статево виховання дітей / Говорун Т. В., Шарган О. М. – К., 1990.
9. Гречина О. Н. Современная фольклорная проза детей / Гречина О. Н., Осорина М. В. // Русский фольклор. – Л., 1981. – Т. XX. – С. 96–125.
10. Захаров А. И. Психотерапия неврозов у детей и подростков / А. И. Захаров. – Л., 1982.
11. Имелинский К. Сексология и сексопатология / К. Имелинский; под ред. Г.С. Васильченко. – М., 1986.

12. Исаев Д. Н. Психогигиена пола у детей / Исаев Д. Н., Каган В. Е. – Л., 1986.
13. Колесов Д. В. Беседы о половом воспитании / Д. В. Колесов. – М., 1986.
14. Коломинский Я. Л. Ролевая дифференциация пола у дошкольников / Коломинский Я. Л., Мелтсас М. Х. // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 165–170.
15. Кон И. С. Этнография и проблемы пола / Кон И. С. // Советская этнография. – 1983. – № 3. – С. 3–34.
16. Кравець В. П. Гендерна педагогіка / В. П. Кравець. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.
17. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / Лангмейер И., Матейчек З. – Прага, 1984.
18. Лунин И. И. Структура полоролевого репертуара и формирование личности ребенка / Лунин И. И. // Психиатрические аспекты педиатрии. – Л., 1985. – С. 91–114.
19. Савченко Ю. Дорослим про дошкільнят: психологія статі / Юрій Савченко, Тамара Піроженко. – К. : Редакції газет з дошкільної та початкової освіти, 2012. – 120 с. – (Бібліотека«Шкільного світу»).

Психологічна допомога сім'ї

Краще попередити хворобу, ніж лікувати її.
У. Черчілль (1874–1965)

7.1. Психологічна допомога дітям розлучених батьків

Психологічні наслідки розлучень для дітей є такими:

1. Незворотність події призводить до переживання дитиною втрати такої самої інтенсивності, як в разі смерті одного з батьків. Як зауважує австрійський психоаналітик і психотерапевт *Гельмут Фігдор*, «досвід розлучення і смерті одного з батьків має так багато спільного, що немає жодного критерію, за яким можна було б їх відрізнити один від одного. Особливо це характерно для 7–8-річних дітей, які ще не розуміють що таке смерть і сприймають її як «піти назавжди».

2. Намагаючись визначити, як реагує дитина на розлучення, не потрібно орієнтуватись тільки на зовнішні ознаки. Реакції, доступні для спостереження, іноді вводять в оману «як і що насправді переживається». Бурхлива реакція дитини на повідомлення про розлучення батьків (сльози, агресія тощо) у певному розумінні є бажаною. Вона відкрито демонструє її переживання до того з них, кого тепер не буде поруч. Така реакція є своєрідним закликком на допомогу і розраду, нагадує батькам про необхідність піклуватися про самопочуття дитини й більш виважено ставитись до своїх вчинків.

Відсутність відкритих реакцій може свідчити, що дитина керується невисловленими сімейними правилами, які забороняють виявляти негативні емоції («у нас в сім'ї завжди все гаразд»). Можливо, відсутність спонтанних реакцій пояснюється прагненням не засмучувати батьків. Деяким батькам здається, що через розлучення вони залишають

дитину без майбутнього, переживання провини загострює почуття безпорадності. «Будь ласка, тільки не переживай, зроби мені приємне, тільки не переживай» – сигналізує мати своєю поведінкою, і дитина, «придушуючи» емоції, задовольняє її потребу в самозаспокоєнні.

3. Діти, які пережили розлучення батьків (надалі – діти розлучень), потім можуть мати проблему з переживанням агресивності, зокрема боятися власної агресивності, остерігатися демонструвати гнів або роздратування через власні невдачі чи несправедливе ставлення від інших, а отже, так і не навчаться захищати власні інтереси; навчитись спрямовувати агресію проти себе, звинувачуючи себе в усьому, що негативного трапляється у житті, аж до схильності до депресивного реагування; конфлікт під дією механізмів психологічного захисту може бути витіснений, щоб на його місці утворилася «агресивна готовність до докору».

Навіть невелике розчарування набуває форми катастрофи, на яку вони реагують непомірною роздратованістю і відчаєм. Інший варіант – це навчитися бачити світ чорно-білим, ділити людей на злих і добрих. До одних ставитися вороже, а до інших – дружньо. Такі реакції зберігаються в дорослому житті, збіднюючи стосунки і спектр реагування на різноманітні життєві колізії.

4. До специфічних довгострокових порушень, на думку *Г. Фігдора*, належить почуття власної неповноцінності. Воно з'являється, якщо дитина вважає себе покинутою, такою, яку недостатньо люблять, оскільки вона була недостатньо важливою, щоб батьки могли принести їй у жертву свої власні суперечності. Вона відчувається нікчемною і неповноцінною, якщо батьки здаються нещасливими, а почуття провини змушує боятися здійснення нових помилок. Оскільки ці уявлення здебільшого залишаються несвідомими і ніяк не пов'язуються з їх джерелом, то діти, стаючи дорослими, протягом усього життя відчуваються винними, вважають себе не гідними любові, їх мучить страх знову зазнати невдачі.

5. Іноді їхнє самопочуття нагадує самопочуття дискримінованих меншостей або груп суспільних окраїн. За *Г. Фігдором*, «до того почуття, що «зі мною щось негаразд», додається часто й інше: «Я живу тут, серед вас, але, власне кажучи, я, або принаймні велика частина мене, належить зовсім іншому життю». Цим «іншим життям» є відсутній батько або відсутня мати... Звідси з'являється тенденція виключення самого себе і тенденція до відступу». Іноді таке дійсно стає мотивом підключення до груп соціальних узбіч, але й там старі проблеми

незабаром спливають знову. Постійна тривога бути неприйнятним і ізольованим, розгубленість, що приховується за маскою самовпевненості, неадекватна реакція на критику, яка сприймається як ворожа реакція, напад на особистість в цілому.

6. Втеча, припинення стосунків здаються єдиною можливістю розв'язання конфліктів у сфері дружніх, любовних або професійних стосунків. Переймаючись страхом бути відторгнутим, людина воліє сама зробити перший крок до розриву стосунків, щоб не «наражатись» на біль втрати. У разі найменших зауважень на роботі від керівництва вона зразу подає заяву «за власним бажанням», і за перших ознак незгоди або незадоволення партнера в особистісних стосунках прагне покинути його. Іноді, оберігаючи себе від болю, діти розлучень у дорослому віці можуть уникати емоційної прихильності, дозволяючи собі сексуальні контакти лише з тими, з ким тривалі «серйозні» стосунки вочевидь неможливі. Наприклад, обирають тих, у кого вже є сім'я, або тих, хто не підходить для таких стосунків за віком або соціальним статусом.

7. Діти розлучень здебільшого прагнуть до щасливого шлюбу і дають собі обіцянки не повторювати помилки своїх батьків, але на шляху до виконання цих бажань існують значні перешкоди насамперед тому, що їм невідома модель нормального функціонального шлюбно-партнерства.

8. У дорослому житті дітей розлучень їхня кохана людина може ставати об'єктом перенесення почуттів до батька або до матері, що, своєю чергою, призводить до нових програвань конфліктних ситуацій з дитинства. Сам вибір партнера може бути зумовлений неусвідомленим бажанням відтворити травмувальні стосунки дитинства, повторно їх розіграти, щоб цього разу опанувати ними, прожити їх «якось інакше». Зрозуміло, що такі очікування не є реалістичними.

9. Іноді діти розлучень зберігають ідентифікацію з тим із батьків, кого вони вважають «постраждалим», наприклад, із розгубленою, безпорадною матір'ю. Так, дівчинка через неусвідомлене почуття провини може будувати доросле життя, щоб не бути щасливішою за «бідну покинуту матір», через самопокарання неусвідомлено зменшуючи це почуття. Іноді дитина ототожнює себе із «злим» батьком і несвідомо карає себе (за батька), вдаючись до самодеструктивної поведінки, знищуючи підвалини щасливого майбутнього.

10. У системі «батько – дитина – матір» дитина набуває досвіду стосунків, у яких є третій об'єкт. Психоаналітично-орієнтовані психоло-

ги (М. Маллер, Е. Ебелін, Д.В. Віннікот, Е. Фрідріх та ін.), використовуючи для опису такої системи термін *триангуляція*, вважають, що третій об'єкт наявний фактично будь-де. У його ролі обов'язково постає конкретна людина. Це може бути уявна особа, людина з минулого, професійна діяльність або захоплення партнера. У дітей розлучень відсутній позитивний досвід стосунків у триангуляціях. Якщо вони перебувають у тісному емоційному контакті, наприклад, з матір'ю, яка не заохочує стосунків з батьком дитини, то будь-яке звернення до батька викликає тривогу, почуття провини, страх, пов'язані із ризиком втратити прихильність уже матері.

11. Згубним є тривалий процес опікування, особливо якщо дитині пропонують «самій вирішити, з ким вона хоче бути – з мамою чи з татом», тобто вона має брати відповідальність, а разом з нею і провину за надану перевагу одному з батьків. «Коли батьки втягують дитину у суперечку за опіку, вони вкладають їй у руки ніж, яким вона у відчай вбиває у своєму серці одного з батьків. У цей час вона коїть щось таке, за що, можливо, буде мститися собі й іншим протягом усього життя» (Г. Фігдор).

12. Діти (особливо молодші за віком) у ситуації розлучення орієнтуються на реакцію дорослих. Якщо мати сприймає розлучення як трагедію, то дитина, швидше за все, також буде аналогічно почуватися. Рекомендація батькам «зберігати спокій» може видатися наївною. Однак заради дітей варто не фіксувати увагу на негативах, а думати про їхні майбутні можливості. Дітей травмує не тільки відкритий прояв батьками негативних емоцій, а також пригнічення цих емоцій, удаваний спокій, байдужість, що сприяє дитячим домислам.

13. Нова сім'я – це сім'я з почуттям дискомфорту, у якій, як мінімум, є чотири суб'єкти (дитина; як приклад – вітчим; мати; батько). «Він (вітчим. – Ю.В. Рябко) не має права замінити батька або стосунки, які розвинулись між батьком і дитиною після розлучення. Як мати, так і її новий чоловік повинні розуміти, що вони не можуть усунути попередні стосунки. Тільки так можуть виправдатись надії, пов'язані з новим союзом, і не тільки для дитини, але для матері як для жінки» (Г. Фігдор).

14. Деякі наслідки розлучення для дитини неможливо передбачити й уникнути, оскільки батьки, які мали б це зробити, є виконавцями ролей у драмі розлучення. Вони не є її режисерами. Кількість сюжетів обмежена, окремі аспекти стосунків залишаються неусвідомленими, адже події виявляються емоційно «зарядженими». Свобода

виконавців також обмежена «минулим перебігом подій, які неможливо стерти правилами, виконавцями інших ролей, які мають інші цілі (Г. Фігдор).

Психологічні особливості дітей розлучень у дорослому житті:

- 1) важко переживають можливість втрати партнера, страждають від ревнощів, перебільшують можливість зради; ревнують партнера до його попередніх партнерів, уявних осіб, уявляючи неіснуючі зв'язки; ревнують до його роботи чи захоплення;
- 2) обмежуються тільки одним вектором стосунків, оскільки не вмють перерозподілити свої дії між партнером і чимось/кимось «третім» (друзі, робота, хобі), і очікують такої самої односторонньої відданості;
- 3) розуміють партнерські стосунки як односпрямовані, що іноді відштовхує від них; можуть свідомо уникати їх, щоб не бути «поглинутими ними цілком»;
- 4) не вбачають користі у тому, що партнер приділяє час іншим особам, певній діяльності тощо (не вмють користуватися своїм тимчасовим виключенням із стосунків з партнером, щоб приділити увагу собі і своїм власним справам);
- 5) народжуючи дітей, вбачають у цьому іспит «на вміння будувати стосунки» у «трійцях», що стає для сім'ї серйозним випробуванням на міцність (тимчасове переключення матері на новонароджену дитину, пізніше – на спільні «чоловічі» інтереси батька й сина травмує іншого партнера, викликає в нього неадекватні ревності, тривогу тощо).

Способи оптимізації соціальної ситуації розвитку дітей розлучень:

1. «Що краще для дитини: жити з одним із батьків, але у спокійній і доброзичливій атмосфері, чи у «повній» сім'ї, в якій напружені стосунки» – це проблема особистого вибору, коли «психологічне розлучення» відбулося де-факто. Якщо батькові, який залишився з дитиною, вдається створити дитині комфортну психологічну атмосферу, то рівень її благополуччя зростає (Ю. Е. Альошина, М. Г. Бейн).

2. Не варто до останнього приховувати від дитини факт розлучення, яке якщо «психологічне розлучення» відбувається раніше, ніж його офіційно фіксують (Г. Фігдор, Д. Відра). Воно може тривати роками і розпочатись ще до народження дитини, яка реагує саме на нього як «реальний факт» (дратівливість, вразливість, закритість, «безпричинні» хвороби). Якщо відсутня інформація, що саме відбувається

з батьками, то дитина буде домислювати й уявляти, що відбувається між ними, у більш загрозливому і тривожному вигляді, ніж є насправді. Іноді такі домисли призводять до того, що діти звинувачують себе у розлученні батьків.

3. Що і як потрібно сказати дитині про розлучення? Наприклад: «Нам з татом (мамою) стало важко жити разом, і ми вирішили жити окремо, але сподіваємося, що це не вплине на тебе, а головне, на твої стосунки з нами. Ми тебе дуже любимо і будемо надалі любити так само, як раніше».

4. Варто допомогти дітям висловити свої емоції, обговорити їх, усвідомити джерела витоків. Пояснення, що в такій ситуації доречними можуть бути злість, розгубленість, розпач, допоможе їм хоча б не звинувачувати себе за «неправильні» емоції, а також з'ясувати, які необґрунтовані уявлення приховуються за їхніми почуттями, прояснити страхи та тривоги, заспокоїти.

5. Створення нової сім'ї не перекреслює психологічні наслідки розлучення, але потенційно дає дитині нові можливості, частково компенсує втрачені. Існує велика кількість бар'єрів для використання шансів, які надаються новими партнерськими стосунками того з батьків, з яким залишилась дитина (водночас ці бар'єри можуть стати приводом для звернення до дитячих психологів і психіатрів). Якщо ж нові стосунки є оптимальними, то дитина, яка, наприклад, залишилась з матір'ю, отримує:

- 1) людину, яку вона зможе любити і яка буде любити її;
- 2) суб'єкта як зразок статевої тотожності, наслідуючи його поведінку або поведінку матері відносно нього;
- 3) модель нормальних гетеросексуальних стосунків;
- 4) усвідомлення, що у взаєминах можливий «новий початок» навіть після сильних негативних переживань.

Щоб дитина легше пережила травму розлучення, у неї повинні зберегтися добрі стосунки з батьками. Для цього вони мають рівноцінно брати участь у її вихованні. Добре, коли дитина має можливість якийсь час проживати з тим з батьків, хто пішов із сім'ї, провести вихідні дні, канікули чи відпустку. Батьки повинні уникати взаємних звинувачень, налаштовувати дитину проти партнера, робити його союзником у протистоянні, тим самим робити її заручником подружнього конфлікту.

Російський психолог *С. В. Петрушин*, спираючись на теорію німецького філософа і психотерапевта *Берта Хеллінгера* (1925–2019) і власні спостереження, доходить висновку, що між «подружніми» і

«батьківськими» стосунками має бути чітка межа. Те, що відбувається між подружжям, не повинно стосуватись дітей. Так, неприпустимо розповідати про аборти або що «тато тебе не хотів», не запитувати дитину, чи потрібно виходити заміж або розлучатись. Необхідно вчиняти так, як вважаєте за потрібне», і потім «розлучення можливе тільки на рівні подружніх стосунків, але не батьківському» [18, с. 35].

Дитячий страх дітей полягає насамперед у побоюваннях втратити одного з батьків, оскільки дітям важко розрізнити рівень саме подружніх і батьківських стосунків. «Важливо пояснити дитині, що розлучення відбувається у чоловіка й дружини, а як тато і мама вони з ним не розлучаються». У разі розлучення важливо, щоб дитина залишилась з тим, хто зумів зберегти здатність «поважати в дитині партнера» [18, с. 37]. На думку *Б. Хеллінгера*, саме чоловіки зберігають здатність до цього.

7.2. Психологічна допомога членам сім'ї важкохворого

Хвороба членів сім'ї завжди є випробуванням сімейної системи на міцність, визначаючись у ставленні до них багатьма чинниками, зокрема матеріальними статками, функціональною збалансованістю, суб'єктами у ролі доглядальника.

Ця проблема набуває особливої актуальності через міграційні процеси і природне старіння населення. За повідомленнями Міністерства соціальної політики, Україна входить до 30 «найстаріших» країн світу за чисельністю осіб віком 60 років і більше. Так, у 2015 році їх частка становила 21,8%, а частка людей віком 65 років і більше – 15,5%. Національний демографічний прогноз до 2025 року засвідчує, що люди за 60 років становитимуть 25% громадян, 65 років і більше – 18,4%, а у 2030 році – більше ніж 26% і понад 20% відповідно.

На державному рівні це питання пов'язане з вирішенням проблеми надання паліативної допомоги.

За визначенням ВООЗ, паліативна допомога (*palliative care*) – це напрямок медичної допомоги та соціальної опіки пацієнтів з важкими невиліковними хворобами та обмеженою тривалістю (прогнозом) життя. Її головна мета – це покращення якості життя людини, збереження її гідності у фінальному періоді, максимальне полегшення її фізичних та моральних страждань пацієнта та близьких (ВООЗ, 2002, 2005).

Складовою паліативної допомоги є хоспісна допомога, яка надається паліативним хворим, у першу чергу, у термінальних стадіях захворювання, а також членам їхніх родин у спеціальних закладах охорони здоров'я або вдома фахівцями, які одержали відповідну фахову підготовку. За різними оцінками щороку в Україні близько 2 млн осіб потребують такої допомоги (Ю. І. Губський, В. В. Чайковська, А. В. Царенко, 2010; А. В. Царенко, 2010; Ю. І. Губський, А. В. Царенко, Г. А. Барановська та співав., 2011), однак стан задоволення цієї потреби далекий від бажаного.

Поява в сім'ї паліативного хворого або важкохворого призводить до перерозподілу сімейних ролей та відповідальності. Американська дослідниця *Кеннет Теркельсен (Terkelsen K., 1987)* на основі спостережень за сім'ями психічних хворих розробила концепцію «трьох рівнів залучення» (сім'я розділяється на три пласти, або підгрупи, які концентруються навколо хворого і відрізняються змістом участі у піклуванні).

1. Внутрішній пласт: його створює член сім'ї, який бере відповідальність головного опікуна з повсякденного догляду, нагляду, обслуговування. Він є сполучною ланкою між хворим, який «обриває» соціальні зв'язки, та світом, і найбільше потерпає від загострення симптомів хворого.
2. Другий пласт: це члени родини, які беруть меншу участь у повсякденній опіці, і надалі працюючи або навчаючись. Водночас вони можуть почувати загрозу своїм планам, захопленням, звичному способу життя, що йде від хворого, і з острахом очікувати, коли ступінь його неблагополуччя змусить їх перервати звичний перебіг життя і допомагати головному опікуну. Як наслідок: 1) страх перед хворим може переростати у страх перед головним опікуном, викликаючи відчуження, тому згуртованість родини може почати руйнуватися; 2) можуть з'являтися «надважливі» професійні та інші «позасімейні» обов'язки як захист від необхідності втручатись у догляд за хворим і від негативних почуттів, пов'язаних з головним опікуном.
3. Зовнішній пласт: це родичі, які знають про проблеми, пов'язані з хворим, цікавляться ними, але практично не мають з ним повсякденного контакту. Вони мають власну концепцію захворювання, свою наївну систему пояснень причин того, що відбувається; намагаються запропонувати власні заходи, часто теж наївні, і почувуються безпорадними, коли інші члени родини пробують

виконувати їхні поради, які не поліпшують ситуацію. Їхні уявлення зводяться часто до того, що причиною захворювання були неправильні дії опікуна та інших членів родини. У результаті їхні думки та вчинки ускладнюють положення головного опікуна та інших членів родини, посилюючи їхнє почуття провини й безпорадності.

Така структуризація характерна також для сімей паліативних хворих та важкохворих, що вимагають тривалого лікування. Родичі, друзі і знайомі із зовнішнього пласту, маючи зобов'язання перед хворим, обирають один із трьох варіантів поведінки: ізоляцію (аж до розриву стосунків), конструктивну допомогу (принаймні, аналізують ситуацію, зіставляють свої можливості і потреби хворого, пропонують свої ресурси), або «ігри у порятунок» як дії за типовими ролями у Трикутнику Порятунку *С. Карпмана*.

Такі «гравці» можуть нав'язувати свої рецепти, обіцяти допомогу, імітувати активність, насправді не перебираючи на себе справжньої відповідальності за хворого. З позицій Жертви «перетягують ковдру на себе», всіляко демонструючи свою безпорадність та образу, а в ролі Переслідувача картають за неправильні дії, повчають і роздають непрохані поради.

До «ігрового», маніпулятивного типу можуть вдаватись члени родини «другого пласту», які, наприклад, у ролі Жертви спробують відновити свої переваги, втрачені внаслідок появи хворого.

Доглядальники потрапляють у ситуацію, яка характеризується високими фізичними і психологічними навантаженнями, моральною відповідальністю, високим ступенем непередбачуваності. Переживаючи дистрес, вони по-різному усвідомлюють його негативні наслідки для себе. Серед суб'єктивних скарг найбільш частими (частота згадування) є такі: «проблеми зі сном» (через необхідність пильнувати хворого і неможливість належним чином розслабитись), «виснаження психологічне», «виснаження фізичне» («у голову постійно лізуть похмурі думки»), «депресія». Частими є скарги на почуття провини через неможливість допомогти, скарги на ненависть до хворого.

Постійне напруження і необхідність себе контролювати призводить до того, що американський соціальний психолог *Рой Баумайстер* називає «виснаження Его» (людина втрачає самоконтроль і стає більше схильною до імпульсивної поведінки). У деяких доглядальників, як наслідок, засвідчуються зловживання психоактивними речовинами або прояви спонтанної агресії.

Супутником доглядальника може стати синдром «вивченої безпорадності» як наслідок хронічного неконтрольованого стресу за дотримання хоча б однієї з трьох умов: 1) неможливості пристосуватись до впливу; 2) неможливості уникнути впливу, або позбутися його; 3) неможливості передбачити початок і кінець негативного впливу. Цей стан характеризується пригніченням когнітивної, афективної і моторної активності і нагадує депресію.

Уперше штучно його відтворили й дослідили у 1921 році в Інституті експериментальної медицини в Санкт-Петербурзі (лабораторія *І.П. Павлова*). Співробітниця інституту *Н. Р. Шенгер-Крестовникова* (1875–1944) навчала собаку відрізняти еліпс від кола, поступово змінюючи його форму, щоб поступово ставав схожим на коло. Правильна відповідь заохочувалась їжею. Коли вісь еліпса досягла співвідношення 8:9, собака почав помилятися і вже не зміг навчитися розрізняти фігури. Потім у нього несподівано зникла здатність відрізняти навіть витягнутий еліпс від кола. Зникли також інші умовні рефлекси, які були вироблені раніше. Крім того, собака, який раніше спокійно стояв у верстаті, тепер постійно занепокоєно рухався.

Цей експеримент цінний тим, що в ньому не були використані аверсивні стимули (неприємні, або болісні), яких тварина намагалася б уникати. Єдиний чинник, який травмував психіку тварини, це неможливість встановити контроль над ситуацією (з часом були встановлені спільні закономірності у різних істот: ссавців, птахів, риб і навіть тарганів).

Вивчену безпорадність як наслідок неконтрольованого стресу характеризує, за *Д. А. Жуковим* [11, с. 286], низка ознак: неспроможність уникати аверсивних впливів, тобто нездатність протидіяти негативному впливу навіть тоді, коли це вимагає мінімальних зусиль.

В експериментах американського психолога *Мартина Селігмана* (*J. V. Overmier, M. E. Seligman, 1967*) шкіру собак, яких утримували в клітці, з непередбачуваною періодичністю подразнювали слабкими розрядами електроструму. Через деякий час собаки припиняли спроби звільнитись і не покидали клітку, коли вона була уже відчинена, а неприємна стимуляція продовжувалася. Похмурою аналогією виглядає типова поведінка жертв сімейного насилля, які втрачають здатність проявляти ініціативу, щоб позбутись кривдника навіть за умови отримання належної підтримки.

Інші ознаки: когнітивний дефіцит «подурніння», або втрата раніше набутих навичок; зниження агресивності; формування субмісивної

(залежної) поведінки; знижена соціальна активність; несприйнятливості до будь-яких змін; підвищена стереотипність поведінки; агедонія (нездатність відчувати радість і задоволення від звичних форм життєвої активності – насамперед, їжі, сексу); зміна структури сну; втрата ваги; імунодефіцит; підвищена чутливість до морфіну; порушений обмін вітаміну С; стрімке послаблення механізму зворотного зв'язку в ГГАС (гіпоталамо-гіпофізарно-адреналова система) як основному біологічному інструменті адаптації до різних стресорів.

Отже, формування вивченої безпорадності в доглядальника означає такі особливості: він тривалий час знаходиться в ситуації очікування, але не може передбачити виникнення ускладнень та змушений неодмінно діяти, реагуючи на загрози, які виникають (не має можливості планувати свій час, постійно має бути напоготові); будь-які його дії не поліпшують стану хворого, який тільки погіршується.

Рекомендації доглядальнику:

1. Намагайтеся більше дізнатися про хворобу близької людини. Це допоможе вам не тільки своєчасно надавати їй необхідну допомогу, а й можливість краще зрозуміти її стан, передбачити перебіг хвороби та завчасно підготуватися до можливих ускладнень.
2. Поміркуйте, чим інші члени сім'ї, ваші родичі, знайомі можуть бути вам корисними. Хтось допоможе грошима, хтось – порадою, хтось – фізично. Сформулюйте свої прохання максимально конкретно, що налаштує їх на піклування без розгубленості і провини, а вам дозволить зекономити час на «порожні розмови» та відмовитися від їхніх недоречних дій.
3. Важливо не «зациклюватись» на проблемі навіть у разі, якщо вона забирає більшу частину ваших сил і часу. Будь-як знаходьте час на себе, у якому ви б і далі жили власними інтересами і «нормальним життям».
4. Якщо важливо діяти, то дійте, але не прислухайтесь до власних почуттів і думок про власну жертвовність, оскільки так буде ще важче.
5. Знайшовши час на відпочинок, прислухайтесь до себе (що відчуваєте, які є бажання, чого потребуєте). Стежте, щоб були задоволені ваші потреби у сні, їжі.
6. Сильні емоції (злість, провину, смуток, сором) важливо не заперечувати і не пригнічувати, а намагатись їх усвідомлювати і розуміти. Ви маєте на них право.

7. Агресія, спрямована на хворого, не виправить ситуацію. Спробуйте «викричатися», «побити подушку» або поділіться з кимось своїми негативними емоціями.
8. Знайдіть правильну мотивацію того, чим ви займаєтесь, сенс ситуації, у якій перебуваєте. Це допоможе вам протидіяти негативним емоціям, отримати додатковий ресурс. Замисліться, що тут для вас найважливіше, чому вчить вас ця ситуація, навіщо вона у вашому житті.
9. Шукайте або створюйте самі групи однодумців (за прикладом «Альцгеймер – кафе» у Європі). Вони допоможуть не залишатись на самоті з проблемою, не «замикатись». Тут можна організувати взаємодопомогу, обмін досвідом вирішення побутових проблем і питань взаємодії з хворим.
10. Не давайте розвинути почуттю безпорадності (це шлях до депресії, шукайте в житті те, на що можна впливати, досягаючи відчутних позитивних змін).
11. Підберіть собі конструктивний спосіб зняття напруженості (прогулянки, м'язова релаксація, аутотренінг, заняття мистецтвом тощо). Якщо маєте емоційне виснаження, то зверніться за допомогою до психолога чи психотерапевта. Не дайте розвинути депресію.

Залежно від специфіки захворювання доглядальнику можуть знадобитись спеціальні навички спілкування з хворим. Наведемо, як приклад, рекомендації як розмовляти з близькою людиною, яка потерпає від деменції [6]:

1. Розмовляйте повільно і плавно. Уникайте несподіваного підвищення тону. Забуваючи значення слів, але зберігаючи здатність до емоційного переживання, хворий насамперед реагує на інтонацію.
2. Переконайтеся, що вам вдалося привернути увагу до ваших слів. Дбайливо торкніться до близької людини, дивіться очі в очі. Якщо вона сидить, то сядьте теж, щоб опинитися з нею на одному рівні.
3. У міру розвитку деменції хворому складно починати бесіду самостійно, отже, ініціатива належить вам. Формулюйте питання, щоб на них можна було відповісти однозначно (так; ні; не знаю). Якщо він не розуміє вас, якщо ви навіть кілька разів повторюєте одну фразу, то спробуйте сформулювати думку інакше.
4. Минуле пам'ятається краще, ніж сьогоднішня, тому намагайтесь частіше розмовляти про віддалене минуле, це його заспокоює.

5. Якщо близька людина перестала реагувати на ваші фрази, то ніколи не кажіть у її присутності про неї в третій особі (це принижує її гідність).

Тематична інформаційна підтримка для груп самопомоги (проблематика): проблеми психічного здоров'я (*Т. Боркман, М. Ліберман, Дж. Мацат, К. Мун-Гіддінгс, Дж. Уілсон*); профілактика ВІЛ (*Б. Лазоренко, Ю. Калашнікова*); онкологія жінок (*С. Карпиловська*); діти з обмеженими можливостями (*С. Калініна*), ситуація замінного батьківства (*Г. Бевз*).

Організаційні ознаки груп самопомоги: добровільна участь; досвід переживання проблеми; досвід вразливості; не залежать від поради, підтримки або лікування професіоналів.

Орієнтовні завдання психологічної підтримки у груповій діяльності з участю психолога чи психотерапевта:

1. Покращення емоційного стану доглядальника, зняття підвищеного нервово-психічного напруження. Реалізується шляхом створення атмосфери прийняття й довіри, передбачуваності умов роботи (регулярна періодичність зустрічей, окремі ритуали тощо), у регулярних релаксаційних тренінгах з використанням спеціально підібраних технік, заохочення доречного гумору.
2. Научіння контейнерувати емоції («здатність людини «забрати собі» почуття іншого, даючи підтримку і полегшення, а також використовувати цей досвід, щоб краще зрозуміти почуття іншої людини». – *М. Уеддел*). Реалізується шляхом обговорення неконструктивних, «заборонених» емоцій доглядальників, надання їм можливості проявитися в умовах групової взаємодії.
3. Засвоєння релевантної інформації про хворобу та її динаміку (психологічні особливості хворих, типи їх реагування на власну хворобу, стратегій взаємодії з хворими).
4. Формування навичок взаємодії з хворими (проблемно-орієнтований тренінг, обговорення актуальних ускладнень і досвіду їх вирішення учасниками групи).
5. Пошук шляхів вирішення проблем у взаємодії з медичним персоналом, обмін досвідом щодо побутових і адміністративних ускладнень.
6. Профілактика синдрому «вивченої безпорадності» (хронічний стрес, «виснаження его») доглядальників: сутність феномена, побудова позитивної життєвої перспективи, допомога в пошуку сенсів травматичного досвіду, виважене ставлення до таких буттєвих явищ, як смерть, безсилля, втрата.

7. Подолання наслідків втрати (до одного року і більше після смерті хворого).
8. Тайм-менеджмент (організація життя доглядальника, коли він мав би можливість зберігати важливі соціальні контакти, задовольняти фізіологічні потреби та реалізовувати інтереси, зокрема через розподіл ролей (доручень) із зацікавленими особами (як приклад, розроблення графіка чергування).
9. Розв'язання важких ситуацій шляхом використання рольових ігор, мозкового штурму, міні-лекцій тощо.

7.3. Психологічна допомога помираючим членам сім'ї

Сучасне західне суспільство культивує заперечення окремих фундаментальних людських даностей (смерть, беззмістовність, самотність тощо). Індустрія збереження «вічної» молодості, косметична промисловість, пластична хірургія є, зокрема, прикладом такого заперечення смерті. Як зазначає І. Ялом, цивілізація, орієнтована на успіх, вбачає в смерті невдачу, провал. Як наслідок, вона намагається уникати згадувань про смерть як закономірний життєвий етап людини. Засоби масової інформації щоденно розповідають про сотні смертей, які залишаються анонімними, і в людей втрачається їхній трагізм. Смерть стає явищем публічним, втрачається її таїнство.

Кожна людина по-своєму переживає звістку про смерть ближніх або їхню невиліковну хворобу. Так, реакція дітей вирізняється різноманітністю і залежать від її віку, реакцій інших членів сім'ї на втрату, їхню готовність її обговорювати. Якщо дітям не розповіли про смерть або не дали можливості брати участь у прощальному ритуалі, їм знадобиться допомога, щоб зрозуміти, що відбувається:

- 1) у виразності почуття втрати, усвідомленні та прийнятті почуттів, пов'язаних зі смертю;
- 2) обговорення страхів, спричинених втратою й подальшими неминучими змінами у житті;
- 3) подолання безпорадності, підвищення самооцінки й упевненості в собі;
- 4) раціональне опрацювання уявлень про смерть;
- 5) подолання фіксації на думках про смерть, якщо вона спостерігається;

- 6) допомога у виході із стану страждання;
- 7) відновлення стосунків у сім'ї з іншими членами з урахуванням втрати, прийняття нової сімейної позиції.

Надати допомогу можуть не тільки батьки, а також сторонній дорослий, не залучений до ситуації: фахівець, з яким можна поділитися досвідом горя (психолог або психотерапевт). Так, українська психологиня *М. Є. Дашкіна* розрізняє реагування на втрату ближнього (залежно від віку дитини):

1. *Діти у віці 6–8 років*. Тут вони стрімко розвиваються і вперше замислюються над поняттям «майбутнє». Починають розуміти, що означає втрата ближнього: «тато більше ніколи не буде з нами», «дідуся помер, і я його ніколи більше не побачу». Може виникати почуття провини за смерть ближнього. Не завжди розуміють відмінності між власними думками й діями, прагненнями й тим, що відбувається у дійсності. Іноді вважають, що їхні думки, почуття призводять до шкідливих змін у реальному житті. Наприклад, агресивні думки й почуття, неповага до родичів може призвести до їхньої смерті («ми посварились із дідусем, і він помер»).

Важливо обговорити таке «магічне» мислення дитини, пояснити, що вона є причиною смерті близької людини. Можуть виникати страшні фантазії й сни, пов'язані з темою смерті.

2. *Діти 9–12-річного віку*. Починають розуміти, що таке смерть, і стають спроможними виявляти співчуття як дорослі. Можуть бути злими, сумними, безпорадними, не усвідомлюючи, що саме з ними відбувається. Потенційно виникає внутрішнє заперечення, неприйняття втрати та процесу смутку. Втрата батька тієї самої статі, що й самі, сприймається важче, адже вони завжди прагнули зблизитись з ним. Леяє усвідомлення можливості власної смерті.

Важливо ретельно опрацювати, обговорити почуття, думки та спогади про померлого, наголошуючи, що залишилось від нього і що залишилось у самій дитині. Це допоможе усім (дітям, дорослим, які їх оточують) зрозуміти складну та непередбачувану дитячу поведінку, її зв'язок із переживанням втрати.

3. *Підлітки 13–16 років*. Схильні «вилити» гнів на однолітків або членів сім'ї. Якщо померла людина була найближчою, то можуть копіювати її манери, поведінку, демонструючи ототожнення. Сильна ідентифікація з померлим – це сигнал про психологічну допомогу (депресивні реакції). Іноді така допомога потрібна для подолання агресії до

людини, яка покинула її у важливий період життя («відпустити» померлу значущу особу, для того щоб продовжити свій власний розвиток). Старші підлітки переживають процес втрати так само, як дорослі.

Німецько-американський психіатр *Еріх Ліндеманн* (1900–1974) описує «нормальні» реакції горя в дорослих:

- 1) фізичні особливості (спазми у горлі, напади задухи, особливо коли людина розповідає про горе; нарікання на втрату сил і виснаження: «все видається важким, нічого не можу підняти», «від найменших зусиль почуваюсь повністю виснаженим»; відсутність апетиту;
- 2) фіксація на образі померлого (легке відчуття навколишньої нереальності; збільшення емоційної дистанції від інших людей, які іноді починають видаватися химерними або маленькими; образ померлого «стоїть перед очима», аж до «бачення» померлого), що може викликати занепокоєння, лякати можливістю збожеволіти;
- 3) почуття провини (прагнення знайти в подіях, що передували смерті, докази того, що не було зроблено для померлого, що можна було зробити; звинувачення себе у неувважності і перебільшення значущості найменших помилок);
- 4) ворожі реакції (втрата теплих стосунків з іншими; роздратування й злість; бажання усамітнитись у супереч намаганням друзів і родичів), які можуть сприйматись як ознаки можливого божевілля; спроби приховати ворожість призводять до штучної, «натягнутої» манери спілкування;
- 5) втрата звичних моделей поведінки (беззмістовні дії, пошук заняття для себе і водночас нездатність розпочинати та підтримувати організовану діяльність; втрата інтересу до справ, де кожна операція перетворюється на особливе завдання);
- 6) поява окремих рис померлого (симптоми хвороби, несвідоме наслідування манерам і формам поведінки).

Тільки через прийняття необхідності переживання горя можна прийняти втрату і продовжити власне життя.

У 1960 рр. американська психологиня *Елізабет Кюблер-Рос* (1926 – 2004) визначила в помираючих людей стани свідомості та відповідні стадії (заперечення, роздратування, торг, депресія, прийняття). Вони не є універсальними, необов'язково переживаються в такій послідовності і необов'язково послідовно (це тільки модель змін).

На думку *С. Левіна* (1937–2016), стадії втрати, помирання «мають свої явні паралелі із стадіями духовного зростання, хаотичними, най-

частіше болісними змінами, які відбуваються з нашим «я», коли ми спрямовуємося до цілісності. Ці миті заперечення, протидії нагальному стану речей і страх перед тим, що вони не стануть такими, якими видаються нам, якими, як здається нам, мають бути. Це миті відчаю, миті розкриття перед реальним станом речей і появою нових можливостей» [13, с. 276].

За таким сценарієм розгортається ставлення до будь-якої втрати (смерть когось із близьких, розлучення, початок самостійного життя дитини, втрата роботи, окремих фізичних можливостей у похилому віці).

На стадії заперечення людина заперечує трагічні обставини свого життя, реальність, неприємні й болісні переживання; не визнає себе смертельно хворою, вважає поставлений діагноз помилковим. Роздратування, злість може бути спрямована на ближніх; на тих, хто опікується, адже вони залишаються жити, а я маю померти; лікарів, які поставили діагноз; на Бога у «несправедливості». Для завершення цієї стадії важливо, щоб емоції виявилися зовні.

Стадія торгу позначена переговорами за продовження життя. Помираючий обіцяє бути слухняним пацієнтом або зразковим віруючим, намагаючись укласти «контракт» для продовження життя з тими, хто, на його думку, може йому допомогти.

Усвідомлення помираючим неминучості смерті, її невідворотності детермінує фазу депресії. Помираючий «замикається» у собі, має потребу плакати, уникає контактів, іноді відчуває рухову загальмованість (лежить обличчям до стіни).

На наступній фазі відбувається примирення з ідеєю неминучої смерті, прийняття її реальності (необхідно відрізнити прийняття смерті від покірливості як своєрідного психологічного захисту). Людина має достатньо часу, щоб усвідомити неминучість смерті, думки про неї не порушують душевного спокою. У похилому віці менше тривоги в думках про смерть, ніж у молодшому. Люди з чіткою життєвою метою також менше бояться смерті: «Тривога смерті знаходиться у зворотній залежності від задоволеності життям» (І. Ялом).

Індивідуальні розбіжності в ставленні до смерті у людей похилого віку зумовлені їхніми життєвими цінностями, адаптованістю до життя, станом здоров'я. Смерть більше лякає тих, хто не прийняв старість як особливий віковий період життя, не адаптований до неї.

Крім того, люди з невиліковними хворобами бояться вмирання як періоду посилення страждання (*Г. Крайг*). Невиліковна хвороба незворотно наближує реальність смерті та її усвідомлення. Попри трагічність окремих переживань можуть проявлятися ознаки «зростання особистості» (*І. Ялом*). Заново оцінюються пріоритети життя: виникає почуття звільнення, тобто людина не робить того, що не вважає за потрібне (втрачаються зобов'язання, такі як «повинен», «необхідно»; посилюється відчуття теперішнього життя; вагомості набуває кожна прожита хвилина; життя не відкладається на «потім»; загострюється значущість елементарних життєвих подій – зміна пори року, дощ, листопад тощо; спілкування з коханими людьми стає змістовнішим, зменшується страх бути відторгнутим, виникає бажання ризикувати).

У помираючої людини можуть бути потреби, пов'язані з підбиттям підсумків власного життя, пошуку змісту буття, набуття віри. Вона може звертатися в думках до вічного, до Бога, до трансцендентного, знаходити відповіді на актуальні для неї питання у вірі. Наближення смерті і наявність фізичних і душевних страждань іноді, як не парадоксально, може призводити до більшої відкритості, примирення із світом, собою, набуття нових сенсів. Як стверджував американський письменник і етнограф *К. Кастанеда* (1925–1998), смерть стає для нас порадиником, наші пріоритети змінюються, наше серце відкривається, наш розум починає виходити із туману старих прив'язаностей, і стає очевидним головне – передача любові, відпускання перешкод, що заважають розумінню, відмова від спроб сховатися від самих себе, а життя стає для нас прийнятним, і ми не є більше його жертвами.

Наскільки корисним у цій ситуації є психолог-консультант чи співчуваючий родич? Так, консультанту варто уважно вислухати помираючого, допомогти поділитись думками про смерть і про те, що він залишає в цьому житті. Увагу потрібно спрямувати на важливі справи, завершені ним за життя, його духовну і екзистенційну спадщину, що забезпечить існування в цьому світі після смерті (у пам'яті, почуттях, справах інших людей). Вислухати нарікання, очікування й останні розпорядження, у разі можливості задовольнити їх або пообіцяти виконати. У людини похилого віку нерідко буває потреба згадати свої помилки, вибачити ворогів, жалкувати з приводу завданих образ. Водночас не варто демонстративно висловлювати співчуття і несправедливо недооцінювати або заперечувати значущість помирання. Смерть – це урочистий момент, такий важливий і невід'ємний від життя, як

народження. У зв'язку з цим, залишаючись при свідомості, помираюча людина має необхідність у збереженні гідності й права розпоряджатися собою на останньому етапі життєвого шляху [10, с. 248].

Що робити, коли близька людина відчуває фізичний біль, коли помирає? *С. Левін* вважає: «Відповідь на це питання має бути такою: ви спілкуєтеся так само, як з іншими людьми. Відкрито, з повагою до істини, до якої ми всі причетні. Працюйте, щоб перебороти те, що вас розділяє, що змушує губитися, роздвоюючись. Станьте єдиним з іншою людиною. Ніякої допомоги, тільки буття. Спостерігайте зумовлену ілюзію власної відокремленості. Переборюйте усталену прихильність..... Прийдіть до загальної першооснови буття.... Якщо це боляче – це боляче. Якщо це приносить вам щастя – це приносить вам щастя. Ніяких спроб щось змінити. Ніяких спроб зробити щось не таким, яким воно є. Просто слухайте істину, що вам пропонує цей момент» [13, с. 136].

Багатоаспектним є тлумачення в цій непростій життєвій ситуації феномена «жалкування». Він схожий на співчуття, але викликаний захисними реакціями, неготовністю бути повністю відкритим до стосунків. Його часто називають страхом перед стражданнями інших, джерелом відчуження. Коли ви мотивовані бажанням пожаліти, то переслідуйте лише свої інтереси, виходите з небажання пережити те, що переживає людина. Прагнете усунути її незручності, щоб усунути власні. І, навпаки, коли люди кажуть: «Допоможи мені» – ви залишаєтеся приязними, тримаєте їхню руку, розділяєте їхній біль, не замикаючись навколо неї. У вашому серці є простір для будь-якого болю, чий би він не був, «ваш» або «іншого», це і є співчуття» (*С. Левін*).

І, насамкінець, пропонуємо відповідні тематичні узагальнені настанови (*Г. Крайг, Д. Бокум*) [12, с. 798]:

1. Будьте щирими у власних думках, піклуванні і почуттях.
2. Якщо сумніваєтесь, то задавайте питання, наприклад: «Ну як?», «Як Ви зараз почуваетесь?», «Я не заважатиму?», «Чи не потрібно Вам щось?», «Як Ви про себе піклуєтесь?»
3. Коли відповідаєте людині, то обов'язково застосовуйте висловлювання: «Я відчуваю...», «Я думаю...», «Я хотів би...» тощо замість «Вам потрібно...», «Ні, це не так...», «Все буде добре...».
4. Дотримуйтесь теперішнього часу: «Як почуваетесь ЗАРАЗ?» «Що Вам ЗАРАЗ потрібно?»
5. Вислуховуйте уважно. Це могутній цілющий вплив, якщо не на тіло, то на душу людини. Не потрібно нічого прикрашати, заперечу-

вати, брати на себе страждання. Це її страждання, людини, якій необхідно пережити їх по-своєму.

6. Пропонуйте будь-яку практичну допомогу, яку ви вважаєте за потрібне.
7. Якщо ситуація того вимагає, не соромтесь запропонувати людині звернутись у відповідне агентство.

Схожі і водночас розширені тематичні рекомендації знаходимо в литовського психолога-психотерапевта *Р. Кочунаса*:

1. Відомий філософський вислів «Людина завжди помирає самотньою» не потрібно тлумачити буквально й виправдовувати як захисне відмежування від помираючого. Страх смерті і біль дійсно сильніші, якщо залишити людину. Однак до помираючого не можна ставитись так, що той уже помер. Його необхідно відвідувати і спілкуватися.
2. Потрібно уважно вислуховувати докори і турботливо задовольняти потреби.
3. На благо людині повинні бути спрямовані зусилля його оточення. У спілкуванні уникати поверхневого оптимізму, який викликає підозру й недовіру.
4. Помираючі надають перевагу власним розповідям, ніж вислуховуванню відвідувачів.
5. Мова помираючих часто є символічною, для чого необхідно розшифрувати зміст використаних символів (жести хворого, розповіді, спогади).
6. Не варто сприймати людину тільки як об'єкт турботи та співчуття, вирішувати, що для неї краще. Надмірне прийняття на себе відповідальності зменшує діапазон його самостійності, пригнічує його волю. Краще вислухати, дозволити брати участь у прийнятті рішень щодо власного лікування, відвідувачів тощо.
7. Найбільше, що ми можемо дати людині, яка помирає, – це наша особистість. Перебування «поруч» вимагає звичайної людської чуйності, максимуму уваги, щирості і зосередженості на ситуації. Необхідно усвідомити і визнати свої сумніви, почуття провини, страхи перед власною смертю.

Опікування помираючим, спілкування з ним може сприяти особистісному зростанню, надає можливість усвідомити власну обмеженість і навчитися приймати її, усвідомити свої справжні почуття,

по-справжньому оцінити стосунки, навчити більшій відкритості життю і вмінню, цінувати кожну його хвилину. Спілкування з помираючим – це усвідомлення, що буття не може бути відкладене «на потім».

Питання для самоконтролю

1. Прокоментуйте психологічні наслідки розлучень батьків для дітей, підлітків і юнаків.
2. Прокоментуйте психологічні наслідки розлучень батьків для «дітей, підлітків і юнаків розлучень» вже у їхньому майбутньому дорослому житті.
3. Сформулюйте етнопсихологічні ціннісні настанови для розуміння «кінцевості індивідуального людського буття».
4. Сформулюйте результативну стратегію і тактику психологічної допомоги членам сім'ї важкохворого.
5. Визначіть провідні смисли феномена «жалкування» як характеристики втрати (смерті) члена сім'ї.

Список літератури

1. Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое / Ю.Е. Алешина. – М. : Независимая фирма «Класс», 2004. – 208 с.
2. Бондаренко Н. Б. Группы самопомощи как дополнительный ресурс социально-психологичної підтримки осіб з проблемами психічного здоров'я / Н.Б. Бондаренко // Актуальні проблеми психології, 2016. – Т. 1. – Вип. 44. – С. 58–62.
3. Браун Дж. Теория и практика семейной психотерапии / Браун Дж., Кристенсен Д. – СПб. : Питер, 2001. – 352 с.
4. Вайтхед М. Консультирование человека в состоянии горя: модель помощи / М. Вайтхед // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 9. – С. 43–49.
5. Видра Д. О. Помощь разведённым родителям и их детям: от трагедии к надежде / Д. О. Видра. – М. : Изд-во ин-та психотерапии, 2000. – 210 с.
6. Дамулин И. В. Деменция: диагностика, лечение, уход за больным и профилактика / И. В. Дамулин, А. Т. Сонин. – М. : Мерц-Фарма, 2013. – 320 с.
7. Дані для паліативної допомоги: міжнародний досвід, українська практика. Стандарти, індикатори, оцінки / Український центр суспільних даних; Відродження, 2018. – 60 с.
8. Дашкина М. Е. Основы групповой работы с детьми, переживающими утрату близких (на основе опыта Великобритании) / М. Е. Дашкина // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 10. – С. 40–42.

9. Дэйноу Ш. Как пережить опасный возраст Ваших детей? / Ш. Дэйноу. – М.: Мирт, 1995. – 379 с.
10. Ермолаева М. В. Практическая психология старости / М. В. Ермолаева. – М.: Эксмо-пресс, 2002. – 320 с.
11. Жуков Д. А. Стой, кто ведет? Биология поведения человека и других зверей : в 2 т. / Д.А. Жуков. – М.: Альпина нон-фикшн, 2016. – 802 с.
12. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум ; пер. с англ. ; под ред. Т. В. Прохоренко. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.
13. Левин С. Кто умирает? / С. Левин ; пер. с англ. А. Мищенко. – Киев-София, Ltd, 1996. – 352 с.
14. Линдемманн Э. Клиника острого горя. Психология эмоций / Э. Линдемманн ; сост. В. Вилюнас. – СПб.: Питер, 2004. С. 397–405.
15. Лойшен Ш. Психологический тренинг умений. Школа Вирджинии Сатир / Ш. Лойшен ; пер. с англ. Н. В. Кулигина. – СПб.: Питер, 2001. – 160 с.
16. Марковская И. М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми / И. М. Марковская. – СПб.: Речь, 2000. – 150 с.
17. Мэй Р. Искусство психологического консультирования / Р. Мэй ; пер. с англ. Т. К. Кругловой. – М.: Класс, 1999. – 93 с.
18. Петрушин С. В. Любовь и другие человеческие отношения / С.В. Петрушин. – СПб.: Речь, 2006. – 144 с.
10. Солдатова Г. У. Цифровая социализация в культурно-исторической парадигме: изменяющийся ребенок в изменяющемся мире / Г.У. Солдатова // Социальная психология и общество. – 2018. – № 3. – Т. 9. – С. 71–80.
22. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой (психоаналитическое исследование) / Г. Фигдор ; пер. с нем. Д. О. Видра. – М.: Наука, 1995. – 376 с.
23. Филиппова Ю. В. Психологические основы работы с семьей : учеб. пособие. – Ярославль, Ин-т «Открытое о-во», Рос. психол. о-во. Яросл. регион. отд-ние, 2003. 103 с.
24. Хеллингер Б. Порядки любви: Разрешение семейно-системных конфликтов и противоречий / Б. Хеллингер ; пер. с нем. Д. Комлач. – М.: Ин-т психотерапии, 2013. – 360 с.
25. Эйдемиллер Э. Психология и психотерапия семьи / Э. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – 4-е изд. – СПб.: Питер, 2009. – 672 с.
26. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом ; пер. с англ. Т. Драбкина. – М.: Класс, 2015. – 576 с.
28. Children and parents: media use and attitudes report, 2015. – URL: https://www.ofcom.org.uk/_data/assets/pdf_file/0024/78513/childrens_parents_nov2015.pdf. (Last access: 04.02.2020).
29. Danby S.J., Fleer M., Davidson C., Hatzigianni M. (eds.). Digital Childhoods: Technologies and Children's Everyday Lives. Springer, 2018. – Vol. 22. – 1287 p.

Післямова

У сімейних суперечках, сенс яких полягає в пошуку істини, мають переважати всі. Найчастіше сперечаються з приводу виховання дітей. Тут зустрічаються різні світогляди, але, якщо подружжя схильне до компромісу, то вони є людьми мислячими. Часто лише календарний час доводить правомірність їхніх позицій. На жаль, переконатися в істинності (хибності) певних уявлень, подружжя, як правило, попередньо неспроможне, що цілком природно, оскільки використовуються наявні знання, досвід.

Сімейна психологія – це своєрідний відбиток взаємин космонавтів, які перебувають у польоті. Усе схоже: обмежений життєвий простір, вибіркоче спілкування, але якщо космічний політ триває обмежений час, то «сімейний» з «одним і назавжди» суб'єктом сім'ї – мав би все життя. Це не лише проблема цілеспрямованого чи ситуативного сімейного вибору партнера з соціального оточення, у якому знаходишся, а також інтенсивної індивідуальної соціальної відповідальності. Це не лише ситуації діяльності та відпочинку в сприятливих умовах, перегляд телепередач, активне спілкування з товаришами, колегами, а болісні періоди хвороб, хвилювань, тривог за долю близьких, життєвих втрат, пов'язаних з відходом людини за межу Вічності.

Несприятливі тенденції у сімейних взаєминах зміцнюються і будуть зміцнюватися внаслідок порушення звичного робочого і побутового життєвого ритму через нинішню глобальну епідеміологічну пандемію, інші реальні і потенційні надзвичайні ситуації, типовою ознакою яких є *невизначеність* у тривалості свого майбутнього історичного часу, розумінні ризиків для власного здоров'я та родини. Така невизначеність, у свою чергу, спричиняє «нервозність, хвилювання, тривожність», потім – «відчай», який неминуче визначає недосконалість індивідуальних особистісно-професійних перспектив. Крім того, для багатьох сімей тривале перебування у відносно ізольованому сімейному просторі, де зіткнулися і переплелися «інтенсивна праця», «особисте дозвілля», навчально-виховна проблематика

дітей, автономія власного «Я», стало перевіркою на міцність взаємної сумісності, цільових смислових орієнтирів, ціннісних орієнтацій, зрештою – взаємних почуттів.

Особливої уваги потребують «незручні» та обдаровані діти. Найчастіше вони виконують зазначені обидві ролі, найбільше потерпають від заздощів ровесників, їхнього зневажливого ставлення; не здатні до агресивності; схильні до постійного аналізу дій будь-якого соціального оточення, самоаналізу; вразливі, тому важко переживають невдачі, приховуючи справжній емоційний стан за демонстративною розв'язністю, однак потім прагнуть у сім'ї усамітнення або спокутно-особистісного спілкування, що надає їм потрібної рівноваги або ж, навпаки, загострює дискомфортні стани як джерело невпевненості, зривів, «проблемності», «важкості».

У сім'ї як малій соціальній групі відображаються проблеми держави, які своєю чергою, визначають її стабільність разом із свободою волі суб'єктів. Як наслідок, сподіватися поза впливом держави на успішне і комплексне розв'язання різних сімейних проблем, зокрема навчально-виховних, не доводиться.

Водночас кожне подружжя має знати, що: 1) домінантну більшість сімейних гараздів і негараздів собі створюють саме вони; 2) укладання шлюбу – це життєвий крок назустріч стрімкому зростанню взаємних обов'язків, обов'язково спрямованих на досягнення особистого задоволення як вирішальної умови досягнення бажаного професійного успіху.

Тоді дійсно є зрозумілим зміст народного прислів'я «Життя прожити – не поле перейти».

Навчальне видання

Поліщук Валерій Миколайович
Ільїна Ніна Михайлівна
Поліщук Світлана Анатоліївна та ін.

Психологія сім'ї

Підручник

Директор видавництва Р.В. Кочубей
Дизайн обкладинки В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка О.І. Молодецька

Підписано до друку 15.12.2020
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 14,4. Обл.-вид. арк.15,4
Тираж 300 прим. Замовлення № Д21-01/31

Відділ реалізації. Тел.: (067) 542-08-01. E-mail: info@book.sumy.ua
ПФ «Видавництво «Університетська книга»»
40000, м. Суми, Покровська площа, 6
Тел.: (0542) 65-75-85. E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua, newlearning.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5966 від 24.01.2018

Віддруковано на обладнанні
ПФ «Видавництво «Університетська книга»»